
СРЕМСКА МИТРОВИЦА
ИСТОРИЈСКИ АРХИВ • СРЕМ •

Главни уредник:
Др Ђорђе Ђурић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад

Редакција:
Др Ненад Лемајић, Одсек за историју – Филозофски факултет, Нови Сад
Академик Љубодраг Димић, Одељење за историју – Филозофски факултет, Београд
Нада Симић Лемајић, Историјски архив „Срем”, Сремска Митровица
Др Петер Шолтес, Историјски институт Словачке академије наука, Братислава

Лектор:
Татјана Пивнички Дринић

Превод резимеа:
Љиљана Тубић

Издавач:
Историјски архив „Срем”

Тираж:
500

Штампа:
ALFA graf
Петроварадин

ISSN:1451-3676

СПОМЕНИЦА

ИСТОРИЈСКОГ АРХИВА „СРЕМ”

13

СРЕМСКА МИТРОВИЦА
2014.

Овај број часописа „Споменица Историјског архива СРЕМ”
штампан је захваљујући материјалној помоћи
Града Сремска Митровица и
Покрајинског секретаријата за културу и јавно информисање

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Др Радомир Ј. Поповић
Историјски институт, Београд
Једна политичко-књижевна полемика пречана и уставобранитеља из 1841. и 1842. године 13
Radomir J. Popović, PhD
The Institute of History, Belgrade
A political and literary dispute between prečani and the defenders of the constitution from 1841 and 1842 30

Др Горан Васин
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Нови Сад
Последњи дани патријарха Георгија Бранковића – Црквено-народни сабор 1906/1907. и доношење Апоњијевог закона 31
Goran Vasin, PhD
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad
The last days of the Patriarch Georgije Branković – Church-national aseembly in 1906 and 1907 and the constitution of the Apponyi law 41

Кристиан Јерић, МА
Сомбор
Сомбор у Првом светском рату 42
Kristian Jerić, MA
Sombor
Sombor in the First World War 57

Данијела Бранковић, архивски саветник
Архив Војводине, Нови Сад
Војна болница за заразне болести у Бршадину 1914–1918 58

Danijela Branković, archives consultant
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
Military hospital for contagious diseases in Bršadin between 1914 and 1918 71

Мр Мара Шовљаков
Основна школа „Десанка Максимовић“, Футог
Деценија страдања др Валеријана Прибићевића:
велеиздајника, грешника и интернирца (1908−1918) 73
Mara Šovljakov, MA
Primary school “Desanka Maksimović”, Futog
A decade of suffering of dr Valerijan Pribićević
– a traitor, a sinner and a camp prisoner (1908–1918).....90

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

Мирјана Теодоровић
Историјски архив „Срем“, Сремска Митровица
Школа у Мачванској Митровици кроз грађу архивских фондова.....95
Mirjana Teodorović
The Historical Archives “Srem”, Sremska Mitrovica
The school in Mačvanska Mitrovica in the archival materials.....124

Проф. др Владан Гавриловић
Ненад Нинковић, MA
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одсек за историју
Путни лист за Русију хоповских калуђера из 1756. године
– Прилог историји манастира Хопово – 125
Vladan Gavrilović, PhD
Nenad Ninković, MA
University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, The Department of History
Travel identification for Russia and the monks of Hopovo monastery in 1756
– A contribution to the history of the Hopovo monastery –.....135

Др Милица Кисић Божић
Дејана Васин, MA
Писмо папе Климента VI бискупу Њитре,
старешини грчког манастира Светог Димитрија 136

Milica Kisić Božić, PhD
Dejana Vasin, MA
The letter from the Pope Clement VI the Bishop of Nitra, the prefect of the Greek monastery of Saint Demetrius 142

Мр Мара Шовљаков
Основна школа „Десанка Максимовић“, Футог
Визитација српског војног свештеника аустроугарске војске Германа Бошковића 1917. у војним логорима и болницама царевине 143
Mara Šovljakov, MA
Primary school “Desanka Maksimović”, Futog
The visitation of military camps and hospitals in the Austro-Hungarian empire by the Serbian military priests from the Austro-Hungarian army – German Bošković, in 1917 155

Мирослав Јаћимовић
Архив Војводине, Нови Сад
Седамдесет година од оснивања Седме војвођанске бригаде у Босутским шумама 156
Miroslav Jaćimović
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
The seventieth anniversary of the formation of the seventh Vojvodinian brigade in the woods near the Bosut river 164

Ратко Рацковић
Рума
Фрагменти о Фишеровима 165
Ratko Racković
Ruma
Fragments on the Fischer family 185

Мр Мара Шовљаков
Основна школа „Десанка Максимовић“, Футог
Увид аустроугарске власти у богослужбене књиге Српске православне цркве – Карловачке митрополије, од 1915. до 1918. 186
Mara Šovljakov, MA
Primary school „Desanka Maksimović“, Futog
The inspection of the churching service books in the Serbian Orthodox Church and the archbishopric in Karlovci by the Austro-Hungarian authoroties between 1915 and 1918 209

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

Павле Б. Орбовић, историчар-кустос
Културни центар Врбаса, Врбас
Дело Фридриха Лоца као извор за изучавање историје подунавских Шваба 213
Pavle Orbović
Kulturni centar Vrbas
The work of Friedrich Lotz as a source for the study
of the history of Danube Swabians 230

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Светозар Матејашев
Нови Сад
Бранко Бешлин, Евгеније Савојски и његово доба. 233
Svetozar Matejašev
Novi Sad
Branko Bešlin, Eugen of Savoy and his era, Matica Srpska, Novi Sad, 2014,.....233

Мр Дејан Јакшић, виши архивиста
Архив Војводине, Нови Сад
Едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи“
– Слободни војни комунитет Петроварадин.....238
Dejan Jakšić
The Archive of Vojvodina, Novi Sad
The edition Scientific-informative tools for the archival materials
– Autonomous military community Petrovaradin 238

Др Предраг М. Вајагић
Бачка Паланка
Хероји Првог светског рата.....245
Predrag M.Vajagić
Bačka Palanka
The heroes of the First World War.....245

Мр Александра Новаков
Матица српска
Нови Сад
Славиша Недељковић, Србија и Косово и Метохија (1856–1897).....251
Aleksandra Novakov, MA
Marica Srpska
Novi Sad
Slaviša Nedeljković, Serbia and Kosovo and Metohija (1856-1897), cultural, educational and national work, Niš, 2012. 251

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

94:323(497.11)»1839/1844»(093.3)
342.4(497.11)»1841/1842»(093.3)

Др Радомир Ј. Поповић
Историјски институт
Београд

ЈЕДНА ПОЛИТИЧКО-КЊИЖЕВНА ПОЛЕМИКА ПРЕЧАНА И УСТАВОБРАНИТЕЉА ИЗ 1841. И 1842. ГОДИНЕ[1]

Сажетак: У Пешти 1841. на основу вести у *Сербским народним новинама* штампана је анонимна књига *Критически испословано осветлење најновији прикључења Сербије с јуридическо-публичне стране* у којој се афирмативно писало о политици кнеза Михаила. Утук на ту књигу је *Фактически придатак к критически испослованоме осветлењу најновији прикључења Србије с јуридическо-публичне стране*, штампан у Београду 1842. Аутори прве књиге су Павле Арс. Поповић и вероватно Јован Станковић, док су писци друге књиге Аврам Петронијевић и Лаза Зубан. У овом раду су приказани и анализирани супротстављени политички ставови изнети у тим двема књигама.

Кључне речи: полемика, Пешта, 1841, Београд, 1842, уставобранитељи, Павле Арс. Поповић, Лаза Зубан, Аврам Петронијевић.

Стојан Новаковић у свом знаменитом делу *Српска библиографија*, поред библиографског описа једне књиге штампане у Новом Саду 1843. године, записао је: „Припада у сувремену тенденциозну политичну књижевност, којој бијаху повод познати преврати у Србији.“[2] У повести Србије време од 1839. до 1844. године бременито је политичким сукобима између Обреновића и уставобранитеља, када су се на кнежевском престолу сменила четири вла-

1 Рад је резултат рада на пројекту *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске модерне* који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Евиденциони број пројекта 177031.

2 *Српска библиографија за новију књижевност 1741–1867*, саставио Стојан Новаковић, Гласник СУД, Београд 1869, 251.

дара (кнежеви Милош, Милан и Михаило Обреновић и кнез Александар Карађорђевић), једно Намесништво (1839/40) и две династије, а биле су изведене три велике буне: Јованова (1839), Вучићева (1842) и Катанска (1844). Истовремено, у новинама и књижевним делима тог доба вођен је рат перима присталица династије Обреновић и уставобранитеља који је подстицајно деловао на укупну српску књижевну продукцију.[3] На то указује закључак Јована Скерлића који је, анализирајући Новаковићеву библиографију, приметио да је српска књижевност од 1840. до 1848. године напредовала из године у годину: на српском језику 1840. године штампано је 45 књига и листова, 1843 – 56, 1845 – 75, а 1847. тај број нарастао је на 77.[4] Значајан утицај на став јавног мњења са обе стране Саве и Дунава имали су чланци објављивани у јединим српским политичким новинама тог доба – *Србским новинама* које су штампане у Београду и *Сербским народним новинама* које су излазиле у Пешти. На страни уставобранитеља биле су пештанске *Сербске народне новине*, које је од 1838. до 1848. године уређивао и издавао Теодор Павловић.[5]

Тема овог чланка су две анонимне и полемичке књиге необично дугих наслова: *Критически испословано осветлење најновији прикључења Сербије с јуридическо-публичне стране*, штампана на основу писања *Сербских народних новина*, док је утук на ту књигу *Фактически придатак к критически испослованоме осветлењу најновији прикључења Србије с јуридическо-публичне стране*, штампан у Београду 1842. године.[6] У обе књиге, разуме се, с различитих

3 Преглед династичке поезије за време владавине Обреновића и Александра Карађорђевића у: Јаша Продановић, *Историја политички странака и струја у Србији*, књига 1, Београд 1947, 128–137, 211–229.

4 После револуције 1848/9. године у српској књижевности и издаваштву настао је застој који је потрајао до почетка шездесетих година XIX века (Јован Скерлић, *Омладина и њена књижевност 1848–1871*, Београд 1925, 47).

5 Петар В. Крестић, *Пречани и Шумадинци: Теодор Павловић и „Сербске народне новине" о Кнежевини Србији (1838–1848)*, Београд – Нови Сад 1996. Штампа у Србији, али и она преко Саве и Дунава, после династичког преврата 1842. године када је уместо прогнаног кнеза Михаила на престо доведен Александар Карађорђевић, ставила се у службу новог режима. Поред званичних *Србских новина* и књижевног подлиска *Подунавке* (1843–1848), у Србији је штампан *Србски улак* и илирски лист *Бранислав*. Политичке прилике у Србији имале су одјека у немачким новинама. О томе вид.: Миљан Мојашевић, *Јужнословенске теме у Котином листу „Allgemeine Zeitung" по дописима Вилхелма Хопеа (1831–1844) везе немачке Вукове и Вукова доба*, Београд 2001.

6 *Критически изпословано осветленъ найновіи приключенія Сербіе съ юридическо публичне стране*, у Пешти писмены Іос. Баймела, ц. к. прівілег. Примаціал-Острогонскогъ Кньигопечателя у Колбах-Улицы 485, 1841, стр. 48, 21 cm; *Фактическій придатакъ къ критически испослованоме осветленю найновіи приключенія Србіє съ юридическо-публичне стране*, у Београду, Печатано у Типографіи Княжества Србскогъ, 1842, стр. 86, 21 cm. Руски историчар Нил Попов пише да књига *Критически испословано осветлење* „није писана у корист уставобранитеља"; није му познато дело *Фактически придатак*, али наводи да су уставобранитељи „издали жестоку брошуру на немачком језику не само у своју заштиту него и за напад на своје противнике под насловом: *Gedrangte Uebersicht der Ereignisse in Serbien von 1836 bis 1844, von einem Anegenzeugen*, Leipzig 1845 (Нил Попов, *Србија и Русија од Кочине Крајине до св. Андрејске скупштине*, II, Београд 1870, 373).

позиција, расправља се о политичким догађајима у Србији од абдикације кнеза Милоша у јуну 1839. године до прогонства уставобранитеља из Србије у јесен 1840. године. Стога ћемо, ради потпунијег разумевања садржаја тих књига, у најкраћим цртама изложити најважније политичке догађаје у Србији у поменуто време. Проглашење Устава из 1838. године, уместо смиривања политичких страсти које су пратиле његов настанак, знатно је допринело усложњавању политичких прилика у Србији. Апсолутна владавина кнеза Милоша је укинута, док је моћан политички чинилац у законодавној и извршној власти постао Савет у који су ушли кнежеви политички противници. Јованова буна која је избила крајем маја 1839. године представљала је последњи покушај кнеза Милоша да се обрачуна са опозицијом. Међутим, буну је на основу овлашћења која је добио од Савета угушио Тома Вучић Перишић. Под притиском опозиције кнез Милош је 13. јуна 1839. године абдицирао у корист сина Милана. Опхрван туберкулозом, Милан Обреновић се није дуго задржао на престолу – на њему је био од 13. јуна до 8. јула 1839. године.[7] Опозиција је користећи његово лоше здравствено стање, мимо Устава и аката на којима се темељила аутономија Србије, установила Намесништво 14. јуна 1839. године које су чинили Аврам Петронијевић, кнежев представник и министар иностраних дела, Јеврем Обреновић, председник Савета, и Тома Вучић Перишић, члан Савета и заповедник народне војске која је угушила Јованову буну. Намесници Петронијевић и Вучић као противници династије Обреновић својим деловањем допринели су да Порта Михаила сматра за изабраног, а не наследног владара Србије.[8] Отуда једна од кључних тема у горенаведеним полемичким књигама: тичу се наследства српског престола и делокруга власти владара и Намесништва. Кнез Михаило посетио је Цариград и пошто је примљен у аудијенцију код султана, преузео је власт 16. марта 1840. године. Будући млад, Порта је мимо његове сагласности поставила Аврама Петронијевића и Тому Вучића за саветнике. Установа кнежевих саветника није била предвиђена Уставом. Иако се на почетку владавине формално сагласио са њиховим постављењем, кнез Михаило је с разлогом сматрао да му ограничавају владарску власт.[9] У овој књижевној полемици то је било друго крупно питање око кога су се ломила копља. Уследила је реакција обреновићеваца који су искористили ступање на престо кнеза Михаила да поведу кампању против уставобранитеља. Током априла 1840. године у Ваљевском, Смедеревском и Београдском округу обреновићевци су изазвали покрете у народу захтевајући да се Петронијевић и Вучић удаље са саветничких положаја. Вучић и Петронијевић су, под изговором да им је угрожен живот, поднели оставке 1. маја 1840. године и убрзо после тога су се склонили под турску заштиту у београдску тврђаву. Политичка криза у Србији у лето 1840.

7 Сви датуми у тексту су по грегоријанском календару, изузев датума српске периодике XIX века у напоменама.

8 Радош Љушић, *Прво намесништво (1839–1840)*, Београд 1995, 39–40.

9 *Исто*, 153–156.



КРИТИЧЕСКИ ИЗПОСЛОВАНО

ОСВЕТЛЕНЪ

НАЙНОВИЙ ПРИКЛЮЧЕНИЯ СЕРБІЕ,

СЪ

ЮРИДИЧЕСКО ПУБЛИЧНЕ

СТРАНЕ.

СРПСКА КРАЉЕВСКА ДРЖАВНА АРХИВА
Ут 93

У ПЕШТИ.

Писмены Іос. Баймелав, ц. к. прівілег. Примаціал-Острогонскогъ Кньигопечателя у Колбах-Улицы 485.

1841.

године постала је предмет интересовања турске и руске дипломатије. Порта је ради превазилажења унутрашњих напетости у Србији, уз сагласност руске дипломатије, упутила специјалног комесара Муса-ефендију. Његова настојања да помири супротстављене стране нису уродила плодом – истини за вољу, Порти и није било у интересу да примири стање у Србији – па је 16. октобра 1840. године тридесет шест уставобранитеља са комесаром Муса-ефендијом кренуло у политичку емиграцију у Турску. То би укратко био преглед најзначајнијих политичких догађаја у Србији од средине 1839. до јесени 1840. године.[10]

Горе је напоменуто да су *Критически испословано осветлење* и *Фактически придатак* анонимна дела. Анализа текста прве књиге наводи на закључак да је аутор имао изузетно правничко образовање и да је реч о прекосавском Србину. На почетку књиге пише: „Ја сам од прикљученија Србије не само физически, но и по занимању мом далеко удаљен, она моје вниманије утолико су само занимала уколико сам Србљин – но нити сам био у Србији, нити лица на позоришту садашњи прикљученија дејствујућа познајем, нити једној или другој страни принадлежим.“[11] Анализа текста другог дела још мање указује на то ко би могао бити аутор који је анонимно на крају потписан као „другар мог другара“, а дело је написао у (фиктивном) „Кукову 1. августа 1841.“ Алекса Симић, истакнути уставобранитељски првак, председник владе и министар иностраних дела, у краткој аутобиографији коју је поднео Српском ученом друштву 10/22. фебруара 1872. године открива да су аутори *Критически испословано осветлења* извесни Станковић и Паја Поповић, а аутори *Фактическог придатка* Лаза Зубан и Аврам Петронијевић. „Када су г[осподин] Станковић и г[осподин] Паја Поповић издали у Пешти Осветлење најновији прикљученија у Србији од 1840. и 1841. године, онда је Алекса Симић написао један одговор на то осветлење, али је и тај неиздат остао, зато што му је поч[ивши] г[осподин] Аврам Петронијевић писао из Цариграда да га непачата, јербо он с г[осподин] Лазом Зубаном пишу други, и тако тај се одговор код њега и данас у концепту налази.“[12]

Паја Поповић кога Симић наводи као аутора је Павле Арс. Поповић (1812–1849), новинар, публициста, правник и књижевни критичар, један од најобразованијих Срба свог доба. Рођен је у Башаиду 1812. године и потиче из

10 Алекса Ивић, *Борба кнеза Михаила и Томе Вучића Перишића*, у: *Из доба Карађорђа и сина му кнеза Александра*, Београд 1984, 81–98; Драгослав Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853*, Београд 1932, 3–6; Ј. Продановић, *нав. дело*, 102–122; Р. Љушић, *нав дело*; Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012, 121–137.

11 *Критически испословано осветлење*, 2.

12 Архив САНУ у Београду, Историјска збирка 7380/45. Вук Караџић замолио је Симу Милутиновића Сарајлију у писму од 17/29. августа 1843. године да му пошаље „васкрсе устава и остало све, што је од лани писао и штампао, а тако исто и аманет на Делиграду и остало све од овога реда, а и приповијетке Атанасија Николића, Пошљедњу Голубицу и оно освјетљење“ (Вук Стефановић Караџић, Преписка VII, 1843–1847, Сабрана дела Вука Стефановића Караџића XXVI, Београд 1993, 66).

угледне породице. Његова браћа Милутин, новинар и песник, и Александар, преводилац Шекспирових дела, оставили су значајан траг у културној историји прекосавских Срба. Павле је завршио Правну академију у Нађ Вараду, данас Орадеа у Румунији, 1831/32. године. У Пешти је 1837. године положио адвокатски испит. Објављивао је текстове у *Летопису Матице српске*, *Сербским народним новинама* и *Сербском народном листу*.[13] Када је у лето 1841. остало упражњено место уредника *Сербских новина* у Београду, једини се јавио на конкурс и указом од 27. октобра 1841. године постављен је за уредника.[14] Нажалост, нисмо успели да утврдимо име другог коаутора *Критически испослованог осветлења* Станковића.[15]

Аутори *Фактическог придатка* су истакнути уставобранитељски прваци Аврам Петронијевић и Лаза Зубан. Аврам Петронијевић (1791–1852) један је од најистакнутијих политичара Србије у XIX веку. Рођен је у Текији а школовао се у Оршави у Влашкој. У Србију је прешао 1817. и исте године је ступио у службу кнеза Милоша. Био је члан депутације која је послата у Цариград 1820, али је због грчког устанка 1821. био у заточеништву до 1826. Као зналац страних језика упућиван је у дипломатске мисије (Русија 1830, Цариград 1833, 1838). Имао је значајну улогу у формирању Устава 1838. којим је укинут апсолутизам кнеза Милоша. Био је члан Намесништва 1839/40. Са уставобранитељским првацима напустио је Србију у октобру 1840, а вратио се крајем 1841. Протеривањем кнеза Михаила 1842. постао је члан „Привременог правленија“ са Т. Вучићем Перишићем. У новембру 1842. изабран је за кнежевог представника и министра спољних послова, а са те дужности одступио је на захтев руске владе, па је од августа 1843. до августа 1844. године био у изгнанству у Турској. У

13 Псеудоним Павла Поповића је Милош Попић и под тим именом објавио је *Поглед један на ратовање у српској журналистики*, [Пешта, б. и., 1839] (http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?ukaz=LDISP&id=1646006467976396&rec=3&sid=1&fmt=12).

14 Милан П. Костић, *Стеријин пријатељ, Павле Арс. Поповић*, Зборник Матице српске за друштвене науке, св. 13–14, 1956, 245–252. Павле Поповић је уређивао *Новине читалишта београдског* 1847/48.

15 Највероватније је реч о Јовану Станковићу. У изворима се јавља неколико личности тог имена и презимена. Један Јован Станковић био је чиновник у Министарству правде Србије до 1842. године, а други секретар Кнежеве канцеларије (Љубодраг Поповић, *Шематизам Кнежевине Србије 1839–1851*, Београд 1999, 33, 146). Личност истог имена и презимена, вероватно један од те двојице, био је секретар кнеза Милоша и повереник Обреновића са српске границе у време династичке кризе 1842/43. године. Сентандрејац Јаша Игњатовић у својим мемоарима помиње секретара Главног одбора у Српском народном покрету 1848/49. године, учитеља Јована Станковића, родом из Фаркаждина, код данашњег Зрењанина, где је рођен 1822. Претпостављамо да би он могао бити други коаутор *Критически испослованог осветлења* (Јаков Игњатовић, *Рапсодије из прошлог српског живота*, мемоари, Одабрана дела Јакова Игњатовића, књ. VIII, Нови Сад 1953, 102, 106, 122–124, 129, 137, 138, 147, 155, 157; *Енциклопедија Новог Сада*, књ. 26, Нови Сад 2005, 169–171).

октобру 1844. враћен је на ранију дужност и обављао је до смрти у Цариграду 1852. године. Током заједничке службе Петронијевић, који је показивао знатно интересовање за књижевне, језикословне, теолошке и историографске теме, и Зубан су успоставили искрене пријатељске односе.[16] Зубан је рођен у Меленцима око 1795. године. У Меленцима је завршио основну школу а Учитељску школу у Сомбору (1812–1814). У Србију је прешао 1829. године и у Шапцу је неко време био секретар владике Герасима Георгијевића, а онда писар код Јеврема Обреновића. Године 1830. ступио је у службу кнеза Милоша и радио је као секретар Народног суда (1834), секретар Попечитељства правосуђа (1835), секретар канцеларије Совјета (1835), секретар Великог суда (од 10. X 1837) и секретар Совјета (1838), затим члан Апелационог суда (1839). Члан Савета постао је 1842. а 1847. именован је за управитеља Главне контроле. Учествовао је у српском народном покрету 1848/49. године где је имао запажену улогу, а после слома мађарске револуције ступио је у службу патријарха Рајачића који га је послао у дипломатску мисију у Беч, где се задржао до марта 1850. године. На путу из Беча задржао се у Осијеку, где је и умро 27. јуна 1850. године. Зубан се скоро читавог живота бавио превођењем са латинског, француског и немачког језика а преводе је објављивао у часописима.[17]

***

Који су аргументи аутора *Критически испослованог осветлења*? На почетку дела, позивајући се на извештаје *Сербских народних новина*, најпре се оспорава термин уставобранитељ, како су у тим новинама називани Вучић и Петронијевић, и истиче се да је уставобранитељ „онај који немајући сам никакове сопствене користи, без да се сам чему нада, или чега се боји, неда да се Устав на другом наруши.“[18] Уставобранитељи су, заправо, прекршили Устав и то: у вези са наследством кнежевског достојанства, праву кнеза Михаила да амнестира политичке затворенике, учешћу у противуставном постављењу Вучића и Петронијевића за кнежеве саветнике, и с тим у вези владар има право

16 Р. Ј. Поповић, *нав. дело*. Зубан је захваљујући Петронијевићевом утицају 1842. године постао члан Савета.

17 Најпотпунију Зубанову биографију написао је Станиша Војиновић: *Лазо Зубан*, Комуна (Кикинда), XXXVII, 2000, бр. 2063 (6. јули), 7; бр. 2064 (13. јули), 7; бр. 2065 (20. јули), 7; бр. 2066 (27. јули), 7; бр. 2067 (3. август), 7.

18 *Критически испословано осветлење*, 4. „Сваки властољубив, кад је за себе власт, достојинство, богаство тражио, уверавао је народ, да он само његово добро тражи, његова права против насиља брани – за њега живи и за њега дању и ноћу мисли; а кад власт ту није добио, онда је говорио, да се насилија чине, да се добри угњетавају, да је слобода у опасности, да су закони земаљски нарушени“ (*Исто*, 5).

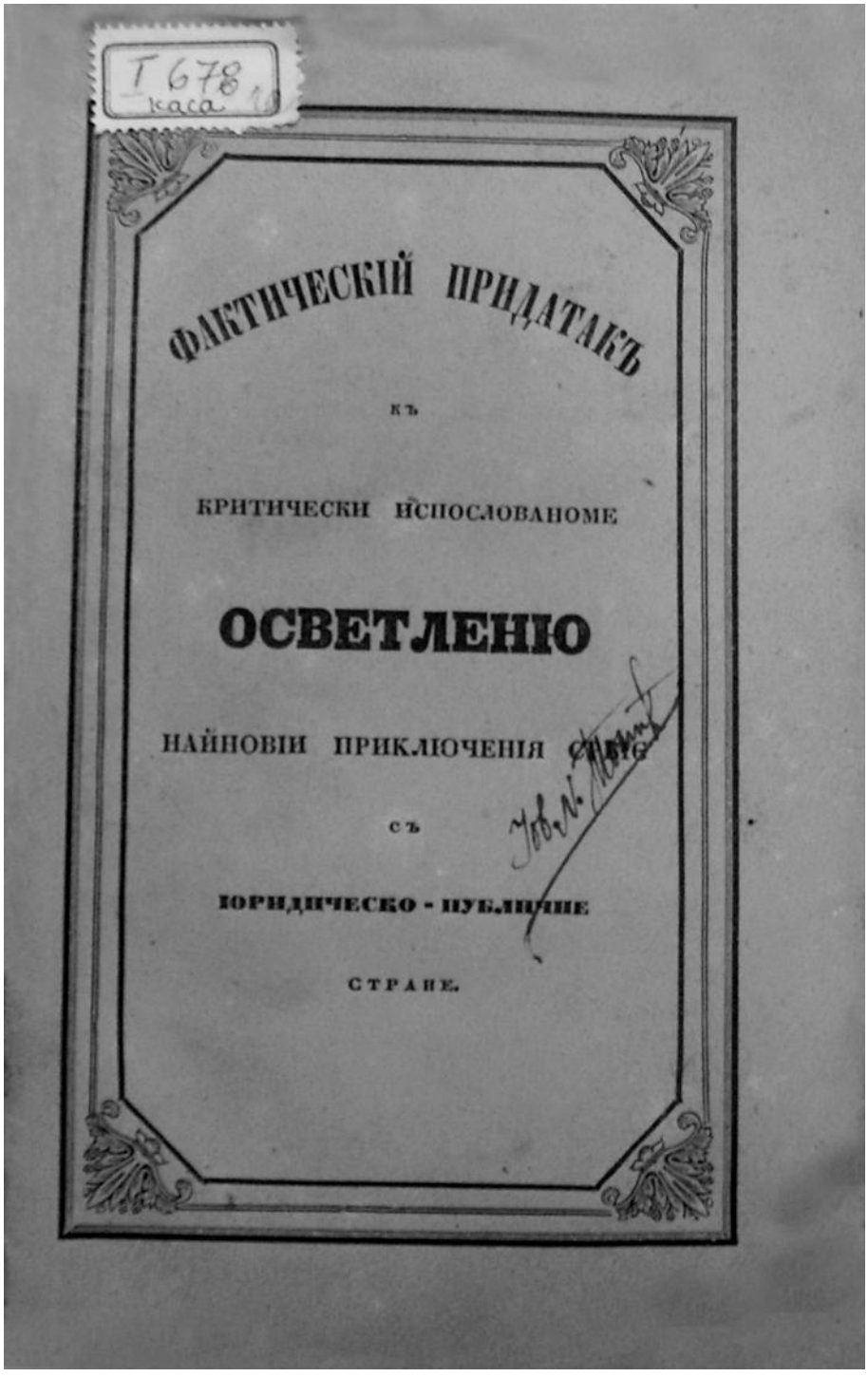
Т 678
каса

ФАКТИЧЕСКІЙ ПРИДАТАКЪ

КЪ

КРИТИЧЕСКИ ИСПОСЛОВАНОМЕ

ОСВЕТЛЕНІЮ

НАЙНОВІИ ПРИКЛЮЧЕНІЯ [illegible]

СЪ

ЮРИДИЧЕСКО - ПУБЛИЧНЕ

СТРАНЕ.

да саветнике отпусти из службе. На крају, аутори аргументима покушавају да оправдавају народне протесте против уставобранитеља у пролеће 1840. године.

Наследно владарско достојанство један је од главних захтева Срба према Порти од краја XVIII века до 1830. године. Кнез Милош је закулисном политиком коју је поткрепио огромном сумом новца и бератом из 1830. године стекао право наследног кнежевског достојанства. Тако је Србија постала једина хришћанска област која је признајући суверености Османског царства имала монарха с наследним правом, што је, без сумње, оснажило српску аутономију.[19] Аутори у *Критически испослованом осветлењу* критикују став уставобранитеља и писање пештанских новина по којем је кнез Михаило, после братовљеве смрти, „изабран" за кнеза, и истичу да му то право „јуридично" припада. Иако у берату изричито пише да „има пређи владеније од Отца на сина", аутори сматрају да је то само „стил куријални" заступљен у свим дипломатским актима. „Сотим се изјасњава она реч *наследије* и ограничава се на потомство првог вазала, као да би рекла Порта: Владеније је у твојој фамилији наследствено, тј. у твом потомству, но не код твоји са стране сродника, тј. браће."[20] Позивају се на праксу и феудално право у европским државама, по чему сви потомци првог вазала (primum Acquisitorem Feudi), у овом случају потомци кнеза Милоша, имају право на управљање феудом, па према томе и кнез Михаило. То што Порта (Domini directi) треба да потврди кнеза не значи да она има право да се меша у избор владара, већ је реч о инвеститури (Belehnung) која је формални чин и која не спречава наследника на управљање и пре инвеституре. Кнез Михаило је, према томе, законити наследник престола иако физички одсутан, па зар нису поучни примери као што су енглески краљ „Rihard Löwenhertz" и мађарски краљ Сигмунд (Жигмунд) који су били дуго одсутни из својих краљевстава а који због тога нису изгубили престоле.[21] Погрешно је зато мишљење, сматрају аутори, изнето у *Сербским народним новинама* бр. 46 из 1840. да у случају да кнез Милош не пусти Михаила да дође у Србију Срби имају право да бирају новог владара. Закључак разматрања о праву наследства престола кнеза Михаила више је него оштар. „Ако су дакле Вучић и пр[очи] намереније имали у случају да к[нез] Милош Михаила не пусти у Србију, другог ма ког књаза од Порте искати, – као што известија у С[ербским] н[ародним] новинама ч[исло] 32, 40 и 46 1840. находеће се врло вјеројатно творе – то су они издајице владатеља свога и смрти подложни..."."[22]

Циљ аутора *Фактическог придатка*, Петронијевића и Зубана, био је да ставове изнете у *Осветлењу* побију чињеницама (фактима). „Зато премда *удаљени* [подвукао Р. П.], добивши које из Књажеске канцеларије, као што се у

19 Радош Љушић, *Кнежевина Србија 1830–1839*, Београд 1986, 8–13.

20 *Критически испословано осветлење*, 6.

21 „Ово је отношеније феудално, овако је било у феудима ломбардическим, у државним феудима царства Римско-Германскох јошт за најновији времена" (*Исто*, 7).

22 *Исто*, 10.

Осветлењу види, које из други места, као што ће се овде видити, што је који добити могао, ласкамо себи, да ћемо моћи без свакога пристрастија прикљученија та по поњатијама права публични расмотрити...“.[23] Међутим, на оптужбе да су оспоравали право кнеза Михаила на престо изнете у *Критическом осветлењу*, а познато је да су у време Намесништва намеравали да на престо доведу Александра Карађорђевића, одговорено је како је Вучић покушавао да Михаила задржи у земљи када је кнез Милош абдицирао, али да се томе супротставио Јеврем Обреновић. Навели су још да је Порта „протолковала“ берат и утврдила да је Михаило изабрани владар те да је „Порта надлежни и закони господар Земље“, и да се она није осврнула на представку Намесништва у којој се тражило признање Михаила за наследног владара.[24] Кад је Михаило већ изабрани владар и пошто се прочуло да свргнути кнез Милош не намерава да га пусти у Србију, онда је легитимно то што се настојало да се на престо доведе Александар Карађорђевић, „из признателности према Карађорђевим заслугама“, и да се једино због тога што је у питању био вождов син тражило мишљење турске и руске владе, а да је био неки други кандидат, ни то се не би захтевало.[25]

Намесници Вучић и Петронијевић, према мишљењу Поповића и Станковића, оспорили су владарски ауторитет кнеза Михаила јер нису обзнанили уредбу из октобра 1839. године о Михаиловом ступању на престо у којој је наглашено да Намесништво од тада управља у кнежево име и уредбу о амнестирању политичких затвореника. На то је Намесништво одговорило да оно сходно султановом ферману отправља власт у кнежево име док се кнез не упозна са законима

23 *Фактически придатак*, 1–2. Петронијевић и Зубан у књизи су приложили преписе следећих докумената: 1) *Протестација књажески совјетника Аврама Петронијевића и Томе Вучића Перишића у почетку побуне књазу дата 19. априла 1840*; 2) *Књажески совјетника Аврама Петронијевића и Томе Вучића Перишића; попечитеља правосудија и просвештенија Стефана Стефановића; членова Совјета Књажества Србије Лазара Теодоровића, Мате Ненадовића... и начелника гарнизоног војинства Илије Х. Милутиновића тужба да је и какова је буна у Србији, дата честитоме Решид-паши, министру Иностранi дела блистателне и превисоке Порте, у београдском граду* 11. маја 1840; 3) *Одречење членова Апелационог суда Јефрема Ненадовића, Јована Вељковића и Лазе Зубана у Крагујевцу, међу бунтовнике пресељења*, Београд 27. маја 1840; 4) *Пуномоћје представнику књажескоме и попечитељу иностранi дела каваљеру Авраму Петронијевићу, председателју Совјета књажеског српског генерал-мајору и каваљеру, господару Јефрему Обреновићу и члену Совјета, полковнику господару Томи Вучићу Перишићу* 2. јуна 1840 [треба 1839 – прим. Р. П.]; 5) *Михаил М. Обреновић – светломе и честитоме садржаму превисоке и блистателне Порте Хузреф-паши у Цариграду* 15. сефера 1256 (6. априла 1840); 6) *Начелничеству Окружија београдског – начелника Среза туријско-колубарског Богдана Радосављевића рапорт*, Чибутковица 19. априла 1840; 7) *Објављеније жителјима вароши Београда*, Топчидер 4. август 1840; 8) *Честитоме Муса Сафети-ефендији, комисару Високе отоманске нам владелствујуће Порте покорејше изјасненије* [није наведен датум].

24 *Фактически придатак*, 4, 29–30.

25 *Исто*, 30–31.

и не положи заклетву, а што се тиче друге уредбе, Намесништво се изјаснило за ограничавање права владара у амнестирању затвореника. Аргументација којом се образлаже првенство кнеза Михаила у односу на Намесништво поново се заснивала на средњовековном праву. „Порта је њи за време отсуствија књаза Михаила намесницима поставила, не то је она чинила као господар феудални, који је закони тутор малолетног вазала, не само по праву, но и по дужности својој. А како год што тутор ништа у своје име, но у име свог пупила ради, тако је Порта не у своје, но у одсуствујућег књаза Михаила име намеснике наименовала".[26] Такође, кнез има уставно право на давање амнестије, па Намесништво нема никаквог права да ограничава то владарско право, јер оно није закодавно тело, а и да јесте, то право није могло ускрати кнезу јер задире у уставно уређење земље и, коначно, Намесништво само влада у кнежево име. Аутори *Критически испослованог осветлења* разумеју да су Вучић и Петронијевић с нелагодом примили кнежев захтев за амнестију политичких затвореника, учесника Јованове буне, „но они су [намесници] сотим противстали праву конштитуционалном књаза свога, дакле Устав нарушили, и по пункту 17. Устава достојинство своје изгубили су, које опет сведоче да они ни најмање уставобранитељи нису".[27] Петронијевић и Зубан у свом делу, међутим, као противаргумент истичу да захтев за амнестију није прихваћен, јер је то требало решити у споразуму са Саветом и тек пошто кнез Михаило дође у земљу. Уосталом, веле они, чим је дошао у Србију, кнез је ослободио политичке кривце умешане у Јованову буну, дакле све оне „који су од књаза Милоша из Влашке шиљани да народ побуне против правленија, пак похватани и у апс стављени, и они који су о самом доласку његовом овде, по наговору мајке и стричева његови псовали митрополита и совјетнике и који су наговарали скупштинаре против најотменији совјетника."[28] У прилог ограничења владарског права на давање амнестије наведен је пример из 1834. године када је кнез Милош због тешког здравственог стања кнежевића Милана ослободио већину криминалаца.[29] Погрешна тврдња писања *Осветленија* да је Порта Намесништво поставила у време одсуства кнеза Михаила побијена је документом – одлуком Савета од 2. јуна 1839. године којом је установљено Намесништво.[30]

У политичкој борби против обреновићеваца уставобранитељи су од средине 1839. године отворено сарађивали са Турцима. Уставобранитељски првак Аврам Петронијевић имао је добре везе са Портиним великодостојницима и постоје индиције да је у јесен 1839. године са Алексом Симићем намеравао да спро-

26 *Критически испословано осветлење*, 11.

27 *Исто*, 14–15.

28 *Фактически придатак*, 10.

29 *Исто*, 33–34.

30 *Исто*, 35–36.

веде промену појединих уставних одредби које су се тицале делокруга власти владара, а очигледан резултат закулисних радњи уставобранитеља на Порти је именовање Петронијевића и Вучића за кнежеве саветнике.[31] За ауторе *Критически испослованог осветлења* постављење кнежевих саветника је круцијални доказ противуставног деловања уставобранитеља. „Овде је Порта погрешила не само против Устава Србије, но и у политическом смотренију. [...] Ако је књаз Михаил пунолетан, којим правом дани су му совјетници такови који по званију свом били су прави тутори књажеви, само што ово име нису носили“.[32] Истиче се чињеница да Уставом кабинетски саветници нису предвиђени, да власт по Уставу „происходи“ од кнеза „који је источник свију власти; која власт не происходи од њега, јест незаконита и пољатију монархистическог начала (Principium) противна.“[33] Порта је очигледно ограничила владарска права кнеза Михаила, који је у Цариграду „из учтивости“ прихватио постављење кабинетских саветника, које није морао да трпи када се вратио у земљу. Аутори се питају зашто су се Вучић и Петронијевић примили тих звања када су знали да је њихово постављење противуставно. „Ми, дакле, уставобранитељи, као што права наша уставна не допуштамо од књаза нарушити, тако исто не допуштамо ни права књажеска уставна чрез друго умалити.“[34] Кнез Михаило је зато имао „пуно право“ да Вучића и Петронијевића отпусти из звања кабинетских саветника и да оставке које су они поднели немају законску снагу. Штавише, Вучић и Петронијевић могу се сматрати узурпаторима, јер су уз уставна звања (члан Савета и кнежев представник и министар иностраних дела) придодали звања кабинетских саветника.[35] За Петронијевића и Зубана постављење кнежевих саветника није спорно, јер је то Порта учинила по свом уверењу имајући у виду младост и неискуство кнеза Михаила.[36] Кнез Михаило је рођен 4/16. септембра 1823. године и имао је седамнаест година када је ступио на престо. За ауторе *Фактическог придатка* то што је Порта Михаила „по свом произволенију прогласила“ за пунолетног не значи да га је „за пунолетна признала“, и према томе „имала је право и совјетнике, као помоћнике неискусноме одредити му, што је нашла да он тек као пунолетан владати може“. Истина је да у Уставу нема помена о саветницима, али ни одредбе о „пунолетију малолетног књаза“.[37] Зашто кнез ако није желео да има саветнике то одмах није рекао, зашто се сагласио

31 Р. Љушић, *Прво намесништво*, 144–146; Р. Ј. Поповић, *нав. дело*, 126–128.

32 *Критически испословано осветлење*, 15.

33 *Исто*, 16.

34 *Исто*, 19

35 *Исто*, 23.

36 *Фактически придатак*, 9.

37 „Опет један знак да се мој другар сећа само онога, што је њему по ћејфу, и да за погрешку држи само оно, што књазу Мијаили није по вољи...“ (*Фактически придатак*, 37–38).

са њиховим постављењем и пред Народном скупштином и, најзад, зашто је чекао да преузме власт и да почне да ради против саветника. Петронијевић и Зубан су те ставове поткрепили писмом кнеза Михаила садрзаму Хузреф-Паши од 18. априла 1840. године у којем се Михаило захваљује Портином великодостојнику на именовању саветника.[38] Пет дана касније, на Велики четвртак, кнез је потпалио буну у народу тако што је кметовима који су му доносили „пешкеш" протурио гласове против саветника, што се види из приложеног извештаја среског начелника Богдана Радосављевића који је из Чибутковице упутио начелнику Београдског округа 1. маја 1840. године.[39] Закључак је јасан: „Јесу ли Петронијевић и Вучић нарушили Устав што су се по одредби цара и на соизволеније књаза и позив већег дела народа примили званија, које Устав не забрањује, и које никада само по себи није могло бити на штету народа, ради кога је ползе Устав и дат, нека кажу праве у делу судије."[40]

Политичка збивања у Србији од јуна до августа 1840. године и тужба Народне скупштине против уставобранитеља подробно су описани у *Фактическом придатку* с јасном тенденцијом да се кривица пребаци на српског кнеза и владу. Наиме, Порта је средином јуна 1840. године издала ферман којим је српска влада обавештена о доласку комесара Муса Сафети-ефендије, члана Високог савета правосуђа који је требало да посредује у унутрашњим расправама у Србији.[41] Кнез Михаило и Портин емисар договорно су одлучили да се политичка криза у Србији разреши на Народној скупштини. Скупштина је сазвана за август 1840. године у Београду и влада се постарала да буду изабрани посланици који подржавају кнеза и владу. Скупштинском заседању присуствовала је неколицина опозиционо настројених бивших чиновника, док је Петронијевићу, Вучићу и Стојану Симићу забрањено да се на њој појаве.[42] Петронијевић и Зубан у својој књизи наводе да је „Бахусова тужба" сачињена у Министарству унутрашњих дела, да исту тужбу није хтео да потпише члан Суда београдског Макса Ранковић, који је због тога добио батине наочиглед кнеза, да је у Савету написана још једна тужба против уставобранитеља коју није потписао члан

38 *Исто*, 41–43.

39 *Исто*, 45–46.

40 *Исто*, 46.

41 Архив Србије (даље: АС), Збирка Мите Петровића, 7985; АС, МУД-п, 1840, XI, 167.

42 Скупштина је заседала у порти топчидерске цркве. Скупштинари су 23. јула 1840. године оптужили Вучића, Петронијевића, Лазара Теодоровића, Илију Гарашанина, хаџи Милутина Гарашанина, Стојана Симића, Стефана Стефановића Тенку, Јована Вељковића, Јеврема Ненадовића, Матеју Ненадовића, Лазу Зубана, Стевана Петровића Књићанина, Симу Милутиновића Сарајлију, Јована Антића и Максима Ранковића за главне изазиваче немира и нестабилности у земљи (*Србске новине*, бр. 31, 3. август 1840; Н. Попов, *нав. дело*, 397–404 и Одговор на окривљујући акт 404–426; Ј. Продановић, *нав. дело*, 111–113.

Савета Паун Јанковић, због чега је пребегао под турску заштиту. На новом састанку кнеза Михаила и Муса-ефендије, одржаном у згради ћумрука у Београду 15. августа 1840, договорено је да се оптужбе изнете на Скупштини судски испитају у кнежевом конаку. На дан суђења уставобранитељи су се окупили у Вучићевој кући „да и[х] не би морали ради суочења једног по једног на све стране тражити". Суђење уставобранитељима заказано је за 16. август 1840. године, али је тог дана привремени министар унутрашњих дела Цветко Рајовић издао објаву житељима Београда позивајући грађане да заједно са полицијом „ватају" Вучићеве присталице. Уставобранитељи су посумњали да су тиме изложени линчу, чули су да је кнегиња Љубица наводно окупила око шездесет својих присталица да их нападну у конаку, па су због тога прешли под турску заштиту, у тврђаву на Калемегдану.[43] Јасно је да су кнез Михаило и његова влада криви јер су се припремали за физички обрачун, због чега су уставобранитељи затражили заштиту од представника „високе отоманске, нам владељствујушће Порте".[44]

За ауторе *Критически испослованог осветлења* то што су Вучић и Петронијевић поднели оставке на Ђурђевдан 1840. године „докле се ствар од Дворова не иследи" није засновано на праву, „јербо протестирати против оног, што је по праву учињено не значи ништа".[45] Владар има право да сваког „политичног или криминалног злочинца" отпусти, па да га потом преда суду. „Право ово владатељу по природном на здравом разуму основаном закону пристоји".[46] Према томе, кнез је имао право да поступи са члановима Савета, дакле и са Вучићем и његовим привржениицима, када се уверио да ради против Устава. Што се тиче доказивања кривице саветника Порти, погрешно је уверење да је Порта „први надлежателни (Competent) судија". Поједине одредбе Устава (27, 28, 66), тврде аутори, сваког Србина без обзира на положај и евентуални преступ подвргавају земаљским судовима. „Дакле, надлежателни судија членова Совјета у смотренију кривица њиови у првој инштанцији јест земаљски суд књажества Сербије, од кога членови Совјета само право имају апелирати на Порту."[47] Седамнаеста тачка Устава из 1838. године представљала је најспорнију одредбу тог устава.[48] Станковић и Поповић сматрају да је смисао наведене тач-

43 *Фактически придатак*, 56–65.

44 *Исто*, 70.

45 *Критически испословано осветлење*, 24.

46 *Исто*, 25.

47 *Исто*, 27.

48 Она гласи: „Они 17 членова Совјета неће моћи бити збачени без узрока, докле не би било доказано код моје високе Порте, да су се они учинили повини због каквог преступленија, или због нарушенија закона и уредба земаљаски" (*Устави Кнежевине и Краљевине Србије 1835–1903*, Београд 1988, 72).

ке Устава „право апелирања на Порту“, те да турска влада није прва инстанца у спору кнеза и Савета.[49] Даље, мисија Муса-ефендије у лето 1840. године која је требало да испита „злочинство Вучића и његових приврженика“ је противна Уставу и задире у самосталност унутрашње управе у Србији. Што се тиче суђења, пошто дела политичке кривице нису уређена законом, нити су кривци могли бити изведени пред редовне судове, потпуно је легитимна кнежева одлука о „делегирању изванредног суда“. Као пример наведена је Угарска, али и остале европске земље, где се пре формирања ванредног суда обично оснивала комисија.[50] Порта, као сизерен, и Русија, као гарант аутономије Србије, нису имале право да се мешају у унутрашњу самосталност Србије и одлука кнеза Михаила о оснивању суда је легитимна.[51] Оспорено је писање дописника *Сербских народних новина* бр. 67 и 81 из 1840. године по којем вучићевци не треба да изађу пред суд „јербо је чрезвичајни, јербо га је књаз наименовао, јербо га је наименовао из они мужева које је он хотео, јербо је тај суд хотео њи судити како он зна, јер ий је хотео уватити или убити“.[52] Аутори сматрају да се може чинити умесна примедба да су за чланове изванредног суда постављени бивши тужиоци Вучића, али то није толико важно пошто је „тужитељ сама држава тј. круна“ и да је при томе, у младој држави каква је Кнежевина у којој не постоји звање државног тужиоца, сасвим природно да као тужилац против преступника иступи цела држава „тј. њени Repraesentanti – Скупштина“.[53]

На ово је одговорено да су Вучић и Петронијевић оставке поднели не својевољно већ под притиском побуњеног народа из ваљевског и смедеревског краја, спремних да се физички обрачунају са уставобранитељима. Што се тиче седамнаесте тачке Устава, у *Фактическом придатку* пише да су саветници ту одредбу разумели „да им баш нико у Србији ништа на свету не може. [...] Видевши неки од совјетника тај пункт у Уставу, а не хтевши или не умевши толковати га другоачије, него како је њима по ћејфу било, стану на све стране јурити, мутити, и себи свашта дозвољавајући, различна иступљена самовољства чинити, у чему Намесничество због Јефремова на страну теглења [...] не могаше

49 *Критически испословано осветлење*, 29.

50 *Исто*, 31; „Издаја јест по природи својој не само криминално, но и политично и у обојем смотренију највеће злочинство. [...] И зато су сва законодавства злочинство ово од прочи криминални преступленија разлучивши, особеним највишим судовима вручила, таковим судовима који не само судејску, но и политичну власт у држави сочињавају; код стари Римљана таково злочинство нису квестори, но Сенат пресуђивао; у Француској издајицу суди Суд пера, у Мађарској краљевска Табла, а не обични криминални судови“ (*Критически испословано осветлење*, 32–33).

51 *Исто*, 33–34.

52 *Исто*, 35.

53 *Исто*, 38.

препоне им ставити“.[54] Уместо правних аргумената – лично сведочанство. Док је у *Критически испослованом осветлењу* заступљена правна аргументација (често се апострофира појам природног права) уз прегршт правних термина и примера из прошлости, дотле се у *Фактическом придатку* поред преписа изворних докумената наводе сећања учесника догађаја: Петронијевића и Зубана. У првом случају истиче се сувереност кнежевске власти и намерно прелази преко чињенице да је Србија у вазалном положају, док се у другом случају недвосмислено истиче османски суверенитет а самим тим и право Порте да се меша у унутрашњу политику Кнежевине Србије.[55]

Последње питање око којег се полемисало у наведеним публикацијама је ко је изазивач буне: уставобранитељи или сам кнез Михаило. Аутори *Критически испослованог осветлења*, позивајући се на дописе у *Сербским народним новинама* о догађајима у Србији од априла до августа 1840. године, одбацују наводе да је кнез Михаило покретач буне у народу.[56] Право и политичка слобода грађана је да протестују и нормално је да се то дешава, па зар Вучић није само пре годину дана говорио: „Ја ћу и књаза Михаила протерати као и отца му, ако неће по Уставу и књаз мора слушати народ и радити оно што народ хоће.“[57] Уставобранитељи се понашају властољубиво, попут олигарха, не поштују владара и према томе њихови предводници Вучић и Петронијевић су „државни злочинци“.[58] У *Фактическом придатку*, међутим, описани су поступци кнеза Михаила који, наводно, доказују улогу у покретању буне. Прво, кнез је чим је преузео власт аболирао политичке затворенике, затим истим се окружио „задржавајући за телохранитеље, а друге частећи и благоволеније своје изјављујући им“, а потом од 27. априла до 1. маја 1840. године настао је покрет у народу у Колубари и Смедеревском округу за шта су одговорни кнежев ађутант и кнежев рођак Петар Вулићевић, начелник Смедеревског округа. Кнежеви саветници су захтевали од министра унутрашњих дела да спречи те покрете у народу. Међутим, када су се уверили да се против њих говори у београдској чаршији „и плашећи се да им ко по наговору књаза и на сокаку

54 *Фактически придатак*, 34.

55 „Да није Порта хтела себи неко право над Србијом задржати, она нити би у 66. пункту Устава казала да Књазу повелителство над Србијом даје под некима и којима условијама, нити би у истоме пункту своме везиру наложила да с Књазом сојузи силе своје к точноме и строгоме извршавању тога Устава, него би га била безусловно предала Књазу па шта му драго с њиме. Али кад је себи то право над Србијом задржала, онда по обстојательствима може бити баш *она* (курзив у оригиналу – Р. П.), *а нико* други надлежни (competent) *први и последњи судија*. То опстојательство садржава се у најновијима прикљученијама Србије“ (*Фактически придатак*, 55).

56 Реч је о следећим бројевима *Сербских народних новина*: 35, 37 и 43 за 1840. годину.

57 *Критически испословано осветлење*, 42.

58 *Исто*, 46.

што не учини“, решили су се да пребегну под заштиту турског паше.[59] Надали су се да ће кнез после тога „послати им увереније каково о безбедности“, али то није учино. Ако кнез није покретач буне, питају се Петронијевић и Зубан, зашто су у мају у Топчидер њему долазили бројни представници народа из Ваљевског, Смедеревског и, под вођством Јована Обреновића, Рудничког округа, Чачанског округа. Зашто су прогоњени чланови Шабачког суда и поједини чиновници у другим варошима Србије.[60] „Није ли све ово безакони поступак који мора у сумњу бацити свакога родољубца коме мир и напредак отаџбине на срцу лежи?“, запитали су се Петронијевић и Зубан.

Унутрашња политичка криза у Србији кулминирала је у септембру 1842. године када су уставобранитељи у Вучићевој буни, уз подршку Порте и Аустрије, протерали с власти кнеза Михаила и на престо довели Александра Карађорђевића. Тај догађај још више је распламсао књижевну полемику између присталица уставобранитеља и присталица династије Обреновић која је трајала неколико година и која се поново јавила после повратка Обреновића на престо 1858. године. Политички ангажована књижевна дела из пете деценије XIX века, ма колико да су субјективна, па самим тим подложна критици, значајна су, ако ни по чему другом а оно што у данашње време преносе оновремену политичку остраћеност, која се на махове јавља у историји српског народа. Као историјски извор та књижевна дела попуњавају немушту празнину званичних докумената и колоритно одсликавају страсти које су владале у прошлости.

59 *Фактически придатак*, 14.

60 *Исто*, 13–16.

Radomir J. Popović, PhD
The Institute of History
Belgrade

A POLITICAL AND LITERARY DISPUTE BETWEEN PREČANI[1] AND THE DEFENDERS OF THE CONSTITUTION FROM 1841 AND 1842

SUMMARY

A significant part of the overall Serbian literary production in the 1850s belongs to the politically engaged literature. An anonimous book called "A critical overview of the Serbian politics from the point of view of a public law" was published in Pest in 1841. According to the news and reports from *Serbske narodne novine* published and edited in Pest by Teodor Pavlović, the aforementioned book criticized the defenders of the constitution and their politics against the government and the dinasty. Based on the data Aleksa Simić gave in his autobiography submitted to the Serbian Learned Society in 1872, the book was written by Pavle Ars. Popović (1812–1849) and probably Jovan Stanković, the secretary of Prince Miloš Obrenović. The response came after a year: "A factual addition to the critical overview of the Serbian politics from the point of view of a public law", written by Avram Petronijević and Lazo Zuban, according to Aleksa Simić. In this book, the allegations against the defenders of the constitution were refuted and copies of numerous documents from the Cabinet of the Prince were enclosed in order to support the claim. In the books, there are discussions, from different points of view, on: the right of inheriting the title of prince, the clauses of the Constitution of 1838 and political events in Serbia as well as the conflict between the Prince Miloš Obrenović and the defenders of the constitution, from the summer of 1839 to the summer of 1840.

1 Serbs who lived across the Danube, Sava and Drina rivers, beyond the western and northern borders of the 19th-century Serbia, that is in Bosnia and Herzegovina, Croatia and Vojvodina.

94:323.17(=163.41)(439.5)»190»(093.2)
271.222(497.11)-732.3(439.5)»1906/1907»(093.2)
271.222(497.11)-732.2:929 Георгије, српски патријарх

Др Горан Васин
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Нови Сад

ПОСЛЕДЊИ ДАНИ ПАТРИЈАРХА ГЕОРГИЈА БРАНКОВИЋА – ЦРКВЕНО-НАРОДНИ САБОР 1906/1907. И ДОНОШЕЊЕ АПОЊИЈЕВОГ ЗАКОНА

Сажетак: Кулминација борбе радикала против Георгија Бранковића је покретање иницијативе да се карловачки првојерарх повуче са своје патријарашке столице. Радикалска иницијатива је наишла на осуду либерала и самосталаца који су непримереним сматрали рушење аутономије петицијама да се српски патријарх пензионише и одстрани из послова црквено-школске аутономије из страначких разлога. После Црквено-народног сабора уследило је доношење познатог Апоњијевог закона, којим је кулминирао процес мађаризације. Водећа српска странка, радикална, остала је делимично пасивна због подршке Кошутовој странци у тзв. коалиционој влади.

Кључне речи: патријарх Георгије Бранковић, радикали, Јаша Томић, Михаило Полит-Десанчић, Апоњијев закон, мађаризација.

Охрабрени успесима са Мајског сабора 1902. и после неколико година вршења власти у различитим одборима, пред Сабор 1906–1907. радикалима је самопоуздање у великој мери порасло. Што се тиче патријарха Георгија, доказана је његова кривица, сматрали су радикали. Више пута је узимао новац који није враћао, или га је вратио деценију касније без камата. Ипак није до краја цела ствар истерана на чистину. Желећи да на сваки начин остану са што већим бројем мандата, обећавали су дошење тзв. *Манастирске уредбе*, према којој је требало да сељаци добију манастирску земљу под повољним условима у за-

куп, као и кредите из народних фондова. Истицало се да патријарх од народа добија 800.000 круна годишње прихода, док митрополит Србије има двадесет пута мање.[1] Димитрије Руварац је жестоко одговарао радикалима, набрајајући њихове злоупотребе и оптужујући их за подбуњивање свештеника и раскол у Цркви. Он је осудио и ћутање појединих владика на проблеме које радикали праве у њиховим епархијама.[2]

Међутим, ни у најјачој странци није све ишло по плану, јер су постојали извештаји да се у Саборском одбору дешавају злоупотребе. Либерали су тврдили да ће напади радикала на патријарха Георгија протећи без кључног резултата, јер Векерле неће желети да допусти нови скандал и смену карловачког првојерарха. Михаило Полит-Десанчић је саветовао епископат да се постара код државних органа да се отклони опасност од српских школа и институција и да се чува напада радикала, који раде у дослуху са владом. Он је захтевао да се српске странке уједине и коначно реше сва црквено-школска питања и да се у том погледу посебно угледају на Румуне.[3] Према либералним тврдњама, посебно је било забрињавајуће појављивање владике Змејановића у Будимпешти, заједно са више истакнутих радикалских првака. Полит је тих дана посебно жустре расправе на Угарском сабору (говор 9/22. новембра 1906) водио са Албертом Апоњијем а у вези са питањем српских вероисповедних и учитељских школа, односно финансирања истих, и у вези са наставним плановима и програмима. Вођа либерала је у погледу финансија посебно критиковао раскош у Пешти и беду у провинцији, додајући да је са финансијског аспекта окупација Босне и Херцеговине кардинална грешка Аустроугарске. Министар унутрашњих послова гроф Ђула Андраши Млађи је посебно реплицирао и напао Полита и Милана Хоџу да се рушилачки односе према мађарској држави. Он је најпре подсећао на то да су Мађари и Срби заједно бранили ове просторе од Турака и да није тачно да држава жели да помађари своје становнике. Андраши је наглашавао да чиновнике није брига за вероисповест, и језик, али да је сасвим нормално да држављанство мора бити фактор опредељења. Он је рекао да мирне и лојалне грађане Мађарске разликује од оних који годинама нападају и против којих држава мора да се бори. Андраши се заложио за непризнавање народносне странке. Мађари неће мађарску Швајцарску, која ће да нестане, категоричан је био Андраши. Његово категоричко одбијање било каквих територијалних промена и федерализма уз напомињање да су краљевине Србија и Румунија велики пријатељи Мађара било је уједно и званично поимање владе о народносном питању.[4]

1 Јаша Томић, *Вођа кроз саборске изборе за 1906. годину*, Политички списи, књ. 3, Нови Сад 2006, 146.

2 Димитрије Руварац, *Сазив српског народно-црквеног сабора 1906*, Сремски Карловци 1906 (прештампано из *Српског Сиона*).

3 *Браник*, бр. 246, 3/16. новембар 1906.

4 *Браник*, бр. 253, 12/25. новембар 1906; *Браник*, бр. 254, 14/27. новембар 1906; *Браник*, бр.

Без обзира на велике успехе Полита на Угарском сабору, радикалска демагогија је донела резултате у српској средини. На изборима за Црквено-народни сабор радикали су добили 41 мандат, док су либерали са самосталцима и епископатом имали 40 гласова. Полит је и даље тврдио да је влада решила да подржава радикалско управљање Сабором, док они слушају заповести из Будимпеште.[5] Именовање комесара Арпада Телекија опозиција је доживела као радикалску смицалицу. Посебно су сви поздравили Михаила Полит-Десанчића и Богдана Медаковића. На дан отварања Сабора у Саборном храму служена је света архијерејска литургија, док патријарх мимо обичаја није држао чин призива Светог духа. Лаза Секулић, патријархов секретар, читао је рескрипт најпре на мађарском а потом на српском језику. Посланик Васа Муачевић је реплицирао да то није у складу са државноправним положајем Хрватске и Славоније и одредбама српске аутономије. Самосталци су посебно били гласни против радикала пошто су чинили већину посланика из Хрватске и Славоније.

У свом говору приликом отварања Сабора патријарх је рекао да је задатак Сабора тежак, а да су прилике још теже. Страначке страсти и горчина су врло велике, што не може бити добро за Сабор. Треба бити миран и трезвен, јер је превише неприлика. Проблеми се морају решавати сложно, а не само стихијски, рекао је Бранковић уз свој патријарашки благослов.[6] Прве седнице су протекле у уобичајеном расправљању о верификацији мандата и честим формалностима око реда гласања о мандатима. Светозар Прибићевић је оптуживао радикале за неправилности у раду Саборског одбора, а на крају се повела расправа о односима српских странака на Хрватском сабору. Либерали су посебно реаговали када је Верификациони одбор почео да испитује Политов мандат у Кикинди, сматрајући да се влада преко радикала свети либералском вођи због наступа на Угарском сабору.[7] Самосталци су потом напали радикале говорећи да се ако је патријарх варалица не може радити под његовим председништвом, па се тако развила расправа. Прибићевић је тражио да се оформи комисија и покажу и докажу злоупотребе патријарха Бранковића и везе самосталаца са патријархом.[8] Полита је сем овог питања све више бринула најављена реформа изборних срезова и пооштравање школског закона које је најављено за 1907.[9] Либерали су нападали радикале за насиље над Сабором уз тврдње да је *Туциндански сабор Nomen est omen*, највећи пораз црквено-школске аутономије.

262, 24. новембар / 7. децембар 1906.

5 *Браник*, бр. 276, 12/25. децембар 1906.

6 *Говор после конституисања сабора Његове светости преузвишеног господина Георгија Бранковића патријарха српског држан у седници саборској 13/26. децембра 1906*, Сремски Карловци 1906.

7 *Браник*, бр. 282, 19. децембар / 1. јануар 1907.

8 *Браник*, бр. 284, 21. децембар / 3. јануар 1907.

9 *Браник*, бр. 3, 5/18. јануар 1907.

Прибићевићеве, Мандићеве и Будисављевићеве говоре либерали су супротставили *радикалском инфеоритету, беснилу и бунилу*.[10]

Цео даљи ток Сабора протекао је у светлу оптужнице против патријарха Георгија Бранковића. На Сабору из 1902. поставило се ово питање, али је цар Франц Јозеф обуставио поступак. Бела Талијан је јављао да жели да се очува ауторитет патријарха. Препоручио је да се на седницама не могу водити полемике о тој теми, и да је то једино што може да учини за Бранковића. Патријарх је вратио новац, и није било никакве зле намере, констатује Талијан. Тако је ситуација из 1902. решена интервенцијом цара лично.[11] Још пре саборских дешавања 1902. радикали су пређутали чињеницу, коју ће касније вешто злоупотребљавати – тврдили су бачком жупану Петеру Палу да неће нападати патријарха.[12] Самосталци су све јаче притискали радикале уз тврдњу да радикалски Саборски одбор чини све преступе уз благослов патријарха Бранковића. Паралелно са овим дешавањима Полит је поново на седници Угарског сабора 16/29. јануара 1907. одржао важну беседу о апропријацији, где је поново анализирао унутрашње стање у Угарској и однос према Босни и Херцеговини. Опширно и помно он је поново дотакао и народносно питање позивајући на поштовање закона и слогу Срба и Мађара.[13]

Мита Мушицки је опет покренуо питање парнице и оптужнице која је усвојена 38 према 30 гласова, тако да су сви посланици нерадикали напустили седницу. Либерали су овакав став радикала назвали бруком, уз тврдњу да патријарх који је више стотина хиљада форинти дао за цркву и просвету не може бити осуђен за проневере и да је цела ситуација велика срамота за Србе генерално. *Будапешти Хирлап* је једва дочекао овакву оптужницу да докаже да је цела српска аутономија од почетка крађа, проневера и злоупотреба. Они су тврдили да је такав скандал до сада био незамислив и да је последица корупције Српске цркве, додајући да патријарх Бранковић није главни кривац, и да чак није ни предњачио, већ да су странке криве и да цар једноставно треба да распусти Сабор. Не сме се дозволити да у Угарској једна странка падне на балкански ниво, констатује *Хирлап*.[14]

Што се тиче гласања, најпре се покушало са опструкцијом, пошто је морало бити 42 посланика да се настави рад, а присутан је био само 41. Радикали-

10 *Браник*, бр. 5, 9/22. јануар 1907.

11 Arpad Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad 1963, 128; Јаша Томић, *Сабор од 1902. године и патријарх Георгије Бранковић*, Политички списи, књ. 3, Нови Сад 2006, 136–139 (Томић наводи сличну причу да је Франц Јозеф, по речима Беле Талијана, аболирао патријарха Георгија).

12 Kemény Gábor G., *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1900−1903*, V köt., Budapest 1971, 294−295, 315 (именовање Беле Талијана за комесара), 455−468 (са говором комесара Талијана, али и преводима *Заставе* и *Бранике* на мађарски).

13 *Браник*, бр. 14, 19. јануар / 1. фебруар 1907.

14 *Браник*, бр. 17, 23. јануар / 5. фебруар 1907.

ма је тада поново приступио владика вршачки Гаврило па се стекао кворум. Посебна хајка црквених кругова и либерала била је на владику Змејановића. Тзв. радикалски владика је оптужен за гробара аутономије, помагача мађарске владе уз мноштво невиђених увреда. Истим маниром се *Застава* обрушила на патријарха Георгија. Усвојен је *Закључак Српског народно црквеног сабора*, *у ствари патријарха Георгија*, поводом његових бројних новчаних и материјалних незаконитих послова. Побројани су продаја Беочинске каје, затим дуг од 5050 форинти, које је примио од фондова као темишварски владика 1885, као и што је узео 1524 форинте више него што му припада опет као темишварски владика, затим што није поднео обрачун на име дотација од 10.935 форинти и др. Коначна реч гласила је како Сабор изјављује: „да дубоко жали и осуђује оне чак и злонамерне неприлике, које је г. Патријарх Георгије чинио нашим народно-црквеним фондовима. Уједно је овај сабор уверен, да изражава наду целог српског народа Карловачке митрополије да ће Његова светост митрополит-патријарх Георгије у интересу мира у цркви и аутономији, а са обзиром на углед и достојанство митрополита-патријараха српских повући нужне конзеквенције и напустити узвишени престо, који још данас заузима“.[15]

Патријарх Бранковић се оградио од оптужнице и послао писани допис влади и Сабору да су његови рачуни доступни јавности и држави за сваку проверу. Такође је наводе назвао неоснованим и неозбиљним и додао да је Сабор прекорачио законска овлашћења. Патријарх је написао и да слово Сабора не признаје и тражи од владе да се закључак одбије, баш као ништавна одлука, и да више неће председавати Сабором. Текст је патријарх Георгије потписао 21. јануара / 3. фебруара 1907. Дакле, изјавио је да неће председавати Сабором, све док се не реши питање које је покренуто против њега, уз изјаву да сматра да је даљи рад ништаван и незаконит јер се не могу држати седнице без председника.[16] Постављало се питање шта се може даље чинити на саборским седницама. На седници Угарског сабора комесар Хадик је тражио од председника владе Векерлеа да размотри случај патријарха Бранковића. Хадик је чак поставио питање да ли је у циљу и интересу државе да уклони Бранковића са патријарашке столице због рушења угледа државних институција. Векерле је у подужем говору објаснио да је случај патријарха Бранковића доста сложен, али да се оптужбе морају најпре доказати и тек онда изнети, и то одједном, а не на начин који вређа достојанство Цркве и државе. Такође, Векерле је сматрао да се цела ствар подробно испита и да се тек онда донесу судови, а пошто српски

15 Јаша Томић, *Јунак сабор од мегдана*, Политички списи, књ. 3, Нови Сад 2006, 295; *Рад српског народноцрквеног сабора*, седница 19. јануар 1907, 3−28 (стенографска белешка целокупне расправе).

16 *Исто*, 300; *Рад Српског народноцрквеног сабора 1906−1907*, седница бр. 24, 3; Записник седнице Црквено-народног сабора, препис изјаве патријарха Георгија Бранковића.

Сабор није тражио смену Бранковића, у том случају да се поштују све законске процедуре и државни закони.[17] Патријарх се личним писмом обратио Векерлеу (25. март) захтевајући да се одлука Сабора против њега одбаци. У другој половини године, после патријархове смрти Алберт Апоњи је тражио од Векерлеа да се контролише рад српског Сабора како се не би понављале ситуације као са Бранковићем.[18]

Либерали су тврдили да је радикалска иницијатива у ствари само нанела штету Србима и Српској цркви, односно да је понизила и жигосала највредније српско достојанство – српског патријарха. Полит је оценио да је више него јасно да су радикали преко Хадика нудили сарадњу мађарским политичким странкама и да њихови себични партијски интереси имају за циљ останак на власти, а не очување Српства за које се толико залажу.[19] Самосталци су у свом прогласу такође жестоко напали Томића да је из себичних интереса останка на власти целу кампању базирао на нападима на патријарха Бранковића без правих и реалних доказа већ само денунцијацијама, што је довело до рушења угледа институције српског патријарха и Цркве генерално. Самосталци су принципијелно напали Јакова Томића да седи са патријархом четири године у Саборском одбору, и да ништа није учињено да се побољша стање у црквено-школској аутономији, а да лицемерно с друге стране гради положај нападајући патријарха и ударајући жиг срамоте на целокупан српски народ. Либерали су додавали да Сабор нема никакве ингеренције над српским патријархом, и да се непромишљено Сабор уплео у причу у којој је омогућио државним властима да решавају српско питање.[20]

Прота Димитрије Руварац се посебно осврнуо на радикалску тужбу, доказујући да је Сабор све рачуне, за које се терети српски патријарх, својевремено усвојио без приговора и расправе. Он је доказао да је патријарх Саборском одбору, са радикалском већином, још 1903. поднео све рачуне на увид, али да никаква одлука није донета и да неправилности суштински нису нађене, али да је патријархово име годинама вређано и нападано за великих 80.000 круна без доказа. Руварац је закључио да сем страначких интереса није било других мотива да се нападне српски патријарх.[21] Либерали су пак тврдили и да поједини свештеници стварају раскол јер руше и газе каноне и бављењем политиком у радикалским редовима наносе штету аутономији.

---

17 *Браник*, бр. 19, 25. јануар / 7. фебруар 1907.

18 Kemény Gábor G., *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában 1906/1913*, 72−76.

19 *Браник*, бр. 20, 26. јануар / 8. фебруар 1907.

20 *Браник*, бр. 22, 28. јануар / 10. фебруар 1907.

21 Текст *Сабор натицљан – српска брука*; Руварац се и касније осврнуо на догађаје из 1907. у тексту *Радикалски нитковлук и кукавичлук*, Сремски Карловци 1910, 12−13, passim.

Тако се завршио последњи Сабор на коме је као патријарх учествовао Георгије Бранковић. После Сабора Јаша Томић је писао о томе како је сад извесно да је Бранковић узимао новац, али да нико од њега за то није тражио рачун. Наглашено је и да Српска црква има укупно од манастира 35.000 јутара земље, патријарх лично 25.000 јутара, а да је целокупна вредност земље процењена на 23 милиона круна, али да и даље има финансијских проблема.[22] Поставило се питање због чега је патријарх могао да прима и епископску и патријарашку плату, а да се при томе то уопште не обрачунава. Помало иронично Томић је писао да или Бранковић мора да сноси последице или да га прогласе *великомучеником*.[23]

Парница је трајала годинама. Касније се јавило мишљење да је Јаша Томић целу српску борбу за аутономију свео на борбу против патријарха Георгија Бранковића.[24] Уверили су се и Томић и радикалски адвокат Бранко Илијћ да је патријарх у периоду 1890–1898. у потпуности исправан и да се ништа не може пронаћи.[25] Сасвим је јасно да је Бранковић део новца узео и знатно касније враћао. Када се има на уму да су у питању суме од око 1000 и више форинти, ситуација ипак није толико страшна. Не може српском патријарху на част служити било каква афера, али стање у времену 1902–1910. година док су радикали имали саборску већину, то се још додатно погоршало. Према доста поузданим подацима проте Димитрија Руварца за време Одбора од 1890. до 1902. године фондови су годишње расли у просеку за преко 437.000 круна годишње. Од времена 1902. па до 1910. 65% мање него 1902. Такво стање углавном је последица нерационалног трошења новца, односно превеликог запошљавања чиновника.[26]

Када је 1912. укинута аутономија или када је 1913. нестао и настрадао последњи карловачки митрополит-патријарх Лукијан, многи су се сетили патријарха Георгија. Четири и по деценије политичког ангажовања, 52 године свештеничке службе, управљање препарандијом 11 година, Темишварском

22 Ј. Томић, *Јунак сабор од мегдана*, 268–271.

23 *Исто*, 286–288.

24 Лазар Ракић, *Јаша Томић (1856–1922)*, Нови Сад 1986, 185; Васа Стајић, *Јован Јовановић Змај*, Нови Сад 1933, 123. Посебно у Стајићеву веродостојност у овом случају нема разлога сумњати, јер није имао зашто да хвали и слави патријарха кога је лично познавао и због кога је морао да напусти Митрополију и оде чак у Пљевља да постане учитељ. Када је конкурисао у Учитељској школи у Сомбору 1906, патријарх је био против Стајића, као социјалисте, кога је отпустио из Пакраца. Бранковић је тада уложио протест на Стајићев избор (A. Lebl, *Politički lik Vase Stajića*, 121).

25 Л. Ракић, *Јаша Томић (1856–1922*), 186–188.

26 Димитрије Руварац, *Савремени чланци*, IV, Сремски Карловци 1910, 4–51 (налази се целокупан статистички прорачун по фондовима и задужбинама до најситнијих детаља); *Историја банкарства у Војводини*, уредник Никола Гаћеша, Нови Сад 2001, 74–76.

епархијом 8 година, Српском црквом 17 година, учешћа на свим саборима од Благовештенског закључно са 1906–1907. само по себи говори о способном и сналажљивом човеку.

Присталице патријарха Бранковића су 2. априла 1907. предале њему лично повереницу са речима подршке и осуде радикалске иницијативе да буде смењен. Делегацију од 80 угледних Срба је предводио Лазар Дунђерски, потом Стеван Дунђерски, др Гедеон Дунђерски, Гавра Гавански, Исидор Дебељачки, Ђура Вукичевић, Ђока Радовановић, Милош Ђорђевић и други махом лекари, адвокати и земљопоседници. Они су осудили радикалску петицију најсрамнијим именима, сматрајући је бруком и срамотом коју су радикали приредили за целокупно Српство. Потписани (њих преко 1000) су подржали патријарха који је окарактерисан као народни добротвор, борац за црквено-школску аутономију, и личност поштовану од свих Срба, сматрајући рушење патријарашког угледа као смртни ударац српској аутономији.[27]

Јединствен став либерала и самосталаца да је радикалска кампања била штетна за српску аутономију из себичних и личних Томићевих интереса погађала је срж ствари. Недостатак доказа уз невиђену демагошку кампању нанео је тешке проблеме у деловању Саборског одбора. Када је 1912. укинута црквено-школска аутономија, једно од главних образложења је била паралисаност српских институција услед дугогодишње борбе изазване деловањем радикалне странке. Јаша Томић је тада причу поново пласирао у другом смеру скидајући одговорност са себе и своје странке.

Предлог Апоњијевог закона убрзо је потиснуо српска дешавања у други план. Нацрт Закона о школама и учитељским платама поново је политичку јавност окренуо ка питању народносног положаја и помађаривања. Одредба закона по којима се може покренути истрага против учитеља који занемарује знање мађарског, не користи прописане уџбенике, присталица је правца политике против државе или подбуњује ученике против државе или вероисповести, тумачена је у народносном блоку као могућност импровизованог тумачења и новог начина да се помађаре народности.[28] Либерали су додавали да су кошутовски посланици Шома Вишонтаји, Арпад Телеки и Алдар Бала имали задатак да још приде раде на смењивању патријарха Бранковића, што је било додатно отежавање и овако тешке ситуације уочи изгласавања Апоњијевог закона.[29] Векерле и Апоњи су посебно жестоко нападали народносне посланике који су били против Закона уз тврдњу да руше државу. Тако се на Сабору стварао одијум против неколицине румунских посланика који су гласно тражили да се поштује право вероисповести и аутономије школа. Гласан је био и

27 *Српски Сион*, бр. 14, 1907, 211−218.

28 *Браник*, бр. 33, 13/26. фебруар 1907.

29 *Браник*, бр. 35, 15/28. фебруар 1907.

Румунски епископат, али је Српска црква ћутала.[30] Румунски митрополит Јован Мецан и епископи заједно са посланицима су најавили да ће се жалити лично владару на кршење Закона из 1868.[31] Читава расправа о Апоњијевом закону прошла је уобичајеним тоном жестоких напада на румунске, српске и словачке посланике, док су народносни посланици листом причали о помађаривању и злоупотребама државних власти. Милан Хоџа, Теодор Михали, Полит и група румунских посланика непрекидно су говорили о штетности Закона. Патријарх Бранковић је гледао да се не замера влади због сопственог положаја, па је Црква остала ван ових расправа. Политов говор од 22. марта / 4. априла 1907. поново је узбуркао пажњу мађарске и српске политичке јавности. Он је подсећао на дешавања из 1848. и 1867. Затим је указивао на немогућност народности да се афирмишу и сачувају своју културу и писмо, додајући да је и верска слобода угрожена. Полит је говорио о Јожефу Етвешу и Ференцу Деаку као о личностима које су водиле политику јачања Мађара, али и каквог-таквог поштовања и подржавања ширења културе и осталих народа. Полит је апеловао на мађарску државу да поштује немађаре, јер може доћи време да се ситуација преокрене и да Мађари неће више имати пријатеље, већ само непријатеље. Његова перцепција да Србин може бити мађарски родољуб само ако је Србин није наишла на разумевање.[32] Расправа је често била прекидана и повицима за линч неких народносних посланика, позивима на избацивање народносних посланика и напомену Мађарима да је држава у опасности.[33] *Хирлап* је писао да неке народносне посланике треба убити, што је *Браник* карактерисао као терор.[34] На Сабору је дошло и до мањег физичког обрачуна, *Ујшаг* је писао да Србе треба бацити на средину Жутог мора а Румуни су називани циганском нацијом.[35] Кошутовски посланик Аладар Шомођи је посебно апострофиран због напада на посланике, али је наглашена и његова веза са радикалном странком. Завршни говор Полит је одржао 2/15. априла 1907. Његово детаљно објашњење верског питања у вези са националним тежњама за помађаривањем представља један од најтемељнијих критичких наступа против Апоњијевог закона. Инсистирање на верским школама, тако да се нагласи да у читавој Европи верске институције нису национализоване, уз посебан осврт на стање у српским и мађарским школама у мешовитим срединама, представља Политову лабудову песму када је у

30 *Браник*, бр. 44, 25. фебруар / 10. март 1907.

31 *Браник*, бр. 46, 28. фебруар / 13. март 1907.

32 *Браник*, бр. 68, 25. март / 7. април 1907; Дејан Микавица, *Српско питање на Угарском сабору*, Нови Сад 2011, 255−257.

33 *Браник*, бр. 71, 29. март / 11. април 1907.

34 *Браник*, бр. 72, 30. март / 12. април 1907.

35 *Браник*, бр. 73, 31. март / 13. април 1907; Дејан Микавица, *Михаило Полит Десанчић*, Нови Сад 2007, 418−419.

питању овај законски акт.[36] Епископ будимски Лукијан Богдановић је на седници Горњег дома Угарског сабора такође на мађарском говорио против Апоњијевог закона. Богдановић је нагласио да његово мишљење дели цео епископат.[37]

Седница Синода Карловачке митрополије која је имала задатак да реши текућа црквена питања и изјасни се о радикалској оптужби протекла је у непријатној атмосфери. На Угарском сабору посланик Бела Раковски је тврдио да радикали смишљено руше патријарха Бранковића без доказа, да је вођа Српске народне радикалне странке у дубокој вези са Николом Пашићем и да држава мора повести рачуна и о тим подацима, те да мора заштити своје поданике. Као кључни подстрекач Томића је именован шеф Београдског пресбироа Иван Иванић. Томић је окарактерисан као човек за којим се не може ићи ако се има здрав разум, а подсетио је и на убиство Мише Димитријевића. Раковски је упозоравао посланике Угарског сабора да радикали желе да смене Бранковића и поставе свог човека, и да се тако нанесе велика штета држави. Он је коментарисао како су смешни наводи да је Бранковић који је у просвету уложио више милиона круна проневерио 7000 форинти. Он је за цео случај оптужио и утицај Србије на радикале и предложио да држава одбаци радикалске закључке, затим осуди Црквено-народни сабор који је прекорачио круг деловања јер је затражио смену од стране цара постављеног и потврђеног великодостојника, и да се привремено суспендује аутономија и изради Статут у складу са новим приликама.[38] Полит је био у праву када је тврдио да ће радикалско поступање према Бранковићу довести до великих проблема за аутономију.

Тако се афера око повлачења патријарха Георгија Бранковића само надовезала на вишедеценијску кризу која је паралисала рад кључних институција везаних за црквено-школску аутономију. Доношење Апоњијевог закона и немогућност српских елита да на било који начин утичу у том погледу већ је слика која је од Милетићевог времена била реалан показатељ српско-српских раскола. Последњи дани карловачког патријарха тако су протекли у освит пуног краха аутономије. Избор Лукијана Богдановића за патријарха 1908. није по својој суштини могао зауставити процес, који је српска међусобна нетрпељивост само трасирала и убрзала.

36 *Браник*, бр. 77, 5/18. април 1907; *Све досадашње беседе*, књ. 3/1, 150−154.

37 *Браник*, бр. 95, 29. април / 12. мај 1907; Димитрије Кириловић, *Помађаривање народа*, Нови Сад 1935, 58−60.

38 *Браник*, бр. 108, 15/28. мај 1907; *Браник*, бр. 112, 19. мај / 1. јун 1907.

Goran Vasin, PhD
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
Novi Sad

THE LAST DAYS OF THE PATRIARCH GEORGIJE BRANKOVIĆ – CHURCH-NATIONAL ASSEMBLY IN 1906 AND 1907 AND THE CONSTITUTION OF THE APPONYI LAW

SUMMARY

The culmination of the conflict between the radicals and Georgije Branković was the initiative to force the head of the Serbian Orthodox Church from Karlovci to resign his patriarchal chair. This radicals' initiative was met with disapproval by the liberals and the nonconformist radicals, who opined it was inappropriate to destroy the autonomy by petitions for the retirement of the Serbian Patriarch and his withdrawal from the matters of the church-educational autonomy and all for the political reasons. The Hungarian political public followed attentively the events on the Church-National Assembly and the governmental circles insisted on the protection of the Patriarch Branković. For the capital city press, it was incredible that the Patriarch was charged with embezzlement, since he had deposited several hundred thousand crowns as a trustee and the founder of the endowments. After the Church-National Assembly, the well-known Apponyi law was enacted, and this was the culmination of the process of hungarization. The leading Serbian party, the radicals, remained partly passive because of the support to the Lajos Kossuth's party in so called Coalition government. Mihailo Polit Desančić was particularly brusque in his speeches at the Hungarian assembly, but without any significant effect.

94(497.113 Сомбор)»1914/1918»(093.2)
314.117(497.113)»1914/1918»(093.2)

Кристиан Јерић, МА
Сомбор

СОМБОР У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Сажетак: Сомбор је као седиште Бач-бодрошке жупаније био значајан административни и привредни центар почетком XX века. Нагласак је стављен на привредна питања у току рата, са посебним освртом на прехрану становништва. Ипак, нису занемарени ни остали аспекти, међу којима се издваја борба против заразних болести и преглед прихода односно расхода града. Рад је писан на основу грађе из Историјског архива Сомбор, пре свега су коришћени записници муниципалног одбора.

Кључне речи: Сомбор, Први светски рат, заразне болести, порези.

Борба за поновну поделу колонијалних поседа и утицајних сфера је у лето 1914. године довела је до крвавог сукоба.[1] Непријатељства су започела аустроугарском објавом рата Србији 28. јула, а почетком августа већ читава Европа била је у пламену. Двојна монархија је већ дужи временски период планирала напад на Србију, пошто је сматрала да је Србија опасност за њен даљи опстанак. Иако се угарски председник владе Иштван Тиса првобитно противио плану бечког двора, да се атентат на престолонаследника Франца Фердинанда искористи као повод за објаву рата Србији, касније се и он приклонио таквом мишљењу, додуше уз напомену да се после победе ниједан део Србије не анектира. Ратоборни став је подржала целокупна мађарска политичка елита без обзира на страначку припадност, једино су се социјалдемократе држале по страни. Следећи пример угледних лица, рату су клицали и нижи слојеви мађарског друштва. С друге стране, немађарске народности Угарске су се нашле у веома тешком положају због притиска власти. Почетак ратних операција је најтеже

1 О узроцима Првог светског рата вид.: Stanoje Stanojević, *Die Ermordung des Erzherzogs Franz Ferdinand*, Frankfurt 1923; Luigi Albertini, *The Origins of the War of 1914*, I–III, London 1952–1957; Vladimir Dedijer, *Road to Sarajevo*, New York 1966; James Joll, *The Origins of the First World War*, London 1984.

погодио Србе у јужној Угарској, Хрватској, Срему и Босни и Херцеговини, као и Украјинце у североисточној Угарској и Галицији.[2]

Слично другим областима, расположење према рату је и у Сомбору у великој мери зависило од националне припадности.

Табела 1: *Структура сомборског становништва према матерњем језику по попису из 1910. године*[3]

Матерњи језик / Становника	мађарски	српски	немачки	рутенски	словачки	румунски	хрватски	остали	укупно
број	10.078	11.881	2181	15	38	28	83	6289	30.593
%	33,00	38,8	7,1	0,00	0,1	0,1	0,3	20,6	100,00

Најбројнији су били Срби, а затим су следили Мађари, чији се број захваљујући мађаризацији са 5077 лица (20,56% укупног становништва) 1880. повећао на њих 10.078 (33,00%) 1910. године. Мађаризацији су највише били изложени Немци и Буњевци католичке вероисповести, али су се неретко у Мађаре претапали и Срби који су напустили православну веру. По бројности 1910. на трећем месту су били Буњевци, чији су језик мађарске власти сврстали у рубрику „остали“. Затим су следили Немци, док су други народи били заступљени у знатно мањем броју.

Превагу у градској власти су још крајем 70-их година XIX века однели Мађари, када је залагањем великог жупана Дежеа Громона 1879. изабран Михаљ Хофман за градоначелника. На датој части се уочи рата, од 1913. године, налазио Фехер Леринц, некадашњи велики бележник града Баје. Заменик градоначелника је био Арпад Алфелди, велики бележник Ђорђе Ђуришић, а велики капетан Калман Тренка. Сенатори су били Тит Лишћевић, Јожеф Шпањол и Лазар Радишић. Остали виши чиновници града су били: тужилац Жигмонф Турски, подбележник Јован Аћић, главни лекар Адам Данингер, главни инжењер Ласло Сабо, главни фишкал Антоније Коњовић, фишкали Шандор Сабо и Богдан Григоријевић, привредни инспектор Ђула Балку, председник сирочадског стола Павле Б. Вукичевић и архивиста Ђула Јозић.[4] У складу са XXI законским чла-

2 *Magyarország az első világháborúban*, у: Hanák Péter, Mucsi Ferenc (прир.), *Magyarország története 1890–1918*, II, Budapest 1983, 1083−1103.

3 *Magyar statisztikai évkön*y., Új folyam, XIX, 1911, 22–23.

4 Muhi János, *Zombor története*, Zombor 1944, 236−237.

ном Угарског сабора од 1886. године и у Сомбору су главну скупштину града, поред градских часника, чинили и чланови муниципалног одбора. Међутим стварна власт у Сомбору је, као и у другим муниципијама, припадала великом жупану, којег је именовало Министарство унутрашњих послова.[5] На споменутом положају се почетком 1914. налазио Иштван Семзе.[6] У политичком погледу Мађари су били подељени на присталице Тисине Националне странке рада и на оне који су подржавали Уједињену 48-шку и независњачку странку. Међу Србима су такође постојале поделе на присталице Томићевих радикала, Лалошевићевих слогаша[7] и оних српских грађана који су били блиски владиној странци. На изборима за Угарски сабор у Сомбору је 1910. са програмом Тисине странке победио Давид Коњовић. Њега су поред присталица Националне странке рада подржали и Срби окупљени око листа *Слога*, док су мађарски 48-ши заједно са Томићевим радикалима истакли Петера Фернбаха.[8] Ипак, ни Србима владиновцима нису фалила родољубива осећања. О томе сведочи чињеница да су Јован Јоца Лалошевић и Давид Коњовић заједно узели учешћа у оснивању Српског певачког друштва 1911. године.[9] Наведено певачко друштво се прославило непосредно пред Први светски рат, када је у Сомбору од 7. до 9. јуна 1914. организован први сабор српских певачких дружина Угарске и Хрватске, на којем су такође учествовала и два друштва из Београда.[10]

5 О муниципалној самоуправи жупанија и градова вид.: Károly Vörös, *Die Munizipalverwaltung in Ungarn im Zeitalter des Dualismus*, у: Helmut Rumpler, Peter Urbanitsch (прир.), *Die Habsburgermonarchie. Verfassund und Parlamentarismus*, VII-2, 2345−2382.

6 Muhi J., *Zombor*, 236.

7 Јован Јоца Лалошевић је заједно са Стеваном Бенином и Костом Бугарским 19. новембра 1905. основао у Сомбору *Слогу*, лист „за народне потребе и интересе". Њихов циљ је био да формирају једну нову српску странку у Угарској поред Томићевих радикала и Политових либерала. Лалошевић је средином 1908. заједно са Тихомиром Остојићем, Јоцом Богдановим, Душаном Бошковићем и Милутином Јакшићем узео учешћа у писању програма Српске демократске странке. Саша Марковић, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*, Сомбор 2011, 12−69; Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791–1914*, Београд 2003, 503−508.

8 Muhi J., *Zombor*, 234; С. Марковић, *Политичка биографија*, 63.

9 Давид Коњовић − Јовану Јоци Лалошевићу, Сомбор, 5. новембар 1911 (стари календар), Историјски архив Сомбора (даље: ИАС), Ф. 57, Др Јован Јоца Лалошевић, 57.

10 На збору је из Угарске и Хрватске учествовало укупно двадесет четири српска певачка друштва и то из следећих места: Рума, Ст. Миклуш, Велики Бечкерек, Будимпешта, Загреб, Нова Градишка, Велика Кикинда, Темишвар, Митровица, Вуковар, Суботица, Шид, Нови Сад, Стари Бечеј, Мол, Ада, Загреб, Осијек, Жабаљ и Сомбор. Из Београда су наступали Певачко друштво „Станковић" и Академско певачко друштво „Обилић". Поред наведених, преко својих изасланика били су још заступљена и певачка друштва из Вршца, Делиблата, Горњег Ковиља, Ријеке, Земуна, Високог, Дарувара, Долова, Бос. Новог, Панчева, Фенлака и Кумана. *Вођ за I. славу Срба певача у Сомбору*, Сомбор 1914, 48−54.

О атентату на надвојводу Франца Фердинанда и његову жену Софију сомборски мађарски листови *Bácska* и *Bácsmegyei Függetlenség* су известили 30. јуна, а *Слога* на српском језику 5. јула. Сва три листа су у лојалистичком тону осудили сарајевске догађаје као дело подлих људи, док је *Слога* нагласила да због деловања неколицине Срба одговорност не може да сноси цео српски народ. *Слога* је такође известила и о противсрпским демонстрацијама у Загребу, Сарајеву и Мостару. За загребачке демонстрације је навела да су дело франковаца који су спремали покољ Срба, али је он спречен захваљујући полицији. Ипак, многе српске кафане, трговине и занатлијске радње су биле демолиране.[11] Парастос надвојводи Францу Фердинанду и војвоткињи Хоенберг у Сомбору је одржан 8. јула, како у римокатоличкој тако и у православној цркви.[12] После атентата прва главна скупштина града Сомбора је одржана 30. јуна. На њој је градоначелник Леринц Фехер осудио атентат, који је према његовим речима потресао сав цивилизован свет. Такође је изразио наду да ће „светли дом“ успети да преброди поменути губитак. Потом је скупштина једногласно прихватила да се владару телеграмом изрази саучешће, као и да се на здању магистрата до сахране „великих покојника“ истакне црна застава.[13] Међутим, већ на наредној скупштини 16. јула није било ни речи о губицима владарског дома, а градски оци су пажњу посветили изради статута биоскопа.[14] До промена је дошло тек после објаве рата Србији. Упркос лојалистичким изјавама Срби су широм Угарске сматрани за непријатеље. У Сомбору је 12. септембра покренут истражни поступак, због наводне велеиздаје, против Јована Јоце Лалошевића. Ипак, Лалошевић, на одговорност истражног судије, није ухапшен, док је градоначелник у свом говору пред муниципалним одбором 1. октобра истакао да је до рата дошло због сукоба националних и привредних интереса великих сила.[15] Да би биле обезбеђене неометана управа и контрола над градом, Министарство унутрашњих послова је 4. октобра за градског великог жупана именовало велепоседника из Вепремске жупаније, Шандора Пурглија, пошто је Иштван Семзе још 7. априла разрешен дате дужности.[16] Шандор Пургли је такође био

11 *Слога*, бр. 25, 22. јун (5. јул) 1914.

12 *Слога*, бр. 26, 29. јун (12. јул) 1914.

13 ИАС, Ф. 5, Магистрат слободног и краљевског града, Записник главне скупштине од 30. јуна 1914.

14 ИАС, Ф. 5, Записник главне скупштине (у даљем тексту Записник) од 16. јула 1914; ИАС, Ф. 5, Политичко-административно одељење (даље ПАО), 15320.

15 Процес због велеиздаје против Јована Лалошевића је окончан 1915. са ослобађајућом пресудом, али је одмах после мобилисан у аустроугарску војску у којој је служио као заменик команданта у Чајетини код Златибора до 1917. године. Јован Лалошевић − Тихомиру Остојићу, Сомбор, 7. март 1915, Рукописно одељење Матице српске, 16.678.

16 Иштван Семзе је 18. јуна 1915. преминуо, а граду Сомбору је оставио 315,35 хектара земље из свог поседа код Телечке, као и своју кућу (ИАС, Ф. 5, Записник од 19. јуна 1915).

постављан за великог жупана Бач-бодрошке жупаније и градова Суботице и Баје. Свечаном устоличењу 22. октобра су поред градских часника присуствовали и калочко-бачки надбискуп и митрополит Арпад Варади, помоћни бискуп Ђезе Хорват, владин комесар Лајош Делиманић, новосадски велики жупан Бела Матковић, посланици на Угарском сабору Јанош Јанига и Лајош Слезак, као и представници градова Новог Сада, Баје и Суботице. У својој приступној беседи је Шандор Пургли истакао значајан напредак Угарске на културном и привредном пољу у току друге половине XIX века, а за рат је окривио „мрачне подземне силе". Надаље, позвао је све становнике града да без обзира на сталешку, верску, народну и партијску припадност подрже ратне напоре Угарске. После полагања заклетве, велики жупан се поново обратио присутним члановима муниципалног одбора. У говору је истакао значај праведне и непристрасне управе над градом, те је још једном позвао на сарадњу све становнике града без обзира на веру. Великом жупану су срећу и истрајност у раду засебним говорима пожелели заменик градоначелника Арпад Алфелди и чланови муниципалног одбора Пал Деметер и Јене Брук.[17]

У току 1914. године из Сомбора је мобилисано за војне потребе Аустроугарске укупно 3396 лица. Од тога је 1170 особа служило у заједничкој аустроугарској војсци, највише их је било у 23. пешадијском пуку, а остали у угарском домобранству, претежно у 6. домобранској пешадијској регименти.[18] Све до пролећа 1916. међу градским часништвом није било промена, док је због мобилизације 25 чиновника већ у првим месецима рата настала потреба за активацијом већ пензионисаних службеника града. Поред часништва и чиновника у управи града је учествовао и муниципални одбор од 90 чланова од којих је половина бирана а половину су чинили вирилисти. У њеном саставу за четири ратне године скоро да и није било промена. Највише директног пореза су плаћали велепоседници међу којима су се истицали Петер Фернбах, Лео Ледерер и Жигмонд Коцкар. Скромније приходе су имали индустријалци-трговци Нандор Фалционе, Јене Брук и Антал Небл. Од Срба најбогатији су били чланови велепоседничких породица, који су слично својим мађарским и немачким сугрђанима имали дугу традицију учешћа у јавним пословима. У току рата од Срба највише пореза Угарској су платили Стефан Максимовић, Давид Коњовић, Коста Бугарски, Владимир Вукичевић, Ђорђе Лалошевић и Трифун Кронић.[19]

Већ крајем 1914. године Сомборци су се сусрели са пратећим појавама рата, као што су заразне болести и нагли пораст цена. Пошто је одређено да се у граду

17 ИАС, Ф. 5, ПАО, 22806, Записник од 22. октобра 1914.

18 Payr Vilmos (прир.), *Magyar Közigazgatási Törvények. Grill-féle kiadása*, I, Budapest 1911, 321, 363.

19 ИАС, Ф. 5, Записници од 20. децембра 1914, 27. децембра 1915, 23. децембра 1916. и 31. децембра 1917; ИАС, Ф. 5, ПАО, 21770.

лече болесници из аустроугарских оружаних снага, у току новембра–децембра са фронта према Србији доведено је 496 војника, који су били оболели од колере, дизентерије или тифуса. Поред болнице за њихов смештај је коришћен и кармелићански самостан. Упркос тежњи да се заражени изолују, наведене болести су се убрзо појавиле и код дела цивилног становништва. Управо како би се уверио у ефикасност градске власти у борби против заразе, Сомбор је у јануару 1915. посетио министар унутрашњих послова у влади Иштвана Тисе, Јанош Шандор. Убрзо је дошло и до несташице пшенице, пошто су сељаци одбили да је продају према нормираним ценама. Стога је град од Министарства пољопривреде добио помоћ у виду 1500 тона пшенице и 40 тона кромпира. У исто време је градоначелник, на основу XVIII законског члана Угарског сабора од 1912, наредио да се заплени 80 тона брашна од градског млина. Такође је значајно порасла цена меса и других прехрамбених артикала. Да би се помогло најсиромашнијим сугрђанима, купљено је трошком града 73 телета и 43 овце, чије је месо продавано по нижим ценама.[20] Крајем наредне 1915. град је купио још 340 оваца са пусте Шаролтавар и 400 оваца са околних тржница, и то је месо продавано по цени од 1 круне и 30 новчића.[21] Наведене мере су значајно оптеретиле градски буџет, док су се приходи смањили, што је илустровано поређењем прихода од такси за купопродају некретнина.

Табела 2: *Поређење прихода од намета за купопродају некретнина у првим месецима 1914. и 1915. године.*[22]

Година / Месец	1914.	1915.
јануар	6669,05	630,43
фебруар	6680,16	898,07
март	4730,64	1121,68

Становништво је било највише оптерећено државним порезом и градским прирезом.

20 ИАС, Ф. 5, Записник од 24. фебруара 1915; ИАС, Ф. 5, ПАО, 26855, 26832.

21 ИАС, Ф. 5, Записник од 27. децембра 1915.

22 ИАС, Ф. 5, Записник од 24. фебруара 1915.

Табела 3: *Износ прикупљеног државног пореза и градског прireза у Сомбору у току 1914. и 1915. године.*[23]

Основа \ Временски период		јун–новембар 1914. године	новембар–децембар 1915. године
Државни порез (у крунама)	**укупно**	319.629,53	134.863,97
	месечни просек	53.721,59	67.431,96
Градски прирез (у крунама)	**укупно**	154.930,65	76.829,36
	месечни просек	25.821,78	38.414,68

Прикупљен износ, како државног пореза тако и градског прireза, био је већи 1915. године, али су се заправо приходи државе и града смањивали због раста инфлације.[24] Према процени градоначелника, у новембру 1915. Сомбор је због рата трпео штету од 9040,45 круна месечно.[25] Ипак, Сомбор је на име закупа градског земљишта 1915. године остварио веће приходе него 1914, јер је 1914. на име споменуте основе прикупљено 118.669,09 круна а 1915. 150.681,27 круна.[26] Додатно оптерећење за Сомбор и његове становнике је представљало бележење аустроугарског ратног зајма. Прва серија обвезница је издата 1. новембра 1914. године и град Сомбор је према захтеву Министарства унутрашњих послова био дужан да упише износ од 200.000 круна. Ратне обвезнице су бележене на име фондова под управом града.[27] Код осталих серија обвезница ратног зајма, којих је до краја рата било укупно осам, од Сомбора је тражен износ од 100.000 круна. У току 1915. је прво у мају емитована друга серија обвезница, а

23 ИАС, Ф. 5, Записници од 20. децембра 1914. и 27. децембра 1915.

24 Недостатак готовине је у току рата Аустроугарска банка надокнађивала штампањем папирног новца, што је довело до губитка вредности саме круне. Пре рата годишње је емитовано 2,1 милион круна годишње, тај износ је 1914. износио 5,1 милион, 1915. 7,2 милиона, 1916. 10,9 милиона, 1917. 18,4 милиона и до лета 1918. 22,5 милиона. Поред раста цена, инфлација се очитавала и у слабљењу круне према другим валутама. Тако је у августу 1914. 100 круна износило 97,5 швајцарских франака, а у јуну 1918. 100 круна је вредело свега 43,01 швајцарску франку, што представља слабљење од 45% у четворогодишњем периоду. Richard Ebeling (прир.), *Selected Writings of Ludwig von Mises. Monetary and Economic Problems Before, During, and After the Great War*, Idianapolis 2012, 210.

25 ИАС, Ф. 5, Записник од 27. децембра 1915.

26 ИАС, Ф. 5, Записник од 23. фебруара 1916.

27 Град је управљао следећим фондовима: Задужбина Јожефа Шефнера, за сиромашне, за болницу, Задужбина Трандафил, за изградњу града, Задужбина Парчетић, Задужбина Папхази, за сирочад, Задужбина Ђалокаи за стипендије, за изградњу позоришта, Задужбина Коцик, за сирочад. ИАС, Ф. 5, Записник од 20. новембра 1914.

у новембру је издата и трећа серија. Град је четвртину износа увек обезбеђивао из градског буџета, а остатак помоћу зајмова.[28] Упркос тешком материјалном положају Сомбора, главна скупштина је 1. октобра 1914. на предлог градоначелника Леринца Фехера одлучила да дарује угарском Црвеном крсту 10.000 круна, као и још 10.000 круна подружници у Сомбору. Наредне 1915. је град Сомбор поклонио 100 круна бугарском Црвеном крсту, а исти износ је приложен и турском Црвеном полумесецу.[29]

За време првих ратних година нису изостајале ни лојалистичке манифестације. После пада Београда у аустроугарске руке 2. децембра 1914. је одржана свечана бакљада. Окупљене грађане су поздравили градоначелник и сомборски посланик на Угарском сабору Давид Коњовић.[30] Такође ни седнице главне скупштине нису могле да прођу без похвале двора и оружаних снага. Тако је 11. августа 1915. одлучено да у име града Сомбора Франца Јозефа за његов рођендан у Бечу поздрави делегација у чијем су саставу били градоначелник Леринц Фехер, титуларни краљевски саветник Жигмонд Коцкар и православни парох Љубомир Купусаревић. Поред сусрета са владарем, наложено им је и да врховном заповеднику аустроугарске војске надвојводи Фридриху изјаве у име града „признање, вечну захвалност и наду у бољу будућност“.[31] Поред уопштених честитки, градске власти су на својим седницама овековечиле и имена сомборских чиновника који су као резервни официри погинули служећи у оружаним формацијама Аустроугарске или били одликовани у саставу истих. Одлука у наведеном смислу је донета на главној скупштини 5. децембра 1915. поводом смрти финансијског чиновника и резервног поручника Марка Грујића на Источном фронту.[32] Наредне године, 23. фебруара је градска скупштина телеграфом честитала резервном поручнику бојног брода Давиду Коњовићу, официру речне морнарице, на похвали врховног заповедништва. На истој седници је одлучено и да се ода поштовање официрима 6. домобранског пука због учешћа у окупацији Црне Горе.[33]

Једина рестаурациона скупштина градског магистрата у току рата је одржана 29. априла 1916. године. Градоначелник Леринц Фехер је још 27. априла затражио да буде пензионисан, а у бирачки одбор су изабрани Јожеф Бујак, Имфре Фрај и Ђорђе Николић. За новог градоначелника је једини кандидат био Лајош Клајнер, председник Сирочадског стола, који је стога једногласно и изабран, док других промена није било.[34] На привредном плану положај Сомбора је постајао све тежи. На

28 ИАС, Ф. 5, Записници од 20. новембра 1914, 27. маја и 18. октобра 1915.

29 ИАС, Ф. 5, Записник од 1. октобра 1914; ИАС, Ф. 5, ПАО, 4106, 22870.

30 ИАС, Ф. 56, Ђорђе Антић, О првим данима рата, по сећањима др Јована Јоце Лалошевића.

31 ИАС, Ф. 5, Записник од 11. августа 1915.

32 ИАС, Ф. 5, Записник од 5. децембра 1915.

33 ИАС, Ф. 5, Записник од 23. фебруара 1916.

34 ИАС, Ф. 5, Записник рестаурационе скупштине од 29. априла 1916; ИАС, Ф. 5, 9363.

пролеће 1916. је дошло до поплаве због изливања из корита реке Мостонге, а штета је санирана радом руских ратних заробљеника. Ратни заробљеници су коришћени и приликом пољопривредних радова. У мају је градски буџет додатно оптерећен са 100.000 круна пошто је тада бележен четврти ратни зајам. Због инфлације, као и због ратних расхода, власти су биле приморане да повећавају порез.

Табела 4: *Износ прикупљеног државног пореза и градског прireза у Сомбору у току 1916. године.*[35]

Временски период / Основа		јануар 1916.	мај–август 1916.
Државни порез (у крунама)	**укупно**	66.000,98	296.174,70
	месечни просек		74.043,68
Градски прирез (у крунама)	**укупно**	37.445,63	162.993,43
	месечни просек		40.748,36

Поређењем са подацима из претходних година се види да је порастао и износ државног пореза и градског прireза. Државни порез је 1914. месечно износио у просеку 53.721,59 круна, а 1916. 74.043,68 круна, што је више за 20.322,09 круна. На име градског прireза је месечно 1914. прикупљано 25.821,78 круна, а 1916. 40.738,36 круна, односно 14.916,58 круна више него две године раније. Од проблема које су грађани 1916. још претрпели може да се наведе и квар на дизел-мотору сомборске електране у априлу. Иначе, електрана је тада производила просечно око 70.000 киловата струје месечно, а за обнову постројења град се задужио са 100.000 круна код Бачке аграрне штедионице. До додатне потешкоће у снабдевању храном је дошло у септембру 1916. због мађарских избеглица из Ердеља. У Сомбору је било смештено петсто лица, која су у граду остала до пролећа 1917. Због залагања око избеглица градски велики жупан Шандор Пургли је одликован витешким крстом Леополдовог реда.[36] Ипак, крај 1916. је обележен смрћу Франца Јозефа. Комеморативна седница сомборске главне скупштине је одржана 7. децембра и на њој су о покојнику говорили велики жупан Шандор Пургли, члан муниципалног одбора Ерне Кермеци, велики бележник Ђорђе Ђуришић и саборски посланик Давид Коњовић.[37]

35 ИАС, Ф. 5, Записници од 23. фебруара и 3. октобра 1916.

36 Muhi J., *Zombor*, 237; ИАС, Ф. 5, Записници од 23. фебруара, 22. маја и 3. октобра 1916.

37 ИАС, Ф. 5, Записник од 7. децембра 1916.

После смрти Франца Јозефа 21. новембра 1916. и доласком Карла I (IV) на аустријски и угарско-хрватски престо дошло је до значајних промена у унутрашњој и спољњој политици Аустроугарске. У Аустрији је од избијања рата први пут у мају 1917. сазвано Царевинско веће, док је у Угарској 15. јуна пала влада Иштвана Тисе. Нову угарску владу је формирао Мориц Естерхази, који је за министре предложио и чланове Тисине Националне странке рада и присталице опозиционих странака. Међутим, због неслоге унутар тако састављеног кабинета владар је већ 20. августа именовао Шандора Векерлеа за председника владе. Векерле је окупио политичаре опозицији који су били спремни да прихвате сарадњу са двором на основу Аустро-угарске нагодбе из 1867. године. Положај Векерлеове владе је био веома тежак због озбиљних политичких, социјалних и националних проблема у Угарској. Грађани су захтевали да се уведе опште право гласа, радници да се нормира радно време и побољшају услови рада као и да се повећају плате, сељаци су захтевали поделу земље, док је заједнички захтев свих сталежа и нација био да се оконча рат.[38] Важну улогу су у покушају Векерлеа да помири различите захтеве играли градски и жупанијски велики жупани. Стога је због промене владе дошло и до именовања нових великих жупана. Тако је и на чело Бач-бодрошке жупаније и градова Сомбора и Суботице 9. августа уместо Шандора Пурглија постављен сомборски адвокат и некадашњи саборски посланик 48-шке странке Ерне Балоги. Инсталација Балогија као градског великог жупана је обављена 17. августа. Поред градског магистрата и муниципалног одбора свечаности је присуствовао и калочко-бачки надбискуп Арпад Варади. Велики жупан је приликом свог устоличења истакао да сматра да је једини спас Угарске у сабору који би био изабран на основу општег права гласа. Тврдио је да само опште право гласа може да задовољи захтеве радника и немађарских народности, док је уједно упозорио немађарске народности да због својих захтева не смеју да гравитирају изван граница Угарске.[39] Иначе, Балоги је своје ставове о немађарским народностима изнео још 1908. у студији под насловом *Мађарска култура и народности*, где се залагао за асимилацију како би Угарска постала велика сила са 35 милиона становника Мађара.[40] На приступну беседу су одговорили помоћник градоначелника Алберт Алфелди и члан муниципалног одбора Ерне Кермеци. Алфелди је пожелео новом великом жупану срећу и истрајност на свом путу, док је Кермеци са положаја Тисине Националне странке рада критиковао мишљење Балогија у погледу општег права гласа. Кермеци је упозорио да таква „претерана“ демократичност више уништава Угарску него што је спасава.

38 *Magyarország az Első világháborúban*, у: Hanák Péter, Mucsi Ferenc (прир.), Magyarország története, VII-2, 1164−1171.

39 ИАС, Ф. 5, Записник од 14. августа 1917; ИАС, Ф. 5, 24642.

40 Baloghy Ernő, *A magyar kultúra és a nemzetiségiek*, Budapest 1908.

Балоги је ипак истрајао у својим ставовима, те је главна скупштина на његов захтев 31. децембра 1917. честитала министру просвете и богочасти Алберту Апоњију на изради новог закона о католичкој аутономији, а такође је честитала и министру Вилмошу Важоњију који је био задужен за израду новог изборног закона.[41]

Тежак положај становништва у Сомбору је достигао свој врхунац у току 1917. и 1918. Од почетка рата управа града је у складу са законима ограничавала максималне цене намирница, док је месаре и млинове подвргла оштрој контроли. У току 1916. из градске месаре је продато 248 свиња, чиме је остварена зарада од 263.032,10 круна, а 1917. 375 свиња у вредности од 368.877,79 круна.

Табела 5: *Поређење прихода од намета за купопродају некретнина у току 1916. и 1917. године.*[42]

	април–октобар 1916.	**април–октобар 1917.**
приход од такси за купопродају некретнина (у крунама)	**40.018,10**	**53.010,80**
	разлика 12.992,70	

Приходи од намета за купопродају некретнина су 1917. били виши него претходних година и према речима градоначелника достигли су предратни ниво.

Табела 6: *Износ прикупљеног државног пореза и градског прireза у Сомбору у току 1917. године.*[43]

Временски период / **Основа**		**децембар 1916 – март 1917.**	**април–октобар 1917.**
Државни порез (у крунама)	**укупно**	206.501,85	436.416,07
	месечни просек	51.625,46	62.059,44
Градски прирез (у крунама)	**укупно**	111.681,35	225.195,05
	месечни просек	27.920,34	32.170,72

41 ИАС, Ф. 5, Записник од 31. децембра 1917.

42 *Исто*.

43 ИАС, Ф. 5, Записци од 23. фебруара и 31. децембра 1917.

Износ прикупљеног државног пореза је у просеку био мањи за 11.984,24 круне месечно него 1916. године, а градског прireза за 8557,64 круне. Исте године плата градоначелника је износила 6400 круна, сенатора 6000 круна, првог подбележника 3653 круне, лекара 3200 круна, писара 1800 круна, а полицајца 800 круна. Цена килограма овчијег меса се кретала око 8 круна, а кубни метар буковине за огрев око 32 круне.[44] Зарад снабдевања становништва из буџета је издвајан новац којим су куповани месо и брашно, који су затим по нижим ценама продавани сиромашним грађанима. Због мобилизације у војску је дошло до несташице радне снаге, те је већ од јесени 1915. коришћен рад руских ратних заробљеника из логора Брика (Мост) у Чешкој. Од 1. јуна 1916. до 31. октобра 1917. Сомбор је на исхрану ратних заробљеника и интернираних лица издвојио 15.419,44 круне. Такође се од 1916. стекла законска основа за принудни рад у пољопривреди одраслих жена и мушкараца, који су добијали помоћ од државе. Због честог бекства Руса, на предлог градске власти у току 1917. и 1918. су довођени заробљени Италијани. Следовање брашна у априлу 1917. је износило 240 грама по особи, а касније је додатно смањено. Јунеће месо је продавано по цени од 7,60 до 8 круна по килограму, а кромпир по 20 новчића за килограм. Због несташица кафе у току 1917. следовање грађана је ограничено на 50 грама по особи за месец дана. Према процени градоначелника, око 12.000 Сомбораца је тада конзумирало кафу. На јесен 1917. се појавио и проблем у вези са огревом. Уместо захтеваних 12 тона угља Сомбору је испоручено свега 4,7 тона, а због невремена дрво (12.000 кубних метара) такође није довезено из Ердеља. На крају је угаљ купљен од предузећа „Антал Шен и Гоза“ из Баје. Иако је било проблема у прехрани цивилног становништва, крајем 1917. године је за потребе војске реквирирано 4000 тона кукуруза. Такође су газде обавезане да после сваке заклане свиње градским властима предају 7 килограма масти.[45] У току 1917. и 1918. је постала учестала појава да војска претражује цивилне објекте под сумњом да грађани крију пшеницу или месо, те је у марту 1917. претражена и археолошка збирка Историјског друштва Бач-бодрошке жупаније. Број откривених кривичних дела је у току рата био у сталном порасту, сразмерно је било више ухапшених због крађе него у предратном периоду. Откривених крађа је 1914. месечно било око 20, а крајем 1917. око 80. На пролеће 1917. је у Сомбору основана канцеларија Министарства унутрашњих послова, која је начелно имала за циљ да објашњава грађанима уредбе владе, те да помаже у њиховом спровођењу.[46] Поред пораста криминала, рат је неповољно утицао и на демографска кретања.

44 ИАС, Ф. 5, Записник од 23. фебруара 1917.

45 ИАС, Ф. 5, Записници од 27. априла и 31. децембра 1917.

46 ИАС, Ф. 5, Записник од 27. априла 1917.

Табела 7: *Месечни просек броја рођених и преминулих лица, као и склопљених бракова*[47]

Година	**1914.**	**1915.**	**1916.**	**1917.**	**1918.**
Рођени	77	59	41	36	30
Преминули	80	67	64	75	71
Бракови	22	10	10	11	16

У току рата су у Сомбору у матичне књиге завођени и војници који су преминули у градској болници. Крајем 1916. месечно се у граду лечило око 2000 војника.[48]

У априлу−мају 1918. је реквирирано за потребе војске 10.000 тона пшенице, помоћу четири одбора које је град формирао. Ипак, у датом периоду следовање брашна за грађане било је веће него 1917. и износило је око 3 килограма по становнику. Поред брашна, за исхрану се претежно користио кромпир, чија је цена износила 60 новчића по килограму. Приход града је и даље опадао, јер је било мање наплаћених такси. Тако је у периоду јануар−јун 1918. на име таксе од продаје некретнина прикупљено свега 27.538,35 круна, на име државног пореза 180.782,99 круна а на основу градског прireза 106.082,43 круне. Недостатак готовине је најчешће надокнађиван зајмовима, а финансијску ситуацију је отежавао и губитак вредности папирног новца, као и упис аустроугарског ратног зајма.[49] У погледу градске управе, од августа 1917. у суштини је све одлуке самостално доносио велики жупан Ерне Балоги, док су седнице магистрата и муниципалног одбора ретко сазиване. Главна скупштина се у току 1918. састала свега два пута. У јуну 1918. је одржана редовна седница овог тела, а 9. јула ванредна седница на којој је само донета одлука о осуди француске штампе због „неистина“ које је наводно изнела о тајним преговорима цара-краља Карла са француском владом. Ово је била уједно и последња главна скупштина Сомбора у склопу Краљевине Угарске.[50]

После пробоја Солунског фронта средином септембра 1918. године је постало јасно да се Аустроугарска и њени савезници налазе пред потпуним војним сломом на Балкану. У покушају да спречи распад Аустроугарске владар Карло I је својим манифестом од 16. октобра најавио преуређење Аустрије на федералној основи. Иако Угарска није била обухваћена датим покушајем реформе, њено политичко руководство је сматрало да је прекршена Нагодба из

47 ИАС, Ф. 5, Извештаји градоначелника 1914–1918.

48 ИАС, Ф. 5, Записник од 23. децембра 1916.

49 ИАС, Ф. 5, Записник од 10. јуна 1918.

50 ИАС, Ф. 5, Записник од 9. јула 1918.

1867. године. Наредног је дана Иштван Тиса изјавио да је рат за Аустроугарску изгубљен, а 25. октобра је предводник грађанских радикала гроф Михаљ Карољи основао Мађарски национални савет. Догађаји у Будимпешти су ескалирали револуцијом 31. октобра, а номинални краљ Угарске, Карло, био је приморан да именује Карољија за председника нове Угарске владе. Наредног дана је на свечаној седници Сабора проглашена независна Мађарска.[51] Када је слом Угарске средином октобра постао очигледан, започео је организован иступ Српства у јужној Угарској у циљу присаједињења Бачке, Баната и Барање Краљевини Србији. Први корак у том правцу је било формирање народних одбора. У Сомбору је 3. новембра на састанку угледнијих Срба у кући Јована Јоце Лалошевића одлучено да се 5. новембра одржи свечана конституциона седница градског Српског народног одбора. На самој седници српским првацима су приступили и угледнији Буњевци, као што су били Мартин Матић и Антун Бошњак. Сомборски Мађари су своје национално веће формирали 6. новембра под председништвом великог жупана Балогија, а по инструкцијама Карољијеве владе. Балоги је успео и да наговори део Буњеваца да подрже нову мађарску владу, те су они 7. новембра под руководством Ивана Паштрића формирали од српско-буњевачког одвојен одбор. Балоги је покушао и да формирањем националне страже задржи власт у граду, али је због негодовања Срба одустао од те идеје. Он је такође 5. новембра, у жељи да помогне Карољијевој влади, разматрао и евентуално хапшење фелдмаршала Хермана Кевеша, који се тада као командант Балканске групе армија налазио у Апатину.[52] Први војници српске војске на челу са мајором Николом Илићем су 13. новембра стигли у Сомбор, а игром случаја је истог дана мађарска делегација потписала примирје са силама Антанте у Београду. Жеља српског и буњевачког народа Бачке, Баната и Барање у погледу уједињења са Краљевином Србијом је јасно изражена 25. новембра на Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Новом Саду. На њој је проглашено уједињење наведених области са Србијом, што је и Мађарска прихватила 4. јуна 1920. потписивањем Тријанонског мировног споразума.[53]

Иако је Сомбор заобишло непосредно ратно разарање, становништво града је рат осетило кроз немаштину и епидемију заразних болести. Недостатак радне снаге је постао присутан већ током прве ратне године, што је превазиђено упо-

51 *Magyarország az Első világháborúban*, 1227−1234.

52 Rubinthy Dezső, *Szerb front felbomlása 1918-ban*, у: De Sgardelli Ceasar (прир.), *A Délvidék hadtörténete: 1914–1918*, Budapest 1914, 302.

53 Драго Његован, *Присаједињење Војводине Србији. Прилог политичкој историји Срба у Војводини до 1921. године*, Нови Сад 2004, 210−217; Никола Божић, *Војни разлози за продуживања савезничке офанзиве преко Дрине, Саве и Дунава у новембру 1918. године*, у: *Присаједињење Војводине Краљевини Србији 1918*, Нови Сад 1993, 110−111.

требом ратних заробљеника. Несташица хране и других артикала је ублажена строгом рационализацијом. Поред наведених непријатности, српски грађани су се додатно суочили и са неповерењем државних власти. Слом Угарске на економском пољу је постао осетан и у Сомбору у лето 1918. године, када је криза градске привреде достигла свој врхунац. Организован иступ Срба у политичком погледу у Сомбору је започео 3. новембра када је у кући Јована Јоце Лалошевића договорено формирање Народног одбора. Присаједињењем Сомбора Краљевини Србији, односно уласком у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, започео је нов период у развоју града. Сломом Угарске је завршена и мађаризаторска политика, што се огледало у смањењу броја Мађара.

Табела 8: *Структура становништва Сомбора по матерњем језику 1921. године*[54]

Матерњи језик / Становника	мађарски	српски или хрватски	немачки	русински	чехословачки	румунски	руски	остали	укупно
Број	5275	22.397	2996	7	82	17	219	341	31.337
%	16,83	71,47	9,56	0,00	0,26	0,05	0,70	1,09	100,00

Најизраженије је смањење броја Мађара са 10.078 1910. на 5275 1921. године, што је била последица тога да се приближно трећина Буњеваца у време угарске државе изјашњавала за мађарски језик. Наведено потврђује пораст становништва српског односно хрватског матерњег језика са 11.964 на 22.397. Слично је било и са делом католичких Немаца.

54 *Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. јануара 1921. године*, Сарајево 1932, 357.

Kristian Jerić, MA
Sombor

SOMBOR IN THE FIRST WORLD WAR

SUMMARY

After the outbreak of the First World War, the citizens of Sombor divided on the national basis. The Hungarians supported unanimously the war efforts of the Austrio-Hungarian Monarchy while the Serbs were looked upon as the enemies of the country. Nevertheless, the Hungarians as well as the Serbs shared the same difficulties. As early as the first year of the war, prices had risen and the epidemics of the contagious diseases had broken out. There were attempts to define the food prices and thus secure an inhindered supply of the town. However, as the difficulties grew harder, a need for the forced requisition emerged. The town income coming from the taxes and other tolls decreased due to the inflation, thus it was necessary to impose larger taxes on the citizens. Army mobilization of men caused the shortage of working force in agriculture, which was substituted by the Russian and the Italian war prisoners. At the head of the municipality was the Great Count. From the end of the 1914 up to the middle of the 1917, the Great Count was Sándor Purgli and after him, Ernő Baloghy. The mayor of Sombor, from 1913 to the April of 1916, was Lerinc Fehér and afterwards Lajos Kleiner. After the Breach of Salonica Front, the Serbian National Board was organized in Sombor under the leadership of Jovan Joca Lalošević. A large number of Bunjevci joined Serbs. Sombor's fate was decided on the Great People's Assembly of Serbs, Bunjevci and other Slavs on the 25th of November, 1918 in Novi Sad, when it was decided that Banat, Bačka and Srem should join the Kingdom of Serbia.

355.721(497.113)»1914/1918»

Данијела Бранковић, архивски саветник
Архив Војводине
Нови Сад

ВОЈНА БОЛНИЦА ЗА ЗАРАЗНЕ БОЛЕСТИ У БРШАДИНУ 1914–1918.

Сажетак: У раду се претежно на основу изворне архивске грађе затечене у Архиву Војводине у Новом Саду, али и секундарне литературе, у контексту општих европских ратних збивања током Првог светског рата говори о здравству и здравственим институцијама унутар аустроугарске војне организације, те о оснивању Болнице за заразне болести бр. 1 у Бршадину код Вуковара у периоду од 1914. до 1918. године. Аустроугарска болница, позната у то време као „Дрвени Беч“, представљала је једну од најмодернијих и највећих болница на подручју Аустроугарске царевине и превасходно служила збрињавању аустроугарске војске са Источног и Балканског фронта.

Кључне речи: Први светски рат, Бршадин, Аустроугарска царевина, Болница за заразне болести у Бршадину, Војно-грађевинско одељење у Загребу.

ПРВИ СВЕТСКИ РАТ: ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ У СРЕМСКОЈ ЖУПАНИЈИ

Истраживање здравствених прилика на подручју Сремске жупаније[1] током прве две деценије XX века тема је стручних радова у српској и хрватској историографији. Ширина теме увек оставља простор за нови приступ вели-

1 *Сремска жупанија* (мађ. Szerém vármegye; лат. *Comitatus Syrmiensis*) име је жупаније у Краљевини Хрватској и Славонији унутар Земаља круне Св. Стефана у доба Аустроугарске царевине. Данас се њени крајеви налазе у источној Хрватској и југозападној Војводини (Србија). Главни град ове жупаније био је Вуковар, а службени језик је, уместо дотадашњег немачког и мађарског, био хрватски језик.

ком броју разноврсних истраживања здравства и здравствених служби на овом подручју. Средиште интересовања у раду представља Војна болница за заразне болести бр. 1 у Бршадину[2] код Вуковара (k. u. k. Epidemiespital Nr. 1 in Bršadin bei Vukovar), која је од 1914. до 1918. године представљала битан део здравственог система Аустроугарске царевине.

За истраживање здравствених прилика у Сремској жупанији у време трајања Првог светског рата кориштена је архивска грађа Архива Војводине у Новом Саду,[3] али и секундарна литература попут стручне литературе, лексикона и онлајн извора.

Здравство и здравствене институције војног карактера у Аустроугарској у периоду 1914–1918. године били су под надзором Здравствене команде у Бечу (Sanitätstruppenkommando in Wien), а подручје Сремске жупаније под управом Генералне команде у Загребу, која је опет била подређена Министарству рата у Бечу. Уочи избијања Првог светског рата 1914. године Уредбом о деловању болница Здравствена команда у Бечу „покренула је оснивање болница на славонском простору“[4], али су основане и подружнице друштва Црвеног крижа[5] и у местима Краљевине Хрватске и Славоније где до сада нису деловале. Од 1914. до 1917. године активност локалних подружница Црвеног крижа била је усредсређена на опоравак рањеника који су возовима у великом броју пристизали с многих ратишта, организацију курсева за болничарке Црвеног крижа, прикупљање донација, хуманитарне акције као и хуманитарне приредбе за рањенике.[6]

2 Бршадин је релативно мало источнославонско село које се налази недалеко од државне границе Хрватске са Србијом. Припадало је Сремској жупанији, данас Вуковарско-сремској жупанији, и налази се три километра даље од њеног средишта – града Вуковара. Поред села пролази и железничка пруга која Бршадин повезује са истоком и западом. Током Првог светског рата у Бршадину је била смештена аустроугарска војна болница сачињена од дрвених барака, па је село прилично познато и по називу који је тада стекло – Дрвени Беч. Поред велике болнице, из тог времена остао је огромни канализациони одвод сачињен за потребе болнице, а којим се данас служе многе куће.

3 Архив Војводине, Нови Сад (даље: АВ), Ф. 7, Слободни војни комунитет Петроварадин (Peterwardeiner Militär Kommunität), (1702–1918), a. j. 833.

4 Зденка Баждар, *Пошастна болница у Бршадину − Дрвеном Бечу 1915.−1918* (The epidemic hospital in Bršadin – „Drvenom Beču“ („The Wooden Vienna“, from 1915 to 1918), Scrinia Slavonica (1332−4853), 1, 2001, 369−376.

5 Подружнице друштва Црвеног крижа деловале су у условима мира и рата. Према првим статутарним одредбама, активности у миру укључују припреме за деловање у рату, тј. праћење достигнућа из подручја војног здравства, припрема потребног медицинског особља и опреме, услова за подизање ратних болница, за превоз рањеника, опскрбу инвалида, удовица и сирочади, те објављивање годишњих извештаја о сопственој делатности.

6 АВ, Ф. 7, *Годишњи извештај делатности Подружница друштва црвеног крижа у Петроварадину*, 11. децембар 1916, a. j. 836.

Сремска жупанија је 1914. године известила Земаљску владу[7], али и градове у оквиру Сремске жупаније, о заразним болестима које су харале тим областима (вид. прилог 1). Циљ подизања болница био је спречавање ширења заразних болести које су од 1914. до 1918. представљале велики проблем. Ширењу заразних болести погодовало је ратно стање у земљи и довођење ратних заробљеника са разних фронтова. Као разлог се могу навести и лоши хигијенски услови, али и неинформисаност о болести. Учесталост колере и полних болести била је велики проблем. Колера је углавном захватила војне области, док је цивилно становништво било у извесној мери заштићено. Колеру је у Срем донела војска стижући са балканског ратишта. Срем је имао пуно оболелих од заразних болести, првенствено због близине ратишта. Због што боље изолације оболелих за њих је постојао чак посебан превоз са ратишта до болница где су лечени. „Цела насеља у Срему (Кузмин, Бошњаци, Адашевци) постала су плодно тло за развој колере. Становништво је било неуко, употребљавало је воду крај Саве, Дунава и Босута за пиће, нису постојале уређене септичке јаме, информације о превенцији болести нису се пробијале до њих. Видљив је био мањак лекарског особља да припомогну у лечењу колеричних и спречавању ширења епидемије. Ипак, колера је локализована на истоку земље.“[8]

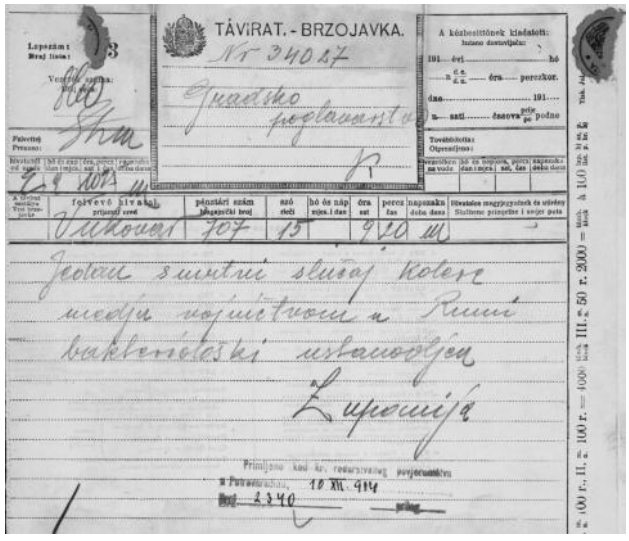

Прилог 1: Телеграм *Сремске жупаније упућен Земаљској влади и Градском поглаварству у Петроварадину о колери међу војништвом у Руми, Вуковар, 10. децембар 1914.*

7 Исто, Телеграм Сремске жупаније о случају колере међу војништвом у Руми, Вуковар, 10. децембар 1914, а. ј. 830.

8 http://www.academia.edu/6250478/Kolera_u_Banskoj_Hrvatskoj_1913._godine, 28. јул 2014.

Аустроугарски органи управе предузимали су превентивне мере, мере упозорења и мере кажњавања у случају непридржавања изречених мера заштите, посебно кад су полне болести у питању.[9] Одсек за унутрашње послове Краљевске хрватско-славонско-далматинске владе упућивао је жупанијама у току Првог светског рата прогласе о мерама за сузбијање полних болести.

Ширење заразних болести претходило је оснивању нових болница, посебно на зараженим подручјима. Заражени и рањени војници услед недостатка болница бивали су често смештани по школама и другим градским установама. Ратна збивања и појачани прилив заражених војника условили су неминовност изградње нових болница, првенствено намењених лечењу инфективних болести. Једна од таквих била је Војна болница за заразне болести бр. 1 у Бршадину код Вуковара, једна од најмодернијих и највећих болница на подручју Аустроугарске царевине, а служила је превасходно за збрињавање аустроугарске војске са Источног и Балканског фронта.

ВОЈНА БОЛНИЦА ЗА ЗАРАЗНЕ БОЛЕСТИ БР. 1 У БРШАДИНУ 1914–1918.

„ДРВЕНИ БЕЧ“

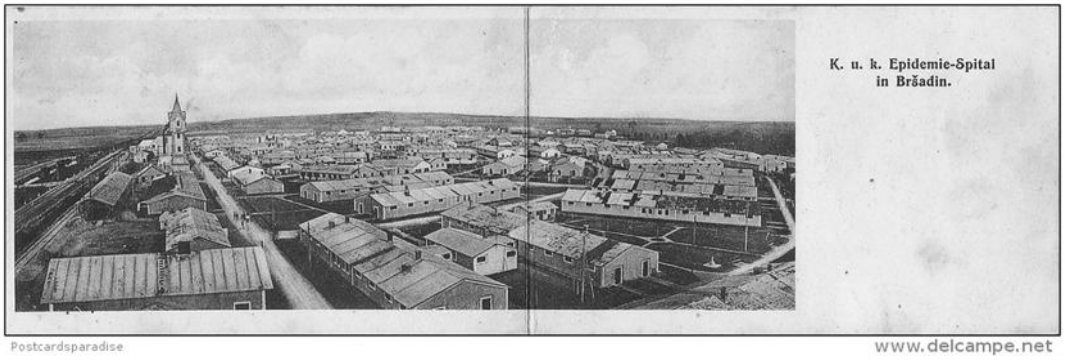

Прилог 2: *Болница за заразне болести у Бршадину*[10]

9 АВ, Ф. 7, *Der weitere Kampf gegen die Geschlechtskrankheiten bei der Armee im Felde*, а. ј. 838.

10 http://www.delcampe.net/page/item/id,113304399,var,PC-1916-CENSORED-KUK--EPIDEMSPITAL-IN-BRSADIN-BEI-VUKOVARSENT-TO-ROMANIA-very-rare,language,G.html.

Аустроугарска војна болница за заразне болести у Бршадину код Вуковара (k. u. k. Epidemiespital Nr. 1 in Bršadin bei Vukovar) пословала је као највећа и најмодернија војна болница у читавој Аустроугарској царевини. Ова болница, која је брзо добила назив „Дрвени Беч“, због дрвене конструкције и огромног комплекса дрвених барака, била је више „болнички град“ (са мноштвом улица, зграда и дрвених барака) него сама болница, и била једна од највећих у целој Царевини. У почетку је била намењена за лечење аустроугарских војника оболелих од заразних болести,[11] али су због великог броја оболелих од 1915. године у њу допремани и болесници и рањеници са разних ратишта. Геостратегијски положај Бршадина у Првом светском рату био је од изузетне важности за лоцирање болнице. Добар копнени, водени и железнички саобраћај омогућавали су болници с једне стране повезивање са фронтом, а с друге стране са центрима Аустроугарске царевине (Загребом, Будимпештом и Бечом). Улаз у болницу налазио се поред самог пута Бршадин−Вуковар. Улице у оквиру болничког комплекса биле су радијално засноване, те је овај огромни простор био визуелно подељен у 6 целина (вид. прилог 3).

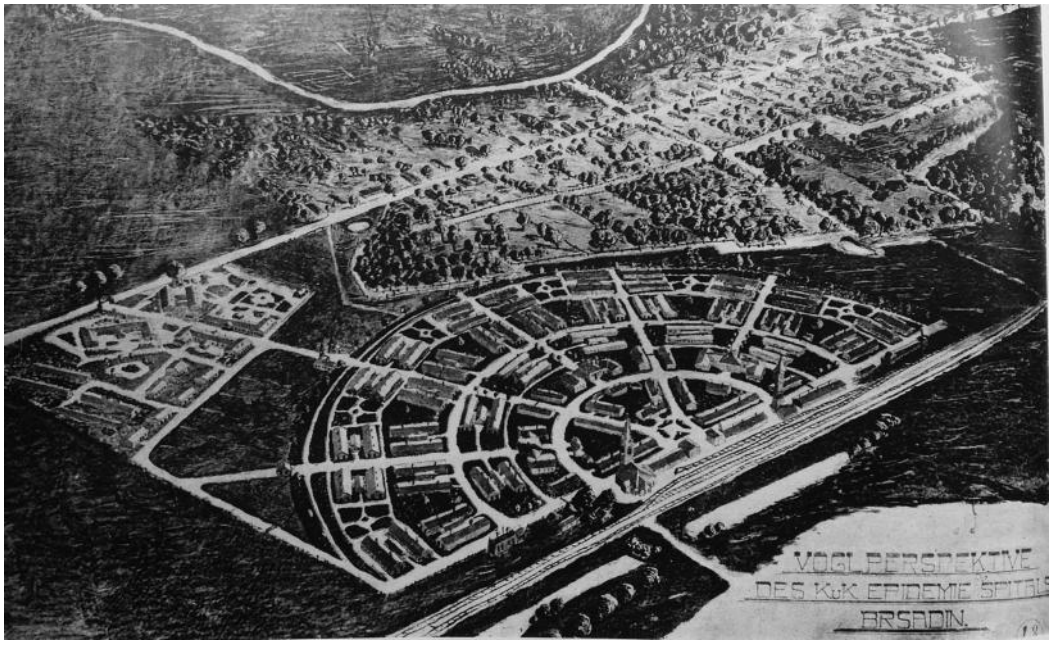

Прилог 3: *Болница у Бршадину – стари снимак из ваздуха*[12]

11 Маларија, дифтерија, дизентерија, туберкулоза, трбушни тифус, вариола вера итд.

12 httpi.imgur.com3ZqSnm8.jpg, 18. август 2014.

Болница је располагала са 7000 кревета и састојала се од огромног броја комплекса дрвених барака, међу којима су највеће бараке за смештај болесних и рањених, бараке за смештај официра, две цркве, крематоријум, биоскопска сала за филмске и позоришне представе, штале за узгој крава, волова и оваца, пернатих животиња и зечева, баште за узгој поврћа и слично. Оно је што је болницу чинило модерном и изузетном у то време била је опремљеност електричним инсталацијама,[13] одводом за отпадне воде, најсавременијим болничким инструментаријумом и оспособљеним болничким особљем.

Лоцирање „војног града“, или, како су га неки још називали, „болничког града“ или „аустроугарског војног логора“, било је условљено стратешким разлозима, јер се болница налазила на само неколико километара од првих бојишта. Добра повезаност са железницом, друмским саобраћајем и воденим саобраћајем омогућавала је транспорт великог броја рањеника и заражених. Током рата „било је покушаја премештања војне болнице, пре свега одељења за венеричне болести, из Бршадина у Петроварадин“,[14] али су тадашње власти то одгодиле.



Прилог 4: *Разгледница послата из Војне болнице у Бршадину 1916.*[15]

13 Велика војна болница у Бршадину располагала је електричном енергијом. Трофазни генератор 400V, 25kVA је покретао мотор на плин.

14 З. Баждар, *Нав. дело*, 371.

15 http://www.delcampe.net/page/item/id,224554945,var,Slavonia--Brsadin--Kuk-Epidemie--Spital,language,E.html, 18. август 2014.

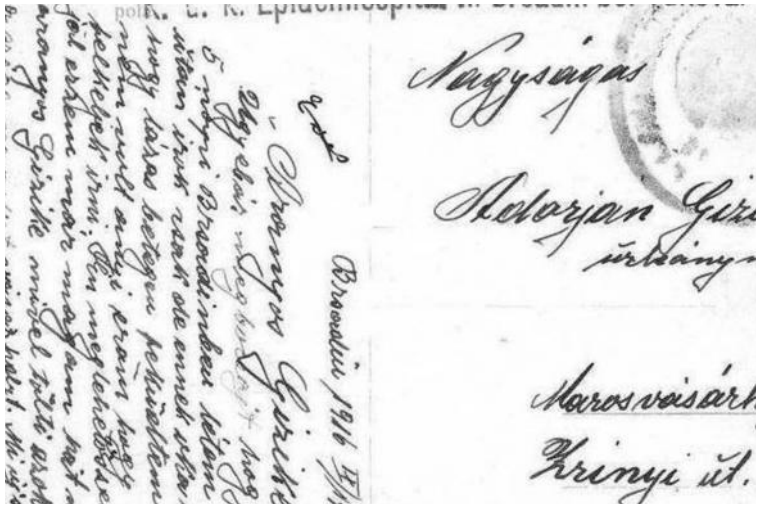

Прилог 5: *Разгледница Иштвана Лебла, Болница у Бршадину, II сектор барака 25−26, госпођици Гизики Адорјан, становници Марошвашархеља. Бршадин 1916. IX 1.*[16]

Болница „Дрвени Беч“ деловала је до краја Првог светског рата, након чега је опљачкана и спаљена. Медицински апарати и инструменти су уништени, као што су уништене и огромне количине салварсана[17] и кинина[18]. Огромна аустроугарска војна болница код Бршадина, названа „Дрвени Беч“, изгорела је до темеља. Комплетна медицинска документација болнице изгорела је у пожару који је изазвало домаће становништво, али и домобранска војска и војни дезертери из аустроугарских јединица. Уредбом о увођењу преког суда за Сремску жупанију почео је са радом преки суд у Вуковару 6. децембра 1918.[19] године, а ухапшени су терећени на суду за крађу и разбојништво у Бршадину.

Документација „Дрвеног Бечa“ такође је изгорела у пожару крајем 1918. године. Пошто су се питањем устројства и организације војних болница на нашим просторима бавили аустријски органи управе, а формирање и деловање истих било под надлежношћу војних институција Аустроугарске царевине, један део изворне болничке грађе највероватније је сачуван у Ратном архиву у Бечу.

16 http://www.delcampe.net/page/item/id,113304399,var,PC-1916-CENSORED-KUK--EPIDEMSPITAL-IN-BRSADIN-BEI-VUKOVARSENT-TO-ROMANIA-very-rare,language,G.html

17 Салварсан је лек и кориштен је за лечење сифилиса. Изумео га је Паул Ерлих (Pol Erlih) за борбу против сифилиса. Паул Ерлих је проучавао једињења арсена због њихових антибактеријских својстава и 1909. је изумео салварсан који је успешно примењен за лечење сифилиса. Ту стратегију су следили други истраживачи да би пронашли активна једињења у борби са заразним болестима.

18 Кинин је кориштен за лечење маларије и грознице.

19 З. Баждар, *Нав. дело*, 374.

На месту аустроугарског војног логора-болнице, након завршетка Првог светског рата, сагрђена је дрвена капела као успомена на болницу од великог значаја у датом историјском периоду, али се она, вероватно почетком тридесетих година прошлог века, срушила због дотрајалости.

Графичке збирке разгледница представљају један од ретких извора којим се потврђује постојање болнице на некадашњој територији Сремске жупаније, данас Републике Хрватске. Разгледнице су једини начин да сазнамо како је болница изгледала, као и да ближе докучимо приватни живот рањених и заражених војника који су у Бршадину медицински третирани (вид. прилог 4 и 5).

ВЕЛИКИ ПОМАК У ФАРМАЦЕУТСКОЈ ИНДУСТРИЈИ

Војна болница у Бршадину је уживала велики углед. Поред опремљености најсавременијим болничким инструментаријумом располагала је и веома оспособљеним болничким особљем. О важности болнице и улози лекара у то време сведоче многа документа, поред осталог и штампана публикација са скупа[20] војних лекара Царско-краљевске 2. армије, објављена од 20. до 22. фебруара 1917. године у Лембергу[21]. Др Таусиг (Dr. Taussig), војни лекар и санитетски поручник, на овом лекарском скупу говорио је на тему „Болница за заразне болести у Бршадину“[22], са превасходним циљем да реферише о болници, али и унапреди методе лечења најпре заразних болести.

X. V. Referat: Gefässchirurgie. Oberstabsarzt Professor v. Haberer, Oberstabsarzt Professor v. Verebély 237, 253
XI. Vorträge: Der infizierte Oberschenkelbruch. Oberstabsarzt Professor Kader 277
Das Epidemiespital in Bršadin. Oberstabsarzt Dr. Taussig . 282
Demonstration eines Waschmittels. Oberstabsarzt Dr. Hladik . 294

Прилог 6: *Предавање др Таусига, војног лекара, на тему „Болница за заразне болести у Бршадину“, од 20. до 22. фебруара 1917, у Лембергу.*

Покушај лечења маларије у војној болници у Бршадину забележен је као велики историјски и фармацеутски напредак. Наиме, на основу података којима располаже Ратни архив у Бечу[23] дошло се до сазнања да је у току

20 *Verhandlungen der Feldärztlichen Tagung bei der k.u.k. 2. Armee, Lemberg*, 20. bis 22. Februar 1917.

21 Лемберг, град на територији данашње Украјине.

22 Dr. Taussig, Das Epidemiespital in Bršadin, Verhandlungen der Feldärztlichen Tagung bei der k.u.k. 2. Armee, Lemberg, 20. bis 22. Februar 1917.

23 Thomas Rehor Mag. pharm. und Mag. phil., *Mörser und Pastillen. Die k.u.k. Militärpharmazie im Ersten Weltkrieg*, Wien 2011, 134.

рата у бршадинској војној болници скупоцени лек неосалварсан био замењен натријум-арсеном (*Natrium arsenicosum)*. Професор Хели (Helly) је у мају 1917. године у пољској лабораторији намењеној лечењу маларије у Бршадину развио властиту инјекциону шему користећи различите дозе натријум-арсена у комбинацији са кинином. Резултати су били једнако добри као и употреба неосалварсана у поступку лечења. Управник Војне фармацеутске дирекције у Бечу увидео је предност у вези са набавком натријум-арсена и кинина, за разлику од снабдевања војске неосалварсаном, који је био веома скуп. У време Првог светског рата Дунавска монархија је забележила помак у сектору хемијско-фармацеутске индустрије и њеног даљег развоја. Развој фармацеутске индустрије имао је посебан значај за Аустроугарску јер се могла направити одступница од Немачке и створити шанса за развој сопствене хемијско--фармацеутске индустрије. Аустроугарска је на овом пољу видела своју шансу, посебно кад се узме у обзир чињеница да је Немачка била велики конкурент на пољу фармације и профитирала захваљујући ратној ситуацији.

ПРОСТОРНИ ПЛАН И УГОВОР О ЗАКУПУ ВОЈНЕ БОЛНИЦЕ ЗА ЗАРАЗНЕ БОЛЕСТИ У БРШАДИНУ

Просторни план и Уговор о закупу Ц. и кр. војне болнице у Бршадину део су изворне архивске грађе Архива Војводине у Новом Саду. Коначни *Уговор о закупу* (вид. прилог 7) састављен је на основу наредбе Министарства рата у Бечу 26. априла 1917. године,[24] а закључен је између Војно-грађевинског одељења у Загребу, с једне стране, и Земљишне заједнице Бршадин и Српске православне црквене општине Бршадин, с друге стране. Уговор, исписан на немачком језику, потписале су све уговорне стране 24. маја 1917. године у Загребу.

Било је прорачунато да се за изградњу болнице узме у закуп 182 јутра[25] и 1329 хвати[26] земљишта у закуп (вид. прилог 8). Земљиште узето у закуп у сврху изградње болнице имало је два власника, Земљишну заједницу Бршадин и Српску православну црквену општину Бршадин. За градњу болница, посебно оних које су почетком XX века служиле у војне сврхе, узимани су у закуп обично већи комади земљишта, углавном необрадивог, као што су нпр. пашњаци и ливаде, а само у малом броју случајева оранице. За болницу у Бршадину

24 Постојале су и радне верзије Уговора о закупу земљишта.

25 Јох (*Joch*, нем. – *јутро*, мера за површину земље, доњоаустријско јутро око 5.754,64 м^2 = 1600 квадратних хвата).

26 Клафтер (*Klafter*, нем. − *хват*, мера за површину земље).

закупљено је такође необрадиво земљиште, и то 180 јутара пашњака и само 2 јутра обрадиве оранице.

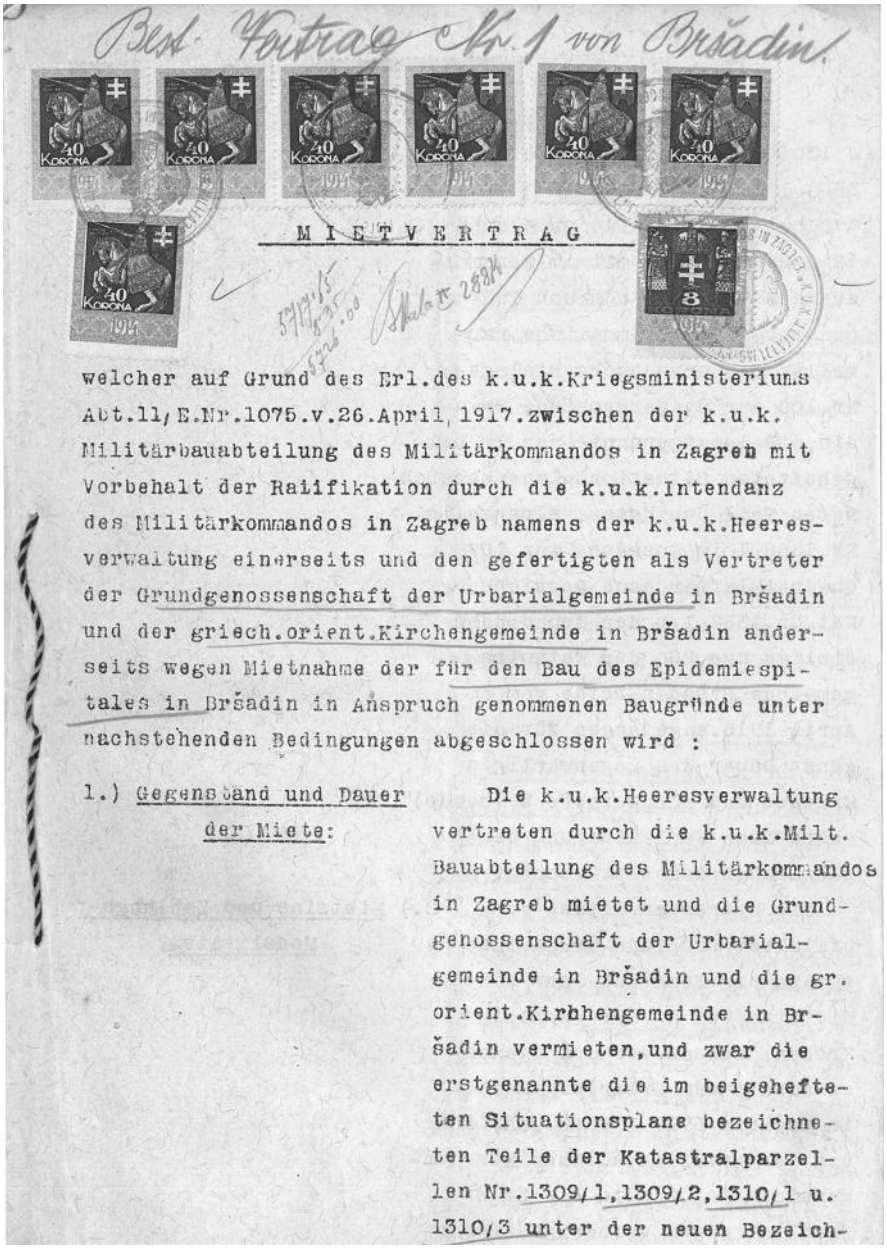

Best. Vertrag Nr. 1 von Bršadin.

MIETVERTRAG

welcher auf Grund des Erl.des k.u.k.Kriegsministeriums Abt.11/E.Nr.1075.v.26.April 1917.zwischen der k.u.k. Militärbauabteilung des Militärkommandos in Zagreb mit Vorbehalt der Ratifikation durch die k.u.k.Intendanz des Militärkommandos in Zagreb namens der k.u.k.Heeresverwaltung einerseits und den gefertigten als Vertreter der Grundgenossenschaft der Urbarialgemeinde in Bršadin und der griech.orient.Kirchengemeinde in Bršadin anderseits wegen Mietnahme der für den Bau des Epidemiespitales in Bršadin in Anspruch genommenen Baugründe unter nachstehenden Bedingungen abgeschlossen wird :

1.) Gegenstand und Dauer der Miete: Die k.u.k.Heeresverwaltung vertreten durch die k.u.k.Milt. Bauabteilung des Militärkommandos in Zagreb mietet und die Grundgenossenschaft der Urbarialgemeinde in Bršadin und die gr. orient.Kirchengemeinde in Bršadin vermieten,und zwar die erstgenannte die im beigehefteten Situationsplane bezeichneten Teile der Katastralparzellen Nr.1309/1,1309/2,1310/1 u. 1310/3 unter der neuen Bezeich-

Прилог 7: *Уговор о закупу земљишта, Загреб, 24. мај 1917.*

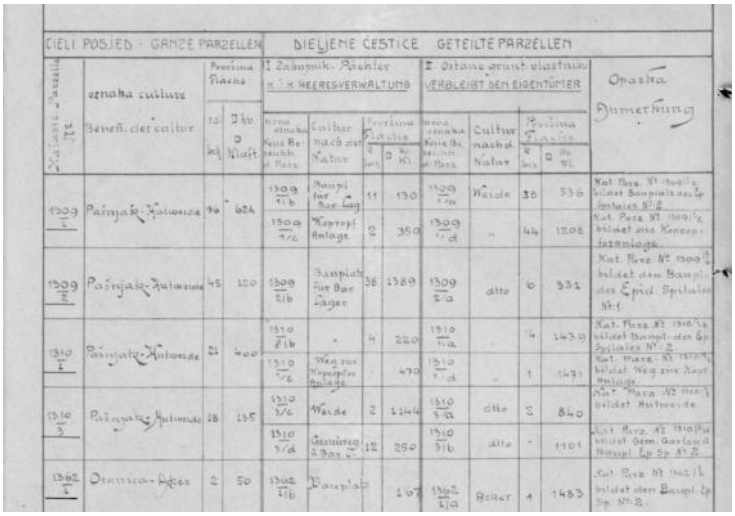

Прилог 8: *Деобни нацрт катастарских парцела узетих у закуп од Земљишне заједице Бршадин и Српске православне црквене општине Бршадин за потребе градње војничких барака, Загреб, 20. април 1916.*

Текст закупног уговора за градњу болнице у Бршадину[27] написан је на немачком језику, а чинило га је осам целина. У раду ћу поменути само оне делове уговора који су битни за разумевање документа.

Војне власти су пристале да плаћају закуп за земљиште потребно у сврху изградње војне болнице. Најамнина по једном јутру и за годину дана на годишњем нивоу износила је 80 круна и исплаћивала се у годишњим кварталима, тј. 1. априла, 1. јула, 1. октобра и 2. јануара. Најамнина се исплаћивала за све време трајања рата, тј. наредних 6 година, па све до проглашења демобилизације.

Разрешење Уговора о закупу подразумевало је да Војна управа уклони постављену грађевину и земљиште врати власницима у првобитном стању, што је подразумевало и чињеницу да структура и квалитет замљишта остану непромењени у односу на претходно стање. Могући спорови произашли из Уговора о закупу решавали би се у првом вишем надлежном суду у Загребу.

Уговор о закупу израђен је у четири примерка: један намењен Рачуноводственом одељењу Министарства рата, други Војно-грађевинском одељењу у Загребу, трећи је био достављен Земљишној заједници у Бршадину а четврти примерак Уговора задржала је Српска православна црквена општина Бршадин. Захваљујући чињеници да је црквена општина Бршадин за давање земљишта у закуп морала да обавести Сремскокарловачку архидијецезу, један примерак оригинала Уговора остао је сачуван у нашем Архиву.

27 АВ, Ф. 7, Mietvertrag, Загреб, 24. мај 1917, а. ј. 838.

Војно- грађевинско одељење у Загребу[28] испоставило је 20. априла 1916. године *просторни план*[29] катастарских парцела узетих у закуп за изградњу војне болнице, који поред осталог чини и саставни део Уговора о закупу. У плану су уцртани основни положај болнице у Бршадину, железничка пруга Винковци−Вуковар, друм према Вуковару, генератор за струју, официрске просторије, простор предвиђен за узгој стоке и повртарске баште (вид. прилог 9).

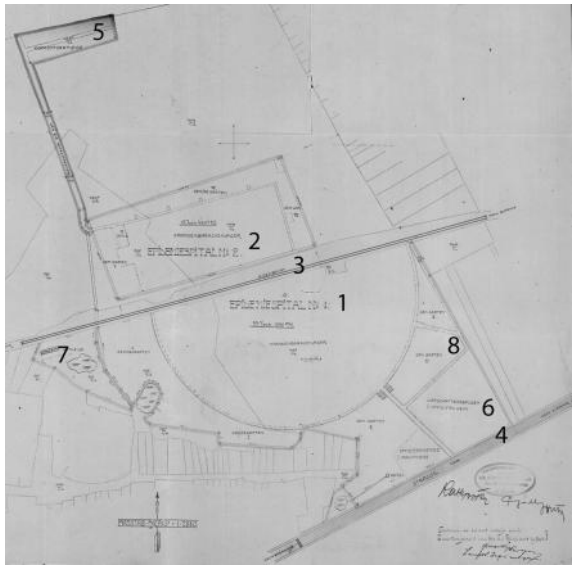

Прилог 9: *Просторни план Болнице за заразне болести у Бршадину, Загреб, 20. април 1916.*

Легенда:
1. Простор предвиђен за болничке бараке бр. 1
2. Простор предвиђен за болничке бараке бр. 2
3. Железничка пруга Винковци−Вуковар
4. Главни друм према Вуковару
5. Генератор за струју
6. Официрске просторије
7. Штале за узгој стоке
8. Повртарске баште

28 Војно-грађевинско одељење у Загребу, један од оснивача војне болнице, крајем 1918. године било је у поступку ликвидације.

29 Просторни план шире околине приказује спољне (контурне) ивице будућег објекта на грађевинској парцели, све грађевинске парцеле са бројевима, правац севера и др. Просторни план градилишта приказује парцелу са нацртаним објектом на жељеном месту у односу на границе парцеле, положај објекта у односу на стране света.

Површина предвиђена за изградњу болничких барака обухватала је 68 јутара и 1700 хвати необрадивог земљишта. Болничке бараке изграђене су са десне стране пута према Вуковару, у смеру Нуштар−Борово, тј. Винковци−Вуковар, уз саму железничку пругу, којом се почетком XX века и током Првог светског рата одвијао велик саобраћајни промет. Иако су болничке бараке до темеља изгореле, положај болнице се може и данас лоцирати на основу постојећих мапа и планова.

КОРИШТЕНА ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

1. Архив Војводине, Нови Сад, Ф. 7, Слободни војни комунитет Петроварадин (Peterwardeiner Militär Kommunität), 1702−1918.
2. Баждар, Зденка, *Пошастна болница у Бршадину − Дрвеном Бечу 1915.−1918*, Scrinia Slavonica (1332−4853) 1, 2001, 369−376.
3. Балта, Иван, *Славонија и славонске војне јединице у Првоме свјетском рату*, https://www.google.rs/search?q=SLAVONIJA+I+SLAVONSKE+VOJNE+JEDINICE+U+PRVOME+SVJETSKOM+RATU, 5. август 2014.
4. Дамјановић, Драган, *Капела на Ђергају код Бршадина*, https://www.google.rs/search?q=Kapela+na+%C4%90ergaju+kod+Br%C5%A1adina 2. август 2014.
5. Деспот, Игор, *Колера у Банској Хрватској 1913. године*, http://www.academia.edu/6250478/Kolera_u_Banskoj_Hrvatskoj_1913._godine, 28. јул 2014.
6. Thomas Rehor Mag. pharm. und Mag. phil., *Mörser und Pastillen. Die k.u.k. Militärpharmazie im Ersten Weltkrieg*, http://othes.univie.ac.at/13770/1/2011−03−16_8700094.pdf, 3. август 2014.

Danijela Branković, archives consultant
The Archive of Vojvodina
Novi Sad

MILITARY HOSPITAL FOR CONTAGIOUS DISEASES IN BRŠADIN BETWEEN 1914 AND 1918

SUMMARY

Shortly before the outbreak of the First World War, in 1914, the Health Command in Vienna, performing a legal act on the hospital activity, initiated the establishment of hospitals at the teritory of Kingdom of Croatia and Slavonia. The aim of building the hospitals was preventing the epidemics of contagious diseases, which represented a huge issue at the time of the First World War. There was a large number of the infected patients in the County of Srem, predominantly due to the vicinity of the theatre of war.

Military hospital for contagious diseases number 1, in Bršadin *(k. u. k. Epidemiespital Nr. 1 in Bršadin bei Vukovar*), acted between 1914 and 1918 and it was one of the biggest and most modern hospitals at the teritory of Austro-Hungarian Empire. The hospital's main purpose was to care for the Austro-Hungarian army from the Eastern and the Balkans front.

The Austro-Hungarian hospital for the contagious diseases in Bršadin near Vukovar acted as the biggest and most modern military hospital in the whole of Austro-Hungarian Empire. This hospital, which would soon be named "wooden Vienna", because of the wooden construction and a large complex of wooden barracks, was more of a "hospital town" than a hospital, and it was one of the biggest in the whole of the Empire. At the beginning, it was meant solely for the treatment of the Austro-Hungarian soldiers infected with the contagious diseases, but from 1915 on, due to a large number of the diseased, there were also the ailing and wounded people from various theatres of war. Geostrategic position of Bršadin during the First World War was of an exceptional importance for the location of the hospital. Solid earth, water and railway traffic enabled the connection between the hospital and the front, on the one hand, and on the other hand, with the centres of the Austro-Hungarian Empire,

such as Zagreb, Budapest and Vienna. The hospital "Wooden Vienna" had acted until the end of the First World War, after which it was plundered and burnt.

The attempt to cure malaria at the military hospital in Bršadin marked an oustanding progress in history and farmacy. The development of the farmaceutical industry was especially important for the Austria-Hungary of that time, because there emerged an opportunity for the retreat from Germany as well as for the development of its own chemical-farmaceutical industry. The newly built hospital for the contagious diseases represented a huge advantage in the enhancement of health issues at the teritory of the County of Srem.

271.222(497.11)-726.2:929 Валеријан, сремски викарни епископ
323.1(=163.41)(439.5)»1908/1918»(093.2)
343.31(=163.41)(439.5)»1908/1918»(093.2)

Мр Мара Шовљаков
Основна школа „Десанка Максимовић“
Футог

ДЕЦЕНИЈА СТРАДАЊА ДР ВАЛЕРИЈАНА ПРИБИЋЕВИЋА: ВЕЛЕИЗДАЈНИКА, ГРЕШНИКА И ИНТЕРНИРЦА (1908−1918)

Сажетак: Рад је прилог за биографију протосинђела, политичара и новинара др Валеријана Прибићевића. Разматра се однос Српске православне цркве према Валеријану у периоду 1908−1918. Актер је велеиздајничког процеса организованог у Загребу 1908. који је најавио почетак расплета политичких конфликата у Аустроугарској монархији. Упркос аболицији велеиздајника од стране владара, Српска православна црква настојала је да испита и утврди јавноправни положај свог истакнутог члана, што је имало за последицу уклањање из богословије у Сремским Карловцима, и слање у манастир Јазак. Интерниран је по избијању Првог светског рата у затвор у Загреб. У болници је дочекао крај рата.

Кључне речи: Валеријан Прибићевић, професор богословије, велеиздајнички процес, Сремски Карловци, патријарх Лукијан Богдановић, епископи Михаило Грујић и Мирон Николић.

Документи у Архиву Српске академије наука износе факта везана за национални рад Валеријана Прибићевића[1]. Иако кључна личност, један од 53 акте-

1 Протосинђел, новинар, политичар Валеријан Прибићевић је рођен 25. априла 1870. у Дубици, а умро је у Сплиту 1941. Завршио је гимназију у Сремским Карловцима и Духовну академију у Кијеву. Затим је био наставник у Монашкој школи у Хопову (1893−1897). Замонашио се 1893. у манастиру Крушедолу. Служио је као наставник у српској гимназији у Цариграду (1897−1899). Изгубио је службу јер није исказао лојалност приликом повратка краља Милана у земљу − одбио је да потпише поздравни телеграм. Студирао је још у Бечу и Лајпцигу, филозофију, грчки језик и византологију. Био је активан пре Првог светског рата у издавању листова *Србобран*, *Српско коло* и *Богословски гласник*. Затим је 1903/4. постављен за професора Богословије у Сремским Карлов-

ра велеиздајничког процеса у Загребу 1908, у историографији је остао у сенци млађе браће Светозара, Адама и Милана. Рад указује на однос Српске православне цркве према бројним изазовима у периоду 1908–1918. година. Истовремено, баца светло на Валеријанову личност, на његове ставове, који су узрок драматичне деценије живота и страдања. Иако га је 1910. године владар аболирао, подвргнут је суду Српске православне цркве. Искусио је поред суда државе суд цркве. Затим је 26. јула 1914. ухапшен, на почетку Првог светског рата, интерниран у Загреб, где је рат провео у затворској болници. Шире гледано, дочек српске војске у Срему 1914. је узрок „распећу" српског живља Срема, које је кажњено исељавањем. Нису били поштеђени ни фрушкогорски свештеници и монаси. Валеријанов живот постао је саставни део ратног амбијента, означеног речима: страдање, прогон, хапшење и интернирање српског народа. У Загребу је делио ратну судбину Павла Аршинова, др Лазе Поповића, Стијепа Кобасице, др Душана Поповића, др Срђана Будисављевића, Милана Марјановића и других затворених националних радника.[2] Доба конфликата допринело је да учени Валеријан више пута искуси санкције, како од световних тако и од духовних власти.

Браћа Прибићевић, Адам, Валеријан, Милан и Светозар, због националног рада, уживали су углед код савременика. У књизи *Говори бранитеља у казненој парници против Адама Прибићевића и педесет двојице другова, ради злочинства велеиздаје*, др Хинко Хинковић, бранитељ Адама и Валеријана Прибићевића, утврдио је да су Милан и Адам „хамлетске нарави", а Валеријан и Светозар нарави „више реалне". Писци историје указали су на проблем апсурдности избора занимања, означеног речима „персонално деформисани". Наводи се да је

цима, уместо Радивоја Врховца. Предавао је новозаветни грчки, црквенословенски и педагогику. Имао је 1904. место редовног професора опште црквене историје, историје Српске цркве, полемичког богословља. Школске 1906/7. предавао је црквенословенски и новозаветни грчки језик. Почев од 1907, члан је Саборског одбора у Сремским Карловцима. Вешт говорник, са лакоћом се упуштао у полемику. Ухапшен је 8. августа 1908. и осуђен на велеиздајничком процесу на 12 година робије, а затим је од владара аболиран. У време суђења организовао је у затвору штрајк глађу, што је имало ширег одјека. Правна и политичка основа парнице била је наводна револуционарна активност Словенског југа. Иако је организација била у припреми, без статута, оптужница је утемељена на исказу Ђорђа Настића. Пуштен је са осталим осуђеницима из затвора 11. априла 1910, тек након великог притиска јавности, аболиције владара и положене кауције. Савет Богословије у време велеиздајничког процеса, и након његовог завршетка, продужио је одсуство Валеријану, кога су замењивали Јован Живковић и Никола Ђурић. Маја 1914. изабран је за посланика у Хрватском сабору. Рат је провео интерниран у затвору и затворској болници у Загребу. После рата је биран за посланика. Викарни епископ сремски је био од децембра 1939. Бавио се политиком и новинарством, пре и после Првог светског рата. Мата Косовац, *Српска православна митрополија карловачка, по подацима од 1905*, Сремски Карловци 1910, 135; Никола Гавриловић, *Карловачка богословија*, Сремски Карловци 1984, 93–99; Василије Крестић, *Адам Прибићевић, Хрватско-српска коалиција*, Зборник о Србима у Хрватској, 4, Београд 1999, 362, 364.

2 Павле Аршинов, *Живот и дела*, Београд 1937, 44–46.

Светозар требало да буде официр, изучио је за наставника математике, постао је политичар. Валеријан је уместо политичара одабрао место калуђера. Милан је уместо новинар постао официр. Адам је уместо калуђер постао новинар. Образовање и рад Валеријана указују да је „најинтелигентнији и највише обдарен“ међу Прибићевићима. Студирао је у Русији, Немачкој и Аустрији, што је допринело стицању широких знања и погледа.[3] Поред врлина имао је и мане. Уживао је и „волео пиће и ноћне локале“, са гостима у манастиру Јазак проводио је време у „песми и весељу“.[4]

Преписка из Архива САНУ у Београду указује на то да је Валеријан у монаштву стекао поверење Илариона Руварца и академика Љубомира Стојановића, да су уважавали интелектуалне могућности Валеријана. Писао је о различитим темама Стојановићу. Тако је навео да током 1900. у манастиру Крушедолу има гостију, са којима се „пијуцка“ и наравно дискутује. Наведени су гости Јован?, Станоје?, Паја?, Милутин Јакшић, Милан Недељковић, Богдан Гавриловић...[5] Иако друштвен, није одобравао нерад, красио га је активан однос према стварности. Прво је служио као наставник у Монашкој школи у Хопову (1893−1897), затим у српској гимназији у Цариграду (1897−1899). Изгубио је службу у Цариграду, јер није исказао лојалност приликом повратка краља Милана у земљу. Валеријан се тада налазио у животној дилеми: шта и куда даље. Очекивао је од патријарха да изда инсталацију, међутим, повратком Илариона Зеремског на катедру остао је без шансе за место у Карловачкој богословији, па је „послат у постриг“. Патријарх Георгије Бранковић дефинисао је 1900. однос према Валеријану ставом „да он није крив, што је бистрио политику у Цариграду“. Валеријан је, како износи у писму, размишљао да манастир није место за њега, да ће се у њему „зацело изгубити, бавећи се трицама, и дочекујући госте из белог света, па сам решио да га напустим, било са дозволом, било без дозволе...“. Одлучио је да напише молбу патријарху како би отишао на школовање у Лајпциг. Имао је план да се бави старом српском и византијском литературом. Носио се мишљу да иде у Загреб, док не набави потребна новчана средства за школовање на Западу.[6] Посебно се поносио, и сматрао то интелектуалним капиталом, чињеницом да је био ђак Илариона Руварца.[7] Оставио је у обла-

3 Бранитељ Хинко Хинковић је одбио наводе тужбе да је у Топуском Валеријан изјавио да „се Србима морају признати права, ако не милом, а то силом, анџаром и палежеом. То се противи његовој нарави антиреволуционарној“.

4 Софија Божић, *Срби у Хрватској 1918−1929*, Београд 2008, 736, 738.

5 Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), бр. 13.226/1, Валеријан Прибићевић − Љубомиру Стојановићу, 16. 9. 1900.

6 АСАНУ, бр. 12.791/1−2, Валеријан Прибићевић − Љубомиру Стојановићу, 17. 9. 1900.

7 Валеријан Прибићевић, *Говор професора Валеријана Прибићевића, држан 11. 1. 1907*; *Богословски гласник*, књ. 6, 1907, 90−111.

сти црквене историје превод монографије посвећен Васељенској патријаршији Теодора Евстратиодиса *О цариградском патријарху Фотију и његову значењу у историји деобе цркава*.[8] Објавио је историјски прилог посвећен раду Пећке патријаршије, под насловом *Акта о укидању пећске патријаршије*, на два језика − грчком и српском. У првом је реч о акту оставке последњег пећког патријарха Калиника, у другом се описује начин на који је укинута патријаршија, а у трећем извештава о избору новог призренског митрополита.[9] Превео је с руског радове Н. М. Петрова о Србима питомцима Кијевске академије, постанку руских школа код Срба, одласку угарских Срба у Русију.[10] Валеријанова активност упућује на интелектуални потенцијал, на колебања и премишљања у тражењу одговора на личне дилеме, интелектуалне изазове, национална суочавања. Могло би се рећи да је била реч о немирном и радозналом духу, жељном знања. Иако се школовао и на Истоку и на Западу, остао је разапет између духовне и световне активности, научних питања, религије, политике и новинарства.

Подстицаји за национални рад лежали су у баштини Сремских Карловаца, који су за Србе имали особит значај, како се изразио Адам Прибићевић: били су „средиште српског националног живота“ у Угарској и Хрватској.[11] Уреднику књижевног часописа *Бранковог кола*, Павлу Марковићу Адамову, долазили су у Сремске Карловце Драгутин Илић, Лаза Костић, Сима Матавуљ, Милан Милићевић, Стеван Сремац, Милан Савић, председник Матице српске Хаџић, сликари Паја Јовановић и Урош Предић и др. Националне установе биле су патријаршија, сабор, „све остаци наше деспотије“, српске гимназија и богословија. Деловање ђачких дружина у гимназији и богословији указивало је на снажно присуство националног духа. Створена је нова политичка клима под утицајем хрватско-српске коалиције, израсло је ново поколење, спремно да стане на чело националног покрета. Ускомешан простор Босне и Херцеговине добио је нов израз у политичком наступању, које ће бити подстицај за дефинисање различитих облика борбе. Економски напредак Срба у Хабзбуршкој монархији одразио се на потребу организовања штедионица, банака, задруга. Захваљујући Српском друштву „Привредник“, раду добро организованих Срба у Загребу, може се говорити о покретању процеса модернизације српског друштва у Хрватској, путем економског и културног препорода. Стремљења омладине почетком XX века креирана су догађајима, датим друштвеним, економским и политичким приликама. Смена на престолу у Србији, долазак династије Карађорђевић 1903, један је од преломних догађаја, који је имао реперкусије и на југословенском плану. Усталасали су се четнички покрет у Старој Србији и

8 *Богословски гласник*, књ. 6, бр. 3−6; књ.7, бр. 1−4, 1904.

9 *Богословски гласник*, књ. 5, бр. 5−6, 1904.

10 *Исто*.

11 Адам Прибићевић, *Мој живот*, Загреб 1999, 10.

демократски покрет у Црној Гори. Економска, политичка и национална струјања захватила су Србе у јужној Угарској. Дух новог доба уносио је у омладински покрет национални оптимизам. Нагомилани антагонизми сагледавани су код напредне омладине са више вере, рачунало се на могућност разрешења бројних проблема.[12] „Време понесено и узбуркано" подстакнуто је променама на српском престолу, које су дошле до изражаја и приликом проласка краља Петра кроз Беч. Омладину на школовању у Бечу и другим школским центрима захватио је талас оптимизма, „после мучних и срамотних дана". Завладао је, по мишљењу савременика, „нов дух" који се из Србије преливао на расуто Српство. Утицај су имали и догађаји везани за смрт Бењамина Калаја, смену Куена Хедерварија, протест у Далмацији, устанак у јужној Србији и Македонији. Политичка сцена Срба у јужној Угарској обележена је борбом радикала и либерала.

У таквом расположењу окупља се омладина 1903. да одржи Скупштину српске великошколске омладине у Сремским Карловцима. Скупштина је један од подстицаја за национално буђење.[13] Ова скупштина састала се 20. септембра 1903. у Сремским Карловцима. Изложена утицајима наведених политичких струјања, расправљала је у оквирима могућности о организационим питањима, привреди, просвети, народном здрављу и јединству Срба и Хрвата. Састанку је присуствовало 120 делегата из Далмације, Војводине, Босне и Македоније. Половина њих су били богослови. Највише интересовања за скуп показала је *Застава*. Партијски противници, самосталци, преко *Србобрана* су нападали „радикалску скупштину". Исти став имали су клерикални кругови богословије. Земунска *Народност*, гласило које је финансирала мађарска влада, агитовала је против Скупштине. Лист *Браник* изражавао је симпатије према скупу. Омладина бечке *Зоре* није присуствовала скупу. Лист *Застава* објавио је предлог статута, иза кога је стајао и Јаша Томић, тадашњи уредник. Скупштина је 21. септембра 1903. за председника изабрала Стевана Симеоновића Чокића, правника у Загребу, члана организационог одбора, за потпредседника Стјепана Кобасицу, филозофа у Бечу, за тајнике Миту Нешковића и Богдана Милашиновића, свршене матуранте. Главна тачка дневног реда била је уједињење и организација омладине. Реферати, иако скромни у анализи, нису се уздизали изнад просечних новинских текстова. Скуп је делимично остварио циљ, одржан са намером да окупи и активира расуту омладину за даљи заједнички рад. Основане су омладинске народне књижнице у местима: Сусек, Товарник, Раковац, Мирковци, Лазе, Карловчић, Крушедол, Беодра, Парчић... Подстакнуто је оснивање земљорадничких задруга, организације сокола. Септембра 1904. одржана је омладинска академска скупштина у Београду. Одређен

12 В. Крестић, *Нав. дело*, 333.

13 Стеван Симеоновић Чокић, *Омладинска стремљења на почетку 20. века*, Предратна омладина, Суботица 1929, 27.

је циљ омладине да „раде на добро свога народа“, донет је Статут и узет као гласило *Омладински гласник*.[14]

Иницијативу за покретање омладинског листа у Бечу дао је одбор, који су чинили 34 мушка и 41 женски члан, и на чијем челу је био студент медицине Васа Цариђевић из Ирига. Постојала је тежња да се за сарадника листа придобије већ афирмисани Тихомир Остојић. *Омладински гласник* требало је да подстакне на интензивнији рад, „да буде огледало рада српске омладине и тежње за народним напретком“. Захваљујући подстицајима, „заузимањем код ђака“ у ширењу листа и пригодним прилозима Тихомира Остојића, изашли су први бројеви, како са одушевљењем наводи Васа Цариђевић.[15] Идеализам омладине није подстакао продају *Омладинског гласника*. Овај лист је таворио и био без подршке читалачке публике, као и многи други листови, који су ницали при ђачким дружинама широм Монархије. Редакција листа била је у Сремским Карловцима, уредници су били Алекса Ивић, Васа Цариђевић, Владимир Ћоровић.

Дужност омладине била је да ради на самообразовању и радном препороду.[16] Захваљујући иницијативи *Омладинског гласника*, Васа Стајић је превео *Васпитање воље* Жила Пајоа. Др Лаза Поповић написао је за лист текст о сузбијању пијанства и проституције, и пропагирао телесно васпитање. Тихомир Остојић је објавио текст *О раду Српског Омладинског Кола у Новом Саду.* Резултат рада скупштине било је и оснивање фискултурног друштва Српски соко.

Преко соколског покрета, по схватању савременика, најлакше је било ширити „народну мисао српску“.[17] Оснивање соколске организације подстакао је септембра 1903. састанак српске академске омладине у Сремским Карловцима. Омладина је за рад на остварењу жеље да се оснује мачевалачко или ногометно друштво придобила карловачког лекара, др Лазара Поповића. Тако је у Сремским Карловцима Соко организован 1904. године захваљујући активности др Лазе Поповића и Валеријана, који је ушао у управни одбор. Валеријан је прихватио соколску идеју и ширио је међу ученицима богословије.[18] Правила хрватског сокола из

14 *Исто*, 33–42. Међу учесницима скупа биле су доцније афирмисане личности: Стијепо Кобасица, новинар *Српске ријечи*, публицист и народни посланик; др Алекса Ивић, професор; Милоје Јовановић, народни посланик и бивши министар; Љуба Нешић, посланик у Софији; Станоје Михајловић, посланик у Тирани; Глиша Елезовић, начелник Министарства просвете; Стеван Симић, директор гимназије; др Жарко Јакшић, бивши народни посланик; др Богдан Милашиновић, народни посланик.

15 Рукописно одељење Матице српске (даље: РОМС), инв. бр. 6.934, Цариђевић Васа – Остојић Т., Ириг 21. 12. 1903; РОМС, инв. бр. 6938, Цариђевић Васа – Остојић Т., 14. 3. 1904.

16 Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963, 73.

17 Соколска мисао, по тумачењу Лазе Поповића, подразумевала је могућност учешћа сокола из Угарске у устанку. Вид: А. Лебл, *Нав. дело*, 210.

18 Богословија у Сремским Карловцима нема ни данас решено питање фискултурне сале, нити часова физичког васпитања.

Загреба послужила су као образац за писање правила у Сремским Карловцима. Међутим, појаву Сокола у Сремским Карловцима савременици су сматрали детињаријом. Отпор је пружала управа српске гимназије, која није дозвољавала извођење вежби у гимназијској сали. Афирмацију идеје помогао је рад Тихомира Остојића везан за серију чланака о гимнастици и говори о реформи организације Видовдана у Раваници у националном и витешком духу. Нови подстицајни моменти допринели су одржавању Видовданског слета 1906. Организовани су јавна вежба и утакмице у „јуначким играма", чиме је остварено народно јединство Видовдана и Сокола. Српски соко наступао је 1906. у Загребу на хрватском Свесловенском слету, са око 200 чланова. Организована је Фрушкогорска жупа, која је имала 15 соколских друштава са 1000 чланова. Соко се ослањао на гимназијску и богословску омладину, они су били „главна вежбачка војска". Патријарх Георгије Бранковић за потребе Сокола купио је најпространију кућу у Сремским Карловцима. Соколи су са 50 чланова узели учешће на петом соколском слету у Прагу. Успеси Сокола у Сремским Карловцима указују на Валеријанов допринос.[19]

Соколско друштво у Сремским Карловцима је фискултурно и национално друштво, у ком је Валеријан био тајник. Ушао је у Соко да покаже како црква нема ништа против соколске организације, да је највећи добротвор Сокола био патријарх Георгије, и да су „толика одлична црквена и грађанска лица чланови".[20] Српски покрет Соко путем фискултурне активности јачао је национални дух српске омладине, изложене асимилацији.[21] Срби су на подручју Хрватске и Славоније за кратко време створили организације Сокола у 32 места.[22] Хрватски соколски савез био је заступљен на српском соколском слету у Раваници 1906.[23] Соколски слет у Раваници сваке је године на Видовдан окупљао народ да се свечано обележи спомен на кнеза Лазара. Видовдански народни збор прерастао је локалне оквире и постао јавна манифестација српског народа из Монархије, окупљеног око кнежевих моштију. Соколски слет Фрушкогорске жупе имао је у Раваници за публику мноштво народа, из разних делова Српства, које је учествовало на видовданској литургији и помно пратило вежбу сокола.[24]

19 Музеј Војводине (даље: МВ), инв. бр. 184, Збирка Красојевић, Лаза Поповић и двадесетпетогодишњица Карловачког сокола.

20 Архив Српске академије наука и уметности, Сремски Карловци (даље: АСАНУК), фонд МПА, кутија 301, 1911, М/328.

21 *Бранково коло*, 1906, 457, 479.

22 *Говори бранитеља у казненој парници против Адама Прибићевића и педесет двојице другова*, Загреб 1909, 125.

23 Сергије Папић, управитељ манастира Врдника, писао је у мостарској *Зори*, 1898, бр. 10: „најомиљенији манастир, место дивнијех српских успомена и народних зборова, у који се и сад о Видовдану слеже српски народ, да се поклони 'ћивоту светог цара мученика'".

24 *Говори бранитеља у казненој парници против Адама Прибићевића и педесет двојице другова*, 131.

Буран темперамент није се могао задовољити манастирским миром. Зна се да је Валеријан често из Сремских Карловаца долазио преко Земуна у Београд. Ишао је на пут разним поводима. Тако је 1907. године у друштву др Лазе Поповића ишао на прославу 25. годишњице Сокола у Београду. Српска соколска Фрушкогорска жупа била је позвана да приступи Савезу словенских соколских друштава. Државни тужилац је рад српских соколских друштава на велеиздајничком процесу у Загребу оценио као опасан. Намера да се соколске организације назову именом Душана Силног исказана је у *Српској ријечи*, јер је под тим именом формирано друштво у Мостару. Али у соколском покрету она није прихваћена, из страха да то власт не повеже са активностима јачања српске државне мисли.[25]

Валеријанов политички и национални рад дошао је до изражаја 1907. и на седницама народно-црквеног Саборског одбора у Сремским Карловцима. Показано је истанчано говорничко умеће, и добро разумевање комплексних питања политике црквено-школске аутономије. Јавно је заступао ставове Српске самосталне странке и показао упорност да уз помоћ патријарха Бранковића дође до списа, који су били везани за рад Саборског одбора. Његове замерке на рад Саборског одбора односиле су се на радикалски непотизам, везан за намештање рођака за саборске чиновнике.[26] Под удар Валеријанове критике дошло је нерационално трошење новца из фондова − утрошено је 1907. на управу 87.000 к., на реновирање вршачке резиденције 180.000 к. а истовремено новац је ускраћиван за отварање разреда у школи. Манипулације су, по Валеријановом убеђењу, везане и за поделу сесија по општинама под закуп.[27] Он је 1907. у народно-црквеном Сабору једнако критиковао насиље државне власти над привилегијалним правима, које се повлачило као „црвена нит“ од 1868. Био је убеђен да се народ 200 година борио за фикцију, да је живео у „касарни“ и да је привилегијама добио права „на обећану крв“. Свестан да су се обећана права „мало-помало топила“, тражио је излаз у рационалном приступу при решавању многих проблема. Био је убеђен да су аутономна права од почетка „уклештена“, захваљујући мешању државне власти. Кривци за постојеће стање биле су, по Валеријану, још и народне странке. Уочио је да приликом улагања новца у заводе доминира страначки материјални интерес. Новац се расипао на многе парнице, давао адвокатима, иметак се топио захваљујући лошој пословној политици, као што је била продаја Беочинске каје. Уочио је несигурност аутономних одлука, означио их као плод деловања мађарске владе, да непрестано мешање „схватају као природно право“. Превишње одобрење на саборско решење ускраћивано је за одлуке различите садржине. Министар-председник улагао је вето на одлуке

25 *Исто*, 126, 128.

26 Поменут је нећак Јаше Томића.

27 В. Прибићевић, *Нав. дело*, 92–93.

Сабора, што је указивало на незагарантованост права аутономије. Комплексност аутономије дошла је до изражаја приликом претресања питања везаних за Манастирску уредбу. Валеријан је уочио два могућа принципа: епископални и народни, као форму решавања деликатног аутономног питања у коју се власт уплитала. Уредбу је било могуће донети тек након споразума народа, односно опште расправе политичких странака, народног сабора и власти. Неусаглашеност мотива и присуство супротности интереса отезали су доношење одлука. Валеријан је увиђао контрадикторност рада у Сабору, правну неусаглашеност и могућности манипулације манастирским иметком. Зато је био критичан према стању у органима аутономије, државним властима. Дискусија Валеријана се на Саборском одбору ослањала на многе чињенице које су упућивале на различите теме, као што је било „топљење милиона“, односно расипање народног иметка, али и правног суноврата епископа, и мађарске власти. Храброст и срчаност Валеријана примане су са симпатијама „са деснице“ и негодовањем „са левице“.[28] Бројне активности везане за рад у Богословији и рад у *Богословском гласнику* указивали су на живу националну активност, и критичност према стварности. Може се рећи да је у Богословији деловала струја напредних схватања, која је захваљујући Илариону Руварцу и Валеријану Прибићевићу искакала из клерикалног клишеа. На њу се ослањало и ђачко богословско друштво „Слога“, спремно на анализу и критику.

Валеријан је од 1903. помагао брату Светозару око уређивања страначког листа *Србобран*. Немирна духа, жељан резултата, социјалну концепцију политичког рада допуњује потребом индивидуалног деловања. Остварио је контакте са уредништвом листа *Словенски југ* и личностима као што су: Љуба Јовановић Чупа[29], капетан Јаша Ненадовић, Ђорђе Настић... Покрет је имао средиште у Београду, а требало је да буде организован на огранке, чија је централна фигура Љубомир Јовановић, директор листа *Пијемонт*. Називан је Мацини Младе Србије, почео је 1904. деловање са листом *Словенски југ*, са намером националног и социјалног ослобођења југословенских крајева под влашћу Монархије. Све је указивало на конспиративан рад групе људи спремних на жртву.[30] Адам Прибићевић је у успоменама изнео да је за заверенике знало само неколико особа: Валеријан, свештеник Ј. Јовић, његова жена, управник економије манастира Крушедола Јовановић, Јоца Орешчанин, у Босни Петар Кочић. Наводи да су од 53 оптужена у велеиздајничком процесу у Загребу 1908. били криви он, Валеријан и Јоца Орешчанин.[31] Процес је

28 *Исто*, 94−111.

29 Љуба Јовановић Чупа (1877−1913), национални радник, четник, директор листа *Пијемонт*, имао утицај на Младу Босну.

30 Предраг Палавестра, *Књижевност Младе Босне*, II, Хрестоматија, Сарајево 1965, 241−249.

31 А. Прибићевић, *Нав. дело*, 11−22.

имао одраза на однос власти према српском народу. Никола Шумоња је новембра 1908. писао из Пакраца, Аркадију Варађанину, о прогону Срба у Хрватској.[32] Политички процес у Загребу је изазвао велико интересовање јавног мњења, како у Монархији тако и изван ње – у многим европским центрима водила се жива полемика о скандалозном политичком процесу. Процес уперен против „велеиздајника" окарактерисао је Валеријан речима: „јер шта је г. државни одвјетник за нашу опћу државну ствар урадио са оптужницом и са овим процесом, тога ми за 20 година интезивног рада не би били кадри постићи".[33] Током суђења на велеиздајничком процесу бранитељ Хинковић назива Валеријана антиклерикалним свештеником, епикурејцем, који „воли мир".[34] Упркос ставу бранитеља Хинковића, Милан и Валеријан били су чланови револуционарне организације, која се окупљала око листа *Словенски југ*. Иако су сви искази и докази били недовољни да се оптужени окриве за велеиздајнички рад, подметнуте су велеиздајничке тенденције. Оптужба се односила на активност пропагирања великосрпске државе, која је требало да буде остварена уз војну помоћ из Србије. Адам и Валеријан су осуђени „као коловође" на 12 година тешке тамнице. Процес је усмерен на појаве које су упућивале на велеиздају, везане су за рад Српске самосталне странке, Српске земљорадничке задруге, штедионице, читаонице, Сокола.[35] Оптуживана је Српска самостална странка за рад на ширењу *Србобрана*, *Привредника*, *Српског кола*... Суд је налазио аргументе у намери велеиздајника за присаједињењем Хрватске и Славоније, Далмације, Истре, Босне и Херцеговине, Бачке и Баната, територије Словенаца Краљевини Србији, са намером да остваре „српску државну мисао".[36] Власт је настојала да организовањем велеиздајничког процеса сузбије национални покрет и уништи српско-хрватску коалицију.

Знаменити историчар и савременик догађаја, Радослав М. Грујић, истражио је историју појава везаних за велеиздајнички процес. Резултат ангажованог рада је научно утемељена књига *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*, штампана у Новом Саду 1909. Дешавања током процеса у Загребу уздрмала су Српску православну цркву, која је на оптужбе и фалсификате усмерене на српско порекло, језик, писмо, заставу, грб, цркву, веру, школу, националну свест... морала да одговори.[37] Против оптужби за велеиздају први је реаговао Саборски одбор Карловачке митрополије, на седници 5. септембра 1908. када је хитан предлог протеста поднео Перо Крајиновић. Одбачена је оптужба која се темељила на

32 РОМС, инв. бр. 15.569, Шумоња Никла – Варађанин Аркадије, 8. 11. 1908.

33 *Говори бранитеља у казненој парници против Адама Прибићевића и педесет двојице другова*, 461.

34 *Исто*, 57.

35 *Исто*, 370.

36 Коста Драгосавац, *Успомене на „велеиздајнички" процес*, Нови Сад 1911, 62, 170.

37 Радослав М. Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*, Београд 1989, 277–309.

квалификацији велеиздаје због употребе српске народне заставе, која је уједно била и застава српске народно-црквене аутономије, и српског народног грба, који је грб Српске православне митрополије. Уложен је протест на истражне радње које су без дозволе Цркве вршене у црквама. Претресани су цркве, олтари, парохијска здања, црквене благајне и архиве. Осуђен је атак на „најсветија права“ заједмчена уредбама српске народно-црквене аутономије, освештаних историјским развитком и традицијом. Саборски одбор је реаговао након подизања оптужнице државног одветништва 12. јануара 1909. ставом да се вређају „најсветији верски и народни осећаји“, којим се бришу уједмчена права цркве и аутономије. Саборски одбор указао је на потребу да се предузму неопходни кораци да се напад на светиње српског народа и народно-црквену аутономију сузбије. Српска православна црква је узвратила 31. јануара 1909. представком Синода владару. Епископи су на Синоду одбацили наводе оптужнице и покушај да се пониште аутономна права Српске цркве, њених власти и органа. Одбили су покушај суда да повеже Српску православну цркву са великосрпском пропагандом и оптужбом велеиздаје. Одбацили су оптужбу која се темељила на тврдњи да је Српска православна црква стојала у вези са намером за „силовитим превратом и отцјепљењем од законите државноправне везе краљевина Хрватске и Славоније“.[38]

Ради аутентичности драматичних догађаја, који су утицали на живот како појединца тако и шире, суочили смо се са документима који су илустрација збивања, одраз времена коме је припадао Валеријан. Велеиздајнички процес био је крупан догађај о чијем току су писали савременици. Може се тврдити да је изазвао велику пажњу јавног мњења и да су убрзо уследиле далекосежне последице. Валеријан је, након велеиздајничког процеса, из Загреба дошао у Сремске Карловце пред Ускрс 1910. Уз велику пажњу српског грађанства, свечано га је дочекала група истомишљеника. Дочекали су га богослови, гимназисти, фондовски чиновници. *Застава* наводи да су међу присутним били др Жарко Миладиновић, Калафатић, др Красојевић, Димитрије Руварац, Манојловић... Носили су га на рукама, што је био израз солидарности са Србима „из ових крајева“ који су, како се говорило, били стављени на тешке муке.[39] Тим поводом одржан је збор Српске самосталне странке у кући барона Рајачића у Сремским Карловцима.[40]

После затвора Валеријан је препуштен бризи родбине. Отишао је прво у манастир Крушедол, затим на лечење у Врњце у Србији. Упркос наведеним дешавањима, биран је за посланика Народно-црквеног сабора у Сремским Карловцима и узео је учешће на конгресу новинара.[41]

38 К. Драгосавац, *Нав. дело*, 88−89.

39 *Застава*, бр. 74−76, 5−7. април 1910.

40 РОМС, М. 12.489, *Аутобиографија Симеона Араницког, пароха и архијерејског намесника старопазовачког*, 32.

41 АСАНУК, МП, Ф А, кутија 301, 1910/М.328.

Изнети подаци указују на комплексну личност, спремну да акцијом одговори на различите изазове. Валеријан је упркос друштвеним активностима, и националном раду, имао двоструку одговорност: према Цркви и друштву. Није крио политичку опредељеност, нити доказивао привржености Српској православној цркви. Носио је на својим плећима тешко бреме дужности. Разапет између материјалног и духовног, одударао је од клишеа послушног калуђера и оданог поданика Монархије. Разликовао се од монаха снагом интегритета и креативним способностима, умео је да обликује ново доба. Иако образован и традиционално васпитан, није се уклапао у свештеномонашке стандарде. Живео је на размеђу XIX и XX века, у настојању да обави два посла. Зато га представљамо разапетог између хришћанских постулата и политичких идеала, који се међусобно додирују и прожимају. Буран темперамент, радознала природа и изражена национална тежња ка слободи учинили су живот овог професора богословије драматичним. Ангажовањем на два поља долазе до изражаја сукоби интереса појединца, државе и Цркве.

Упркос наведеним дешавањима, за врх Цркве је било значајно да утврди чињенице везане за професора богословије и свештеномонашко лице, протосинђела Патријаршије. Одлука је била условљена начелом реципроцитета, које је засновано на позитивном учењу Српске православне цркве у регулисању односа између Цркве и државе. Предмет покретања дисциплинарног поступка био је у „послуху високог позива од 29. 11. 1910.“[42] Наведено је да ће се на црквеном суду водити рачуна о интегритету професора Валеријана и моралној чистоти Цркве. Епископ Мирон Николић и патријарх Лукијан Богдановић испред себе имали су оријентир кога се Црква држала, са намером да сваку сумњу испита и разагна. Затражено је од судбеног стола у Загребу да достави саслушне истражне записнике. Епископ горњокарловачки Мирон тврдио је да то „захтева начело реципроцитета, које је, основано на позитивном учењу св. православне Цркве у одношају између Цркве и државе, добило израза и у основним законима наше државе, којима се нормира јавноправни положај српске Цркве у земљама свете круне Стефанове“. Аболиција, као израз милости владара, није ставила тачку на испитивање Валеријана. Патријарх је након аболиције већ децембра 1910. затражио мишљење епископа горњокарловачког Мирона Николића. Одговор је недвосмислено упућивао на потребу покретања поступка, са следећим образложењем: „Против професора богословије Валеријана Прибићевића, који је при том и протосингел патријаршки, дакле свештено и монашко лице, треба безусловно покренути прописани дисциплинирани поступак“. Мотив за одлуку налазио се у уверењу „непоколебиве верности владару и отаџбини“. Епископ Мирон Николић изнео је тврдњу да „мора Црква и њена власт сваку па и најмању јавно и надлежно изражену сумњу о узвишеној тој врлини и црквеној

42 АСАНУК, МП, Ф А, кутија 301, 1910/М.397.

и грађанској и појединој их чланова сама испитати и разагнати“.[43] Покренут је, затим, дисциплински поступак, заснован на начелу реципроцитета, на основу закона, којима је нормиран јавноправни положај Српске цркве.

Осумњичени Валеријан је прихватио усмени захтев патријарха Лукијана, и дао у том смислу писану изјаву. Исказао је спремност да подробно изнесе ставове везане за суђење на велеиздајничком процесу у Загребу. Полазио је од следећих мотива: да је нужно „задовољити ваше жеље“ и да су га уверили „да читав поступак нема ничег заједничког са политичком страном велеиздајничке парнице, него се ради само о томе, да ли је моја изјава и мој рад, онако, како је представљено у актима велеиздајничке парнице“. Покушао је да одагна сумњу у изречене речи да је „за слободу савести“ и да потпуно верује у несавладиву снагу Цркве Христове. Валеријан је и даље заступао став о потреби отцепљења Цркве и државе, што је изнео на Сабору 1906/7. г. и што су пренели *Застава*, *Српски гласник*, *Српски одјек* итд. „Често су ме због тога нападали и позивали од Њ. Светости блаженопочившег патријарха Георгија, као и Свети Архијерејски Синод да против мене поступе. Све до затвора, међутим, остао сам ја на катедри на Богословији, и никад није од мене због те изјаве вршено никакво изјашњење“. Исту изјаву поновио је и на велеиздајничком процесу: „Ја и даље држим да црква: 1. често мора да врло скупо плаћа државну заштиту; 2. да би црква кад би се оделила од државе и постала потпуно автономна, ослањајући се искључиво на своју моралну снагу, била много јача, њезин би се живот много правилније развијао, и био много бујнији. Ово није уосталом моје само мишљење. Заступају га и многи одлични богослови руске православне цркве, а има и врло одличних наших богослова. Који се у том са мном слажу“.[44] Размишљања Валеријана задирала су у суштинска питања везана за аутономију Цркве и слободу мишљења, као цивилизацијско право човека. Валеријаново изјашњавање уверило је конзервативни врх Српске православне цркве у слободоумност Валеријана.[45]

Тврдио је да многе изјаве изречене на суду и забележене стенографски нису прошле коректуру, да су дате непотпуно, „криво“. То се односило на политичку комбинацију, везану за могућност обнове Душановог царства. Наведена је нетачна тврдња о години уласка Валеријана у Српску самосталну странку. Учланио се 1905. иако је био убеђен да је грешка то што су политичке странке везале политички програм за аутономни положај Цркве, што је водило клерикализму. Устао је против „вечитих“ трзавица и беспотребне политичке борбе странака око питања аутономије. Наивно је сматрао да би странке требало да то питање елиминишу из својих програма. Замерао је Цркви што прихвата став да су Срби само они који су православне вере. Противио се конфесионалном

43 *Исто*.

44 АСАНУК, МП, Ф А, кутија 301, 1910/М.328.

45 АСАНУК, МП, Ф А, кутија 301, 1910/М.397.

карактеру Српства. Постављао је питање везано за национални статус Срба католика и Срба муслимана. Залагао се за модерну и националну странку, која неће учествовати у раду народног Сабора са позиција политичких тенденција. Сматрао је да политичка борба и трзавице међу странкама вежу снагу, доносе беспотребно трошење. Залагао се да у тела народног Сабора могу ући људи који имају смисла и разумевања за веру. Подржао је право свештених лица да делују у Соколу и потребу за оснивањем листа намењеног сељацима. Истицао је да ће Босни и Херцеговини власт дати устав, а „владаће и даље неуставно стање, као и код нас у Хрватској". Поновио је наводе изнете на суду да је био сарадник у *Србобрану* на божићним феријама 1902/3. Преводио је још чланке са француског, о раду енглеских странака, писао оцене о раду Станоја Станојевића за митрополијски *Гласник*. Наводи и да је био у вези са *Српским колом* и да је говорио на митрополијским скупштинама 1902. у Бачкој.[46]

Након затворских дана, везаних за велеиздајнички процес, и опоравка, Валеријан је успео да се врати делу обавеза. Биографски подаци указују да је 1910. биран у народно-црквени Сабор и да је 1914. изабран за посланика Сабора у Загребу. Иако се на седницама држао по страни, са мање жара, ипак је износио ставове. Стенографски записи треће седнице народно-црквеног Сабора држане 4/17. маја 1911. сведоче о учешћу саборског посланика Валеријана.[47] Том приликом је критиковао олако трошење манастирских прихода, што је означио као лакомислено руковање. Поменуо је нерационалну куповину коња од стране Саборског одбора. Посланик др М. Бабић замерио му је да већ годину и по дана „вуче плату", иако није радио, на шта се он правдао речима „да никога није оштетио".[48]

Патријарх није желео да Валеријана након аболиције врати на место професора богословије, мада му није ускратио плату, чин протосинђела и место у редакцији *Богословског гласника*. Дисциплински црквени суд је отезао да донесе пресуду, иако се ослањао на неутемељени судски процес, што указује на то да је Валеријан под притиском политичког система изложен суду Цркве. Расплет догађаја везаног за црквени суд уследио је тек 1912. Судом је председавао сам патријарх, Лукијан Богдановић, а чланови дисциплинарног суда били су епископи Михаило Грујић и Георгије Летић, и митрополитско-патријаршијски тајник др Лаза Секулић. Ставови Валеријана на велеиздајничком процесу и друге јавне изјаве нису били по вољи конзервативног врха Цркве. Тежину је имала изјава да је противан мешању државе у црквена питања, да је за „потпуну слободу савјести". Живо политичко деловање, учешће у јавном животу, на скуповима у Добановцима, Земуну, Кар-

46 АСАНУК, МП, Ф А, кутија 301, 1910/М.328.

47 *Рад српског народноцрквеног сабора по стенографским записницима*, 2. мај – 15. јун 1911, Сремски Карловци 1911, Трећа седница, 4/17. маја 1911, 20.

48 *Исто*, Тринаеста седница, 18/31. маја 1911, 25.

ловцу, Иригу, идеја о стварању *Српског кола*, били су аргументи за строг однос. Изречене оптужбе због учешћа у политичким дешавањима Валеријан већином није оповргао. Патријарх је установио да такво понашање монаху никако не „спада“. Посебно га је пратио горњокарловачки епископ Михајло Грујић, и он га је пријавио да не иде у време литургије у цркву већ у кафану.[49]

Одлука црквеног суда се темељила на исказу на суду у Загребу и изјашњењу пред црквеним судом. Пресуда дисциплинарног суда довела је до тога да четири године није држао предавање и да је изашао из професорског првог круга. Редовног професора богословије, Валеријана, заменили су до коначног решења новоименовани професори Јован Живковић и Никола Ђурић.[50] Коначну пресуду изрекао је Синод Карловачке митрополије 4/17. септембра 1912.[51] Заузет је став да његов „велеиздајни јавни рад и у разним приликама у јавности учињене изјаве његове нису увек биле у складу са задатком подручне богословије“. Отежавајућа околност била је то што „ни из једне речи, не може разабрати одлучна воља његова, да свој јавни рад у будућности доведе у потребни склад и горе истакнутим задатком богословије“. Наведени разлози условили су да одлуком црквеног суда протосинђел буде упућен у манастир Јазак, како би био део управе овог фрушкогорског манастира.[52]

Одлучено је да се Валеријану Прибићевићу, почевши од 1. августа 1912, на уобичајен начин стави у течај и редовно исплаћује мировинска свота у износу годишњих 2200 круна. Одлуку је донео у Карловцима 18/31. децембра 1913. епископ горњокарловачког, администратор архиепископије и Српске митрополије Михајло Грујић.[53] Одлука Управе фондова, пренета у Синод, из фебруара 1914. године, доноси да је Валеријан Прибићевић, умировљени професор богословије у Карловцима, са одређеном мировином од 2200 к. и берива 470 к.[54] Разрешеном професору богословије остављено је да ужива право на мировину по богословпрофесорској служби, из Управе српских православних црквених фондова. Наведено је време професорског службовања: време од 1. септембра 1893. до 31. августа 1897. које је провео као професор бивше Монашке школе у манастиру Хопову; време од 1. септембра 1900. до 31. августа 1901. које је провео као професорски заменик у овдашњој богословији; и најпосле време од 3/16. децембра 1903. до 31. августа 1906. које је провео као предавач грчког и црквенословенског језика у истој богословији, што све заједно има 7 година и 8½ месеци.[55]

49 АСАНУК, МП, Ф А, кутија 301, 1911/М. 106.

50 АСАНУК, МП, Ф А, кутија 301, 1911/М. 215.

51 АСАНУК, МП, Ф А, кутија 301, 1911/М. 166.

52 АСАНУК, МП, Ф А, кутија 301, 1910/М. 235.

53 АСАНУК, МП, Ф А, кутија 301, 1913/ М. 166

54 АСАНУК, МП, Ф Синод, кутија 7, 1914/М. 179.

55 *Исто*.

Живот Валеријана није миловао, ишао је из једног вртлога у други. Захваљујући стицају околности, са избијањем Првог светског рата попримио је нов обрт. Управитељ манастира Јазак, Валеријан, нашао се међу првим осумњиченим. Ухапшен је 26. јула 1914. и одведен и интерниран у Загреб. Успео је да из затвора августа 1915. буде пребачен у болницу Милосрдне браће у Загребу, где је остао до 14. септембра 1917. Стигао је 25. јуна 1918. у Сремске Карловце, а већ сутрадан их напустио, како је Мирон забележио: „отишао кући“, што се односило на манастир Јазак.[56] Хладан однос заменика патријарха према Валеријану поновио се и по завршетку рата. Интернирани Валеријан наишао је на првом кораку, по изласку из затвора, на одбијање епископа Мирона, који је одлучио да ускрати одобрење везано за надокнаду болничких трошкова. Образложио је то тиме да Валеријан није пријавио да иде у болницу, да за то није тражио дозволу, да није доказао оправданост боравка да у болници проведе две године, да све ради на своју руку и да је подмирио трошкове из својих средстава. Друго мишљење и одлуку имао је Управни одбор па је уследио нов расплет, у Валеријанову корист. „Управни Одбор прав. митрополије Карловачке поднео је под бр. У.О 1030/561 на основу члана 39. Уредбе о управи, Контроли и употреби манастирских добара, Високо преосвећени г. епископу дијазезну на одобрење своје решење, да се управитељу манастира Јаска, патријашиском протосинђелу Валеријану Прибићевићу имаде вратити из манастирске благајне истог манастира свота од 6.857 кр. 50 пот. Коју је исти уплатио болници Милосрдне браће у Загребу за своју опскрбу и стан у истој болници за време од 14. 8. 1915 − 14. 9. 1917“.[57] Епископ Мирон није имао разумевања за несугласице монаха Валеријана са политичким властима Монархије. Инсценирани велеиздајнички процес оставио је на Валеријанов живот здравствене и професионалне последице. Изгубио је катедру, место професора у Карловачкој богословији. Прекинута је не само његова свештеномонашка каријера, улог је био знатно већи. Интелектуална, политичка и друштвена активност ангажованог Валеријана била је готово паралисана. Страдање у рату за Валеријана је било ново искуство. У новим околностима није се више ослањао на заменика патријарха, епископа Мирона Николића. Дотадашњи јавни Валеријанов рад није уливао наду да се може уклопити у постављени оквир пожељног понашања професора богословије. Оцењен је и након доласка из затвора 1918. да ради на своју руку, што је указивало на дубоке противречности у односима хијерархије према нижем свештенству. Хијерархија је показала не само конзервативни став и лојалност према Монархији, већ и страх да се не замери властима. Прогон и сумње нису заобишли Валеријана, који је био и пре рата, и у време рата а

56 РОМС, М. 8.519, Мирон Николић, *Дневник, Забелешке*, Сремски Карловци 1913–1920, свеска 5, писанка.

57 АСАНУК, МП, Ф А, кутија 306, 1918/135–198.

и након рата изложен нападу, сумњама, неповерењу врха Српске православне цркве. Може се тврдити да је у периоду 1908−1910. несумњиво био угрожен интегритет истакнуте црквене личности и националног радника.

Аутор је дошао до занимљивих података везаних за однос Српске православне цркве према Валеријану. Сложена проблематика догађаја, поред политичке конотације, условила је потребу учешћа цркве у давању коначног суда о Валеријановој улози. У кратком времену изложен је раду два суда, и једном светском сукобу, што нам је дало прилику да укажемо на поједине сегменте драме. Прво је искусио затварање од стране световних власти, а затим притисак црквених органа дисциплинског суда. Затим је у трећем чину личне драме, током Првог светског рата водио на свој начин борбу за опстанак. Валеријан је уместо пасивног посматрача бурних дешавања сам постао актер српске политичке сцене Срба у јужној Угарској 1908−1918. Може се рећи да је од 1908. до 1918. прошао трновит пут патње од оптужби да је велеиздајник, грешник и интернирац.

Mara Šovljakov
Primary school "Desanka Maksimović"
Futog

A DECADE OF SUFFERING OF DR VALERIJAN PRIBIĆEVIĆ – A TRAITOR, A SINNER AND A CAMP PRISONER (1908–1918)

SUMMARY

This paper is the contribution to the biography of Dr Valerijan Pribićević, archimandrite, journalist and politician. Due to his national activities, he had gone through some rather difficult moments during a decade, between 1908 and 1918. At the onset of the twentieth century, the Sokol movements were being founded, and inside the Serbian society there was the economic and cultural renessaisance. The national movement was manifested through Sokol activities, and Valerijan Pribićević was among the organizers. The Serbian Orthodox Church, at the time of the Patriarch Georgije Branković, offered its manifold support to the nation-oriented activities of the Sokol. The acting of Valerijan Pribićević was torn between the Christian postulates and his political ideals. His exuberant temperament, his curious nature, the pronounced national eagerness towards freedom made this theological professor's life dramatic. He participated in the work of the conspirative society called *Slavic south*,... Serb independent party, he also edited the papers called *Srbobran, Srpsko kolo, Bogoslovski glasnik,* he was the deputy at the Serbian National Assembly, the member of the assembly board, ... Opinions, standpoints, activities and work of Valerijan Pribićević were questioned by the authorities and the Serbian Church. First, he was taken to court in Zagreb in 1908, as a prominent partaker of the national movement. The authorities organized a fabricated process against 53 Serbs who were accused for the alleged high treason. This process left consequences on health and professional life of Valerijan Pribićević. Although he and the other suspects had been abolished by the monarch, Valerijan Pribićević was later taken to a disciplinary council by the Serbian Orthodox Church. It can be assumed that the pressure from the government onto the church authorities was the cause for the initiation of the disciplinary proceeding by the Patriarch Lukijan Bogdanović. The Bishops Mihajlo Grujić and Miron Nikolić were also members of the disciplinary court. Owing to the

court's decisions, he lost his lectureship, position of the professor in the Seminary of Sremski Karlovci, which was practically a springboard for a career of a clergyman in the Serbian Orthodox Church. His career as a clergyman and a monk, at its peak at the time, was interrupted as well as his prolific intellectual activity, political and social engagement. It was not only establishing the responsibility of a prominent person that mattered, it was also the fact that the dramatic denouement at the onset of and during the First World War was crucial for the Serbian society. The suffering during the war, imprisonment in Zagreb from 1914 to 1918, was the third act of this drama.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

371(497.11)»1836/2014»(093.2)

Мирјана Теодоровић
Историјски архив „Срем“
Сремска Митровица

ШКОЛА У МАЧВАНСКОЈ МИТРОВИЦИ КРОЗ ГРАЂУ АРХИВСКИХ ФОНДОВА

Сажетак: О развоју школе у Мачванској Митровици мало се зна. Писало се углавном на основу сећања, летописа, а није систематски проучавана архивска грађа. Аутор овог рада, анализирајући сачувану архивску грађу, кроз архивска документа даје слику времена и људи у доба када је школа настала и развијала се до данашњих дана.

Кључне речи: школа, Скела Митровачка, настава, Мачванска Митровица.

Ове године навршава се 178 година постојања школе у Мачванској Митровици. Временске прилике и неприлике, поплаве, сиромаштво и ратови нису могли угасити светлост просвећивања и културе у овом месту.

Мачванска Митровица је у доба кнеза Милоша Обреновића добила статус варошице. „Митровица је друга варошица у шабачком округу. Она се находи између развалина неких старих градића на савској обали, али њу вода толико дави да се ласно не може дићи и кад би у њој било мало више рада и живота. Она је на Сави, баш онде где се Засавица улива у Саву. На Митровици је скела преко Саве у Сремску Митровицу. **Ту има школа, а цркве нема.** У тој варошици једва је било 64 пореске главе 1870. године.“[1]

Неки подаци указују на то да је овде постојала школа још у време прве владе Милоша Обреновића. Насеље се тада звало Скела Митровачка,[2] а кнез Милош Обреновић је насеље Малу Митровицу прогласио варошицом по Закону о ушоравању села у Мачви из 1836. године. Општина Митровица формирана је 1839. године, а први председник је био Панта Вукојевић.

1 Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 506.

2 Недељко Радосављевић, *Попис шабачке епископије из 1836. године*, Гласник Историјски архив Ваљево, бр. 34, 71.

Школа у Мачванској Митровици почела је са радом далеке 1836. године. Настава је одржавана у згради „Стари хан“ која је у турско доба служила за кафану.[3] Нема тачних података ко се највише залагао за отварање школе, али је још у том периоду постојала тежња да се поред живе трговине са Аустријом учини нешто и на културном уздизању самог места.

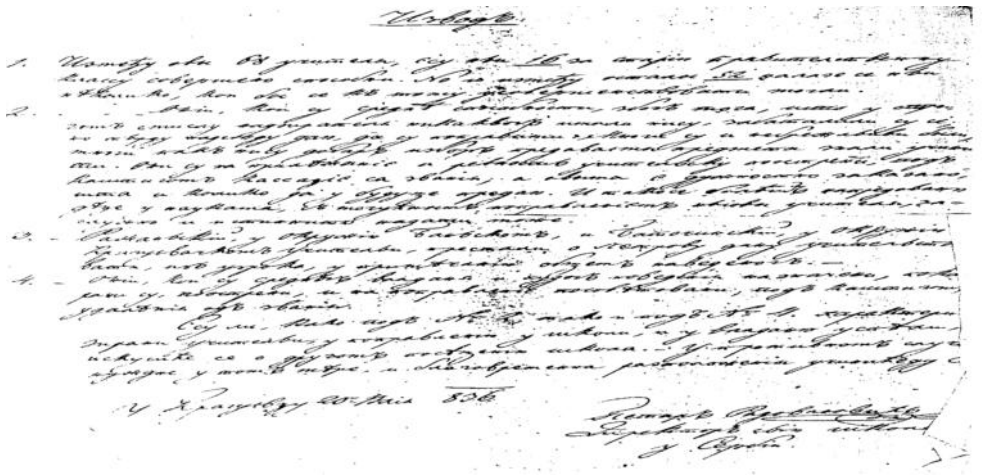

Петар Радовановић, директор свих школа у Србији, дао је оцену свих учитеља које је обишао у Крагујевцу 20. јула 1836.[4]

Један документ из 1836. године је и попис учитеља свих школа, где се под бројем 43 налази Петар Димитриевић, учитељ у Скели Митровачкој, Шабачки округ[5], стар 30 година, родом из Меленаца у Банату.[6]

3 У турско доба коришћен је прелаз, скела за Шехер-Дмитровице. По једној карти грофа Марсиљија из 1699. године, Мачва је била пуна густих мочварних шума. По другом плану, из 1756. године, уцртана је кроз шумовити предео речица Шашовица (Засавица). Ушће јој је било спрам Сремске Митровице. Турци су користили Шашовицу за пловидбу, а обаљали су и превоз преко Саве помоћу скела до Аустрије, куда су извозили стоку, дрво и другу робу. На обалама ове речице у близини ушћа било је неколико турских ханова. Радомир Прица, Момчило Митровић, Драган Стојановић, Александар Јовановић, *Бродоградилиште „Сава“, Мачванска Митровица*, Сремске новине, 1979, 7.

4 Архив Србије (даље: АС), Књажеска канцеларија 1815−1839 (даље: КК), XXXVIII 140.

5 „Шабачки округ квасе две велике воде: са запада Дрина, а са севера Сава. Дрина га доли од Босне, а Сава од Срема, обе земље у којима наша браћа живе. Савом плове лађе и пароброди, а Дрином досад само просте зворникуше. Осим ове две граничне воде, ваља у овом округу поменути неке мање од којих на прво место долази: Засавица. Она има два извора, један из потока Батра, а други је на Лаћинама, спрам села Ноћај, где и јест најдубља. Њој много воде подавире из Дрине и Саве. Она кривуда тамо амо, док се, после 6 сата тока не слије у Саву код Митровице“. М. Ђ. Милићевић, *Нав. дело*, 419.

6 АС, КК, Исто.



Факсимил документа из 1836. године − списак учитеља

О постојању школе у овом периоду сведочи и списак ученика Скеле Митровачке.

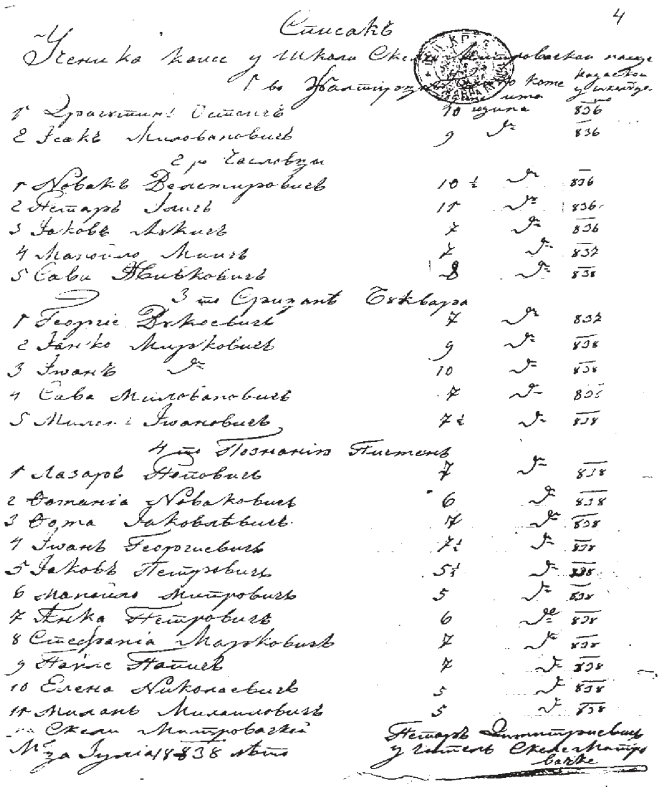

Факсимил документа из 1838. године − списак ученика

Први ученици који су учили у школи Скеле Митровачке били су: псалтирци Драгутин Остојић и Исак Миловановић; чаславци Новак Велимировић, Петар Илић, Јаков Лукић, Манојло Мијић и Сава Живковић; срицатељи буквара Георгије Вукојевић, Јанко Мирковић, Јован Мирковић, Сава Миловановић, Милан Јовановић; познаваоци писмености Лазар Поповић, Томанија Новаковић, Тома Јаковљевић, Јован Георгијевић, Јаков Петровић, Манојло Митровић, Анка Петровић, Стефанија Марковић, Павле Папић, Елена Николајевић и Милан Михаиловић.[7]

Према запису Петра Димитриевића, учитеља Скеле Митровачке, од 18. јула 1838, учили су се следећи предмети: Молитве, Катихизме, Црквена историја, Познавање слова, Срицање буквара, Читање чаславца, Читање псалтира, Вежбање рачуна сва четири вида и регуле кроз вежбање рукописа, Вежбање рукописа.[8]

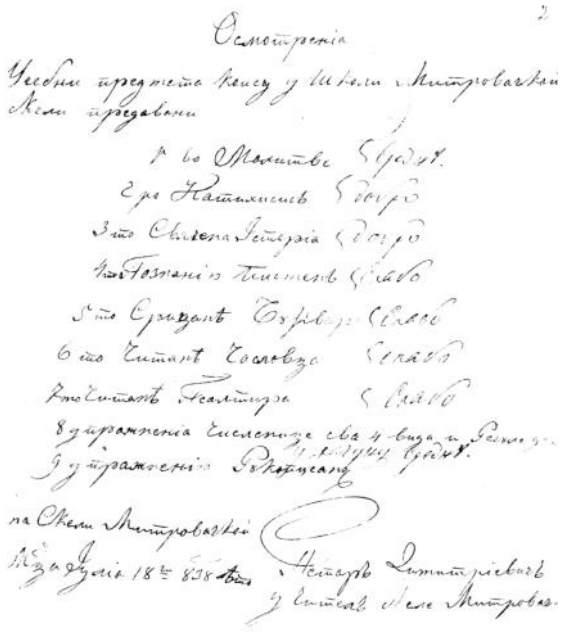

Факсимил документа из 1838. године − списак предмета

Сачувани су писмени радови ученика Јакова Лукића, Петра Илића, Драгутина Остојића, Исака Миловановића, Јанка Мирковића и Новака Велимировића из 1838. године.[9]

7 АС, Министарство просвете (даље: МПс), 1838, 93.

8 *Исто*.

9 *Исто*.

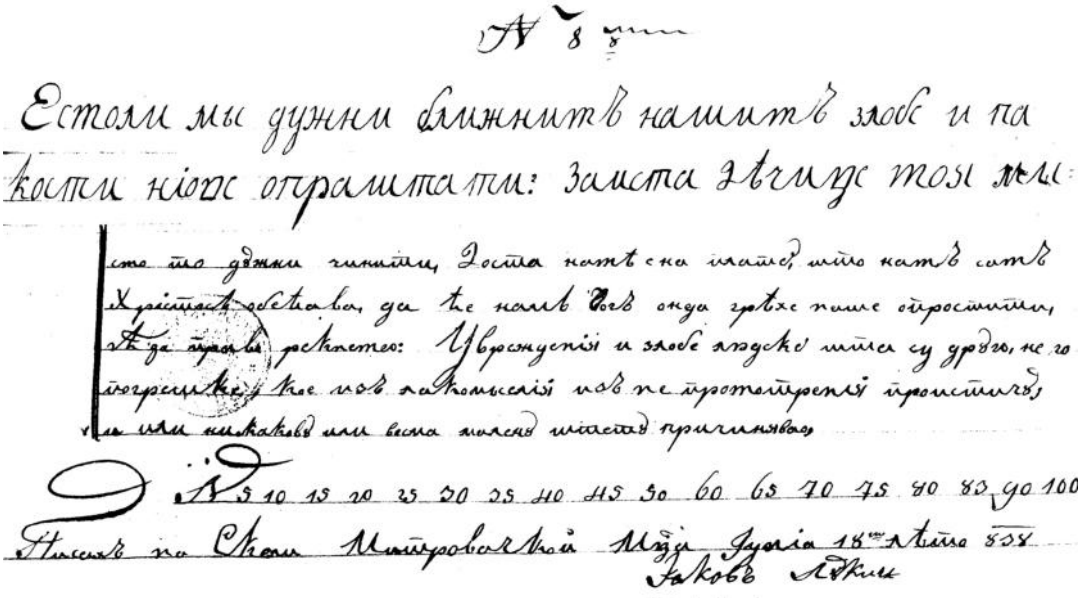

Писмени рад ученика Јакова Лукића из 1838. године

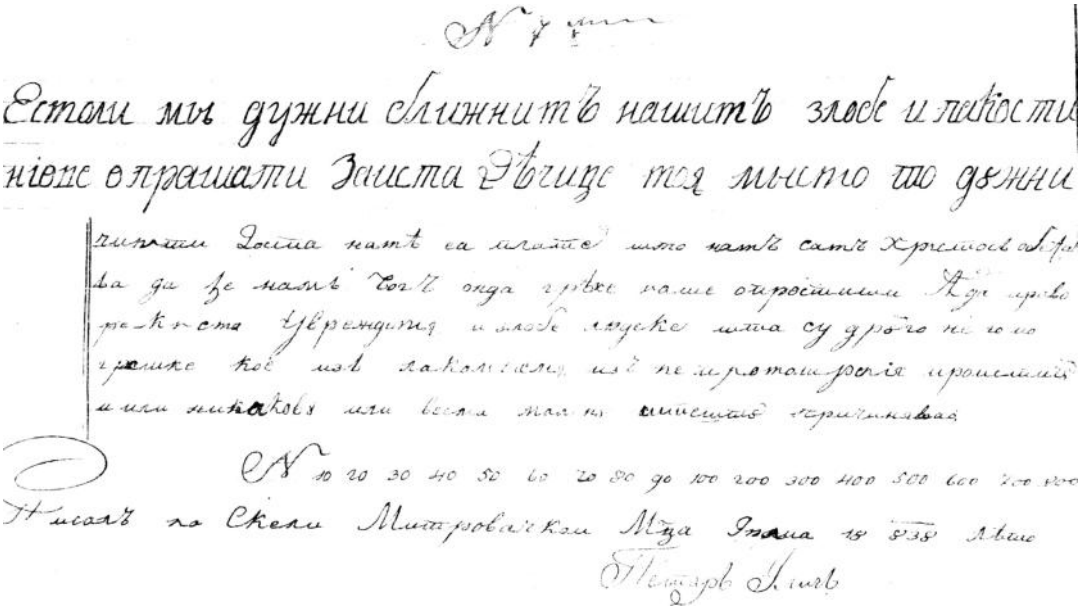

Писмени рад ученика Петра Илића из 1838. године

„По одобрењу Високе Књажеске Српске Канцеларије за просвету и санитет, а за Округ шабачки, Адам Обрадовић поднео је извештај у Шапцу 20. јула 1838. о обиласку школе у Митровици. Извештај о стању школе Митровачке Округа Шабачког у циљу другог полугодишњег школског течаја године 1838. текуће са прибелешкама преко мене доле потписаног састављена у високој Књажевској српској канцеларији Просвете и санитета, као што је доле изложено подноси се Примедба Забележити се да је школска зграда у најгорем могућем стању у нашој премилој отаџбини, тако да се у њој никакве потребе не налазе. Друго да за учитеља месечно по цванцик на дете плаћају нашта се учитељ жали да му не плаћају него да се од глади пати.“[10]

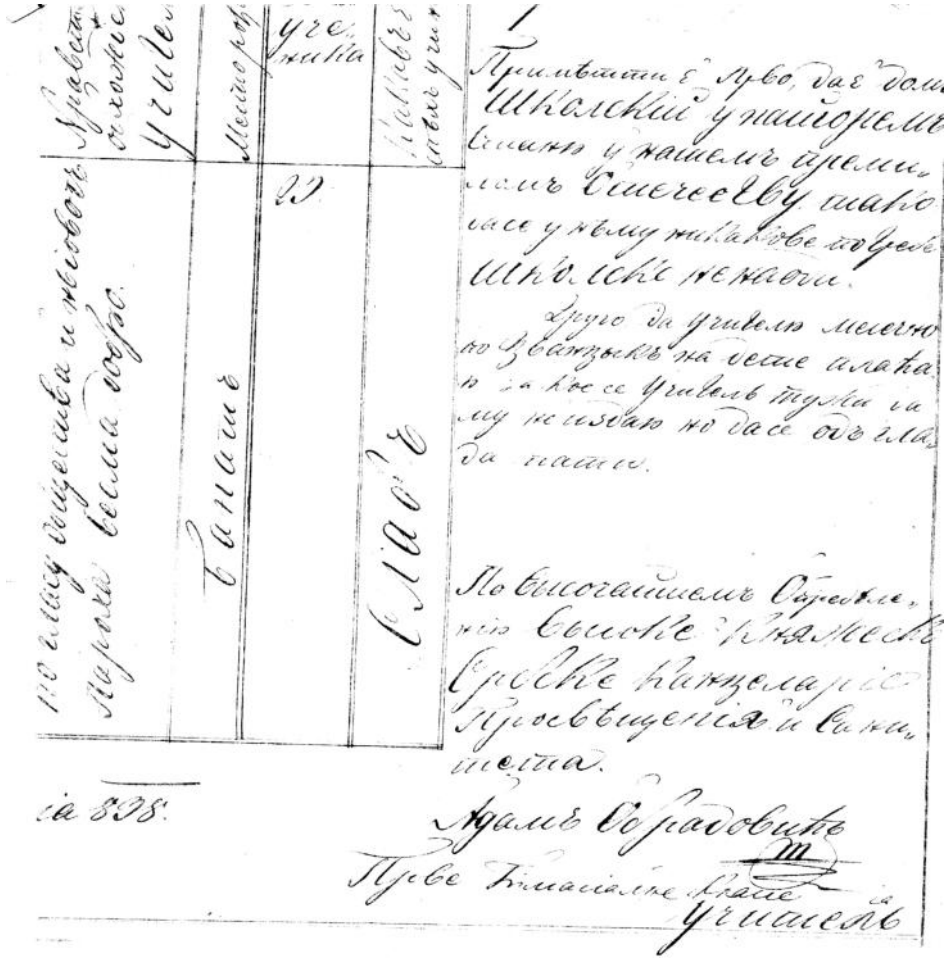

Део Извештаја Адама Обрадовића из 1838. године

10 *Исто.*

У једном писаном документу сачуваном из овог периода: *Извештај Високославном Попечитељству финансија Ђумрука Митровачког*, ђумругџија (писар, цариник) се обраћа надлежном министарству по молби Стевана Ђорђевића: „Стефан Ђорђевић, трговац и житељ оностране Митровице, приликом трговине ради своје прешао на нашу страну и када је видео школу општине овостране Митровице. Како је од велике бивше воде раскопана и како ђаци у истој школи као у каквој плетари науку предају, дошао је у канцеларију ђумрука Митровачког. Молећи да ђумрукџија настојањем његовим нову школу трошком горе реченог трговца направи.“ Ђумругџија моли надлежно Министарство финансија да му да упутство да ли сме удовољити Ђорђевићевој молби, будући да поменути трговац жели да сам изгради школу.[11]

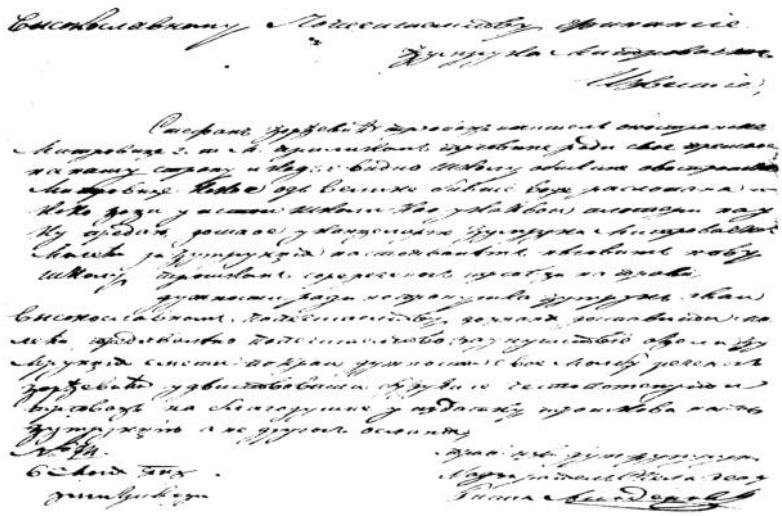

Као учитељи митровачки забележени су у Државном календару са шематизмом следећи учитељи:
1852. Стефан Костић са 33 ученика
1853. Ранко Рувидић са 32 ученика
1855. Живојин Петровић
1856. Василије Бајић
1857−1858. Никола Симоновић.[12]

11 АС, Министарство финансија 1839–1918 (даље: МФ).

12 АС, Државни календар са шематизмом 1852−1924. (Излазио је почетком календарске године и бележио је имена свих службеника у земљи, самим тим и имена просветних радника.)

Јако неповољни услови утицали су да школа у неколико наврата престане са радом, а одлуком Министарства просвете које је водило рачуна о здрављу деце и условима у којима деца похађају наставу. Овакав случај није био усамљен, јер су школе, нарочито у мањим местима, затваране на неколико година, док нису испуњени сви услови за нормално одвијање наставе. Међутим, у самом месту постојала је тежња да се настава одвија и да се деца образују.

Школе је за народне проглашавао министар просвете и црквених дела, а одлучивао је и о постављењу учитеља. С тим у вези 1869. године обратио се г. министру Јеремија Ђорђевић, тражећи да му дозволи да ради у школи коју је формирала Митровачка општина, а њега поставила за учитеља.

„Господину Министру Просвете и Црквених дјела

Због слабости нисам могао отићи у постављено ми мјесто за учитеља 'Рајац'. Као што ми је то сметало тако исто принуђен сам био због оскудног стања тог мјеста одређи се. Молио сам Вас за 'Право' у Шабачком или Сибницу у Београдском округу, но те среће не бих да од тих мјеста које добијем. Желећи и даље /и даље/ учитељствовати. Као што сам се зато и спремао, а и учитељствовао, погодио сам се за прифатног учитеља у Српској Митровици до Петрова дана за сто талира. У истој општини има 27 ученика и ова општина заједно самном моли да ми што пре дозвољење дате како ћу исту школу отпочети молим то као прифатну. Вашем наређењу и уредбама ја се повинујем и повиноваћу се док сам па желим да код вас презрење не добијем што у одређено мјесто отићи нисам могао, а потрудићу се да ову прифатну школу успоредим са првим јавним правитељственим школама, ако од вас на њу одобрење добијем.[13]

11. августа 1869. год
у Срп Митровици

Ваш понизни
Јеремија Ив Ђорђевић
сврш. Богослов.“

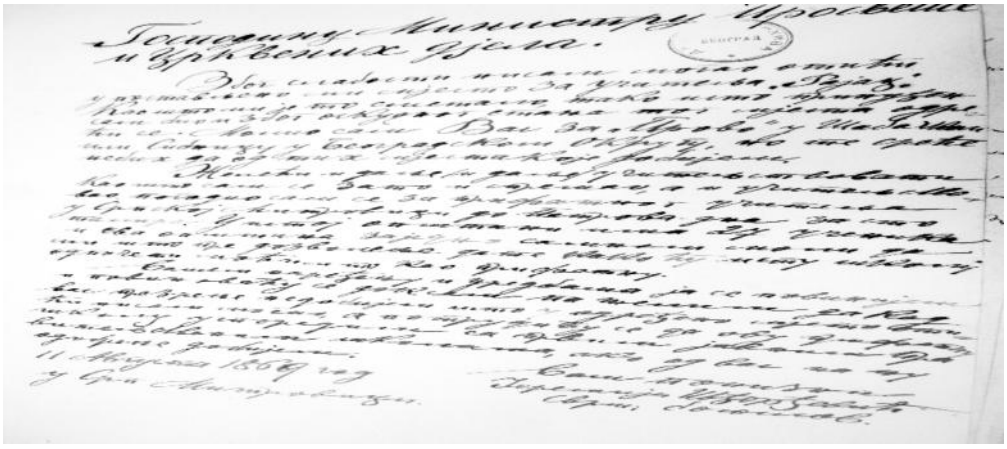

13 АС, МПс, Ф V П 70/1871.

Окружни начелник у Шапцу 5. септембра 1869. обраћа се министру просвете дописом у којем каже да је у приватној митровачкој школи уписано 26 мушких и 7 женских ученика, да је за приватног учитеља Митровачка општина, која се састоји из 64 пореске главе, поставила г. Јеремију Ђорђевића, богослова, и плаћа га по 100 талира годишње. Начелство је мишљења да се Митровачкој општини дозволи да може школу отворити јер у близини нема школе у којој би се деца школовала, а у Ноћај и Засавицу је немогуће децу слати због удаљености. Затим, као разлог за ово мишљење наводе да је доста деце уписано и на крају да је Митровачка општина дала реч да ће направити „удобну“ зграду за школу.[14]

У Београду је 12. септембра 1869. министар дао Одобрење под бр. 4080, на Извештај начелника од 5. септембра текуће године, под бројем 9405, у вези са приватном школом у Митровици и тражи да се у школи предаје „оно и онолико, што је и како је прописано за редовне основне школе. Ово нека начелство каже и Општини и учитељу.“[15]

Исте године 18. октобра у Српској Митровици председник Митровачке општине се обратио начелнику Мачванског среза: „Као што је познато и вама, у почетку ове године молили смо Г. Министра Просвете и Црквених дјела да нам дозволи прифатну школу отворити, које смо и получили. Но почем ми имамо у нашој општини толико ученика, да и по закону треба да имамо не прифатну но и јавну школу. Побуђени дакле тиме шаљемо Списак ученика наше прифатне школе – па у томе ће те се увјерити; да смо како ми тако више наш нараштај; с прам толиког броја ученика за изображење, толико година уназађени у мраку дремали, колико смо ми ту у мраку без просвете чамили, и каква је то штета за напредак наших потомака, то ћете ви и наша просветна власт у већој мјери оценити него ми. Ми смо дакле сви усагласју увидили у каквој смо незгоди и назадку били, па да би и ми у нашој општини јавну школу имали молимо вас као: нашу предпостављену власт да нам код Г. Министра Просвете издејствујете, те да нам ову нашу прифатну школу у јавну произведе, а притом да нам прати и одобрење да одма у пролеће нову школу по плану и подигнемо. Општини ће овој много поможено бити ако наш Г. Министар ову школу у јавну постави, јер би тим онај прирез за плаћу учитеља, на подизање школе употребили. Ми подносећи ову молбу тврдимо увјерени да ће те се за нас код надлежне власти у свему заузети, а ми ће мо се трудити да се у свему покажемо да смо заслужни наше молбе. Препокорно потписани у име целе општине јесмо:

18. октобра 1869. године

У Српској Митровици“.[16]

14 *Исто*.

15 *Исто*.

16 *Исто*.

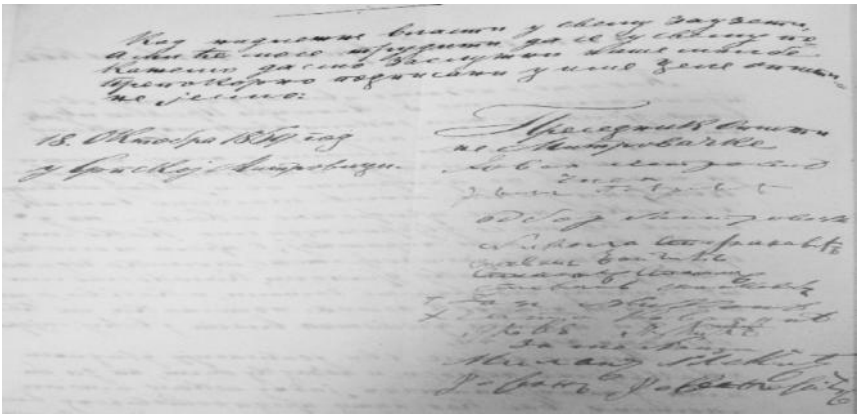

Факсимил документа из 1869. године – потписи председника Митровачке општине и чланова Одбора

Уз овај допис послали су на увид списак ученика уписаних 1869. године.[17]

Ученици III разреда:
1. Милутин Петровић, стар 11 година
2. Јован Петровић, стар 10 година

Ученици II разреда:
1. Мијаило Алексић, стар 12 година
2. Петар Савић, стар 11 година

Ученици I разреда:
1. Лазар Обретковић, стар 12 година
2. Јаков Милосављевић, стар 10 година
3. Љубомир Стефановић, стар 10 година
4. Јован Стефановић, стар 6 година
5. Јаков Јовчић, стар 9 година
6. Милутин Ђурић, стар 10 година
7. Милан Кутузовић, стар 9 година
8. Никола Кованџић, стар 8 година
9. Вучко Боичић, стар 8 година
10. Ђорђе Боичић, стар 6 година
11. Стефан Ристић, стар 11 година
12. Лазар Симић, стар 7 година
13. Радован Милошевић, стар 6 година
14. Радован Николић, стар 6 година
15. Живан Јовановић, стар 9 година
16. Милорад Ђорђевић, стар 7 година
17. Мијаило Станишић, стар 6 година
18. Стеван Савић, стар 6 година
19. Живан Лукић, стар 6 година
20. Сава Митровић, стар 7 година
21. Мијаил Ристић, стар 7 година

Ученице женске:
1. Јелка Кованчић, стара 11 година
2. Анка Петровић, стара 10 година
3. Милева Милованчевић, стара 8 година
4. Ката Јовчић, стара 7 година
5. Јелена Ђурић, стара 6 година
6. Тина Марковић, стара 6 година
7. Милева Даничић, стара 9 година
8. Милка Анић, стара 7 година
9. Марија Јовановић, стара 7 година
10. Ката Митровић, стара 7 година

17 *Исто*.

Начелство округа у Шапцу 11. новембра 1869. обратило се министру просвете и црквених дела под бројем 12061.[18] У овом допису начелник моли господина министра да приватну школу (која је пре неког времена одобрена од стране истог) прогласи за јавну, с обзиром на то да у њој сада има 35 ђака, чиме је испуњен Закон о устројству школа. Начелник предлаже да се за учитеља у овој школи прогласи г. Јеремија Ђорђевић, богослов. Постоји и простор у коме се настава одвија док се школска зграда не начини по плану.

Министар просвете и црквених дела 2. марта 1870. обавестио је начелника за Шабачки округ под бројем 616: „Ја сам по писму начелства од 11. новембра пр. г. № 12.061. одобрио, да се бивша приватна школа у Митровици прими за редовну. А како је општина изјавила жељу да на лето подигне нову школску зграду, дозволио сам да се до тога краткога времена држе предавања у садашњој приватној згради. Према овоме општина митровачка треба да одмах предузме грађење нове школе, како би деца што скорије прешла у учионицу – високу, пространу, светлу и у свему удешену тако да неће ни уколико бити на штету њиховом здрављу. Њезину молбу да јој се продужи рок за зидање школске зграде до 1872. године због овогодишњег излива реке Саве, не могу дакле уважити у интересу здравља школске деце, која збијена у тесну и ниску зграду, неће никада напредовати ни у развитку телесноме, ни у развитку духовне снаге; / Потпомагати развитак овох двојаких сила у деци – јесте и остаје једини позив основне школе. / Положај Митровице отворен је оваквом изливу реке у свако доба, нити је по њу овогодишњи случај изванредан. Као год ове она се може јавити и 1872. године, а и више пута једно за другим. И тако би деца не само три године, него још на неизвесно време пропадала физички у садашњој неудесној згради, што не могу одобрити. Нека начелство као одговор на његово представљање од 13. пр. м. № 1573 саопшти ово општини митровачкој.“[19]

Када је Митровачкој општини саопштен акт г. министра под бројем 616 у вези са зидањем нове школе, она се писмено обратила Начелништву Шабачког округа с молбом да јој се остави време до 1871. године да подигне нову школску зграду. За то време да своје ђаке обучава у соби коју је нашла адекватну броју ученика. Начелник Шабачког округа молио је 2. априла 1870. министра актом под бројем 3502 да дозволи продужење рока за изградњу школе.

Министар је већ 7. априла 1870. продужио рок за изградњу. „На поновљену молбу општине митровачке коју ми је начелство г.о.м. № 3502. спровело продужавам рок за подизање нове школске зграде у Митровици, до 1. августа 1871. године. Нека начелство јави ово општини митровачкој, и закаже јој да се постара школу сазидати до овог рока, јер ако и до овог времена не буде готова, мораће се затворити.“[20]

18 *Исто*.

19 *Исто*.

20 *Исто*.

Услед поплаве до које је те године дошло, уследила је још једна молба за продужење рока изградње и још једно одобрење министра, који је овог пута продужио рок за изградњу школе до 1. августа 1872.

Начелник Шабачког округа известио је 26. августа 1872. г. министра да је Митровачка општина почела да зида школу 13. јула 1872.[21]

„Начелник среза Мачванског извешћем од 15. тек. Месеца № 3164. достављајући начелству да је нова сграђена школа у Митровици сасвим довршена, молијо је по захтеву општине Митровачке, да се и учитељ реченој школи постави. Наведено саопштавајући Начелство Шабачко Г. Министру Просвете и Црквених дела, понизно га моли, да он учитеља за речену школу у своје време поставити изволи. № 9063, 21. јуна 1873. г. у Шапцу.“[22] Ово је последњи у низу сачуваних докумената о наменској изградњи прве школске зграде у Митровици из 1873. године.

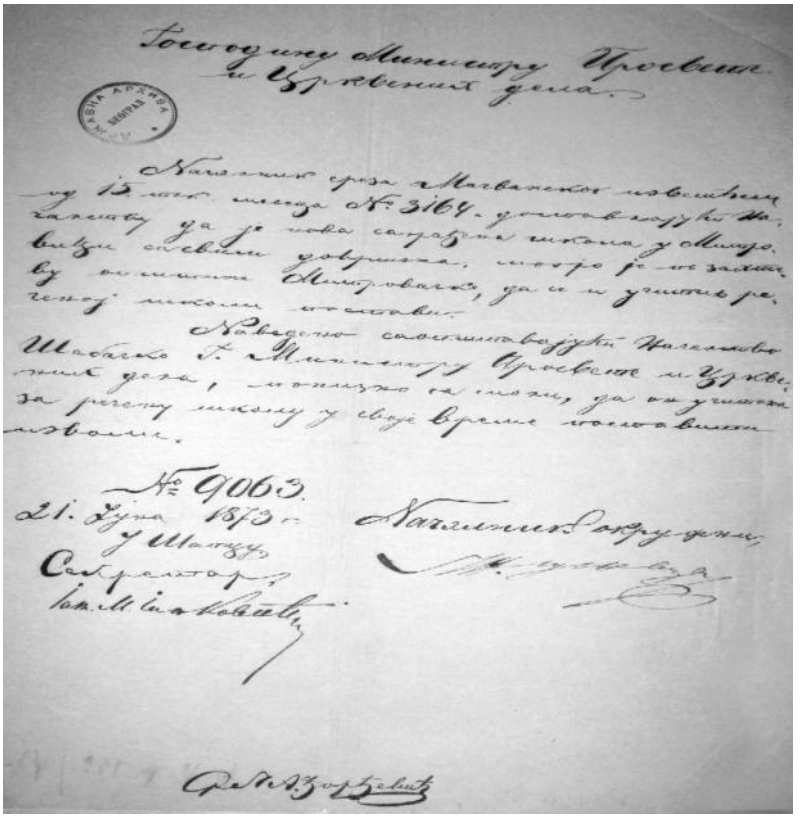

Факсимил документа о завршеној изградњи школе из 1873. године

21 *Исто*.

22 АС, МПс, Ф V Р 132/1873.

Може се претпоставити да је локација школе била у непосредној близини Саве,[23] на самом тржном кеју, поред зграде коју су називали „Кантар“ − општински кантар (градска вага). Како се на овом месту одвијао највећи царински промет између Србије и Аустрије у XIX веку, настава је извођена у веома неповољним условима (стална бука и влага).

За опстанак школе у овом периоду највише су се залагали Јеремија Ђорђевић, богослов и учитељ, председник Митровачке општине Јован Митровић, председник Митровачког суда Милан Н. Лекић[24] и одборници (имена нечитко написана).

Учитељи у митровачкој школи уписани у Државни календар за овај период били су:

1870. Јован Поповић
1871−1872. Рајко Савкић
1875–1878. Јелена Јокићева
1879–1882. Љубица Миловукова
1883−1884. Јован Берић
1885−1890. Персида Струнцалићева
1891. Душан Гајић
1892. Стана Николићева
1893−1894. Драга Гачићева
1895−1896. Зорка Одовићка
1897. Софија Бранковићева
1898. Зорка Одовићка
1900–1904. Љубица Баронићева.[25]

У веома неповољним условима школа је радила све до почетка XX века када је према плану краља Александра Обреновића изграђен одбрамбени насип (између 1900. и 1903. године).[26] Насип је уједно био и друм на коме се одвијао саобраћај, а на њега се наслањала централна и у то време једина улица насеља. Ово је уједно и период када је на том простору изграђено више стамбених и других зграда,[27] као и нова школска зграда. Имала је две учионице и два стана за учитеље.

23 На месту где је 1993. године подигнут Мост Св. Иринеја, где је и данас средиште Мачванске Митровице.

24 Милан Н. Лекић подигао је 1866. године споменик (можда у част Светом Амвросију поводом престанка куге) који и данас стоји испред Здравствене амбуланте у Мачванској Митровици.

25 АС, Државни календар са шематизмом 1852−1924.

26 Многи трговци из Србије су овде одржавали састанке. Познато је да је и сам кнез Александар Обреновић долазио овде код неког Лекића, чија кућа и данас стоји преко пута данашње цркве.

27 Тада је подигнута и нова зграда царинарнице (тур. „ћумрук“). За време Првог светског рата Аустријанци су је користили за житни магацин. У њу су 1918. године смештени пошта, телефон и телеграф. Од 1921. била је управа Бродарске радионице, а касније дирекција Бродоградилишта „Сава“.

Сачувана је комплетна документација о наменском зидању зграде за ову школу у периоду 1902−1903. године. Око 20 историјских докумената, почев од захтева за одобрење градње па све до завршетка и дозволе за рад школе, сведоче о томе.

Председник Суда Митровачке општине Божа Миливојевић 8. априла 1902. упућује допис надзорнику школе за Подрински округ. У допису стоји да је Митровачка општина ступила у погодбу са господином Крстом Остојићем, овдашњим трговцем, да јој он уступи свој плац у вароши Митровици на угледном месту и да на том месту подигне школску зграду о свом трошку, а за ово њему Општина даје извесно имање у Митровици и стару школску зграду. Даље у допису Божа Миливојевић учтиво моли господина окружног школског надзорника да што пре оформи нужну комисију која ће изаћи на лице места и оценити школску зграду, те да се та оцена што пре пошаље министру просвете на одобрење са осталим актима.[28]

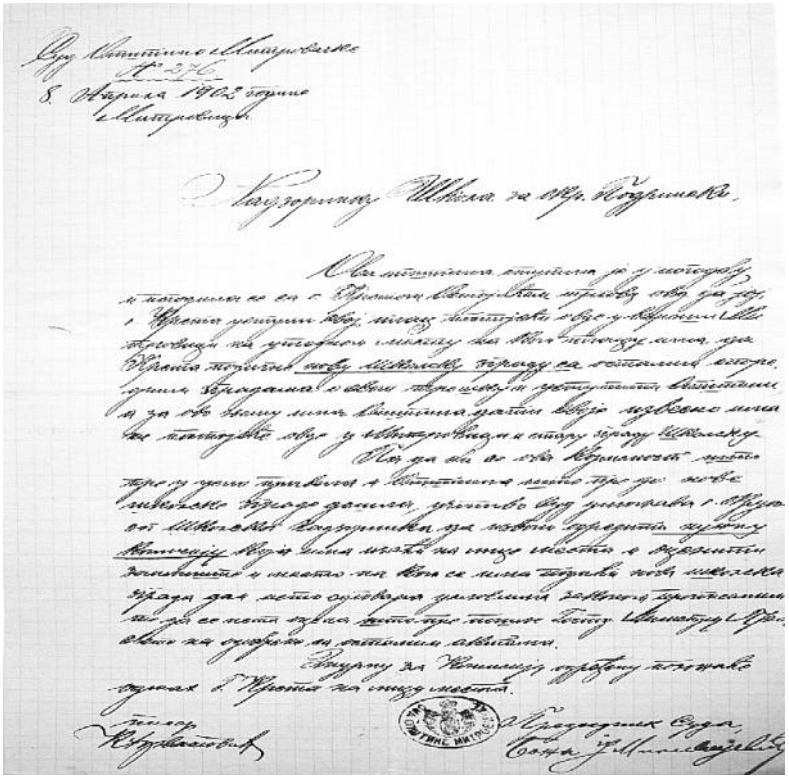

Школски надзорник за Подрински округ моли надлежно министарство да се одреди комисија за избор земљишта за подизање нове школске зграде у Митровици

28 АС, МПс, Ф XXVII/p 16/903.

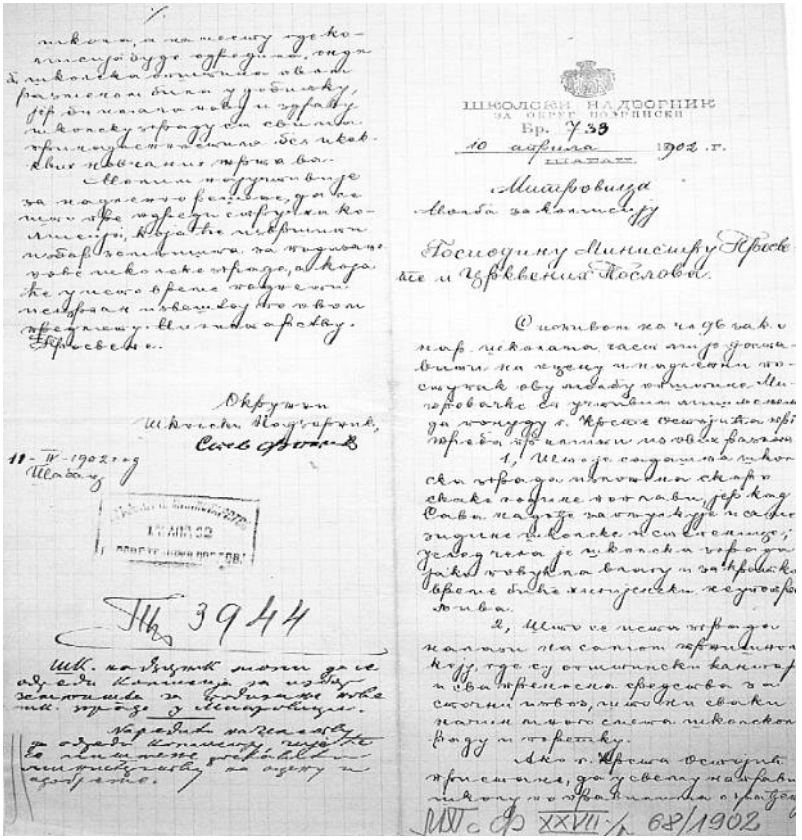

Школски надзорник за Подрински округ Стеван Фокић обраћа се 10. априла 1902. господину министру просвете и црквених послова са молбом коју је добио од Митровачке општине и даје мишљење да понуду г. Крсте Остојића треба примити из следећих разлога: 1. што је садашња школа изложена скоро сваке године поплавама, јер кад Сава надође, она запљускује и саме зидине школске и степенице па је школска зграда повукла влагу и за кратко време биће хигијенски неупотребљива, 2. што се зграда налази на самом тржном кеју, где су општински кантар и сва преносна средства за сточни извоз, што на сваки начин много смета школском раду и поретку. Ако г. Крста Остојић пристане да у свему направи школу по правилима о грађењу школа, а на месту где комисија буде одредила, онда би школска општина овом разменом била у добитку, јер би имала нову и здраву школску зграду са свим принадлежностима, без икаквих новчаних жртава. Даље, у допису моли да се што пре оформи комисија која ће изабрати земљиште за подизање нове школске зграде, а која ће о овоме исцрпан извештај поднети и самом министру просвете.[29]

29 АС, МПс, Ф 54./р 16/903.

Грађевински одељак начелства Подринског округа у писму од 12. августа 1902. се обраћа министру просвете и пише да је према наређењу од 22. априла п. Бр. 3944 комисија одобрила избор земљишта за нову школску зграду у Митровици. Приложио је и план и предрачун за одобрење изградње по којем је у плану изградња само једне учионице, „пошто у тој школи никад неће бити више од 30-35 ђака, а школа је одобрена поглавито из разлога што је Митровица погранично место.“[30]

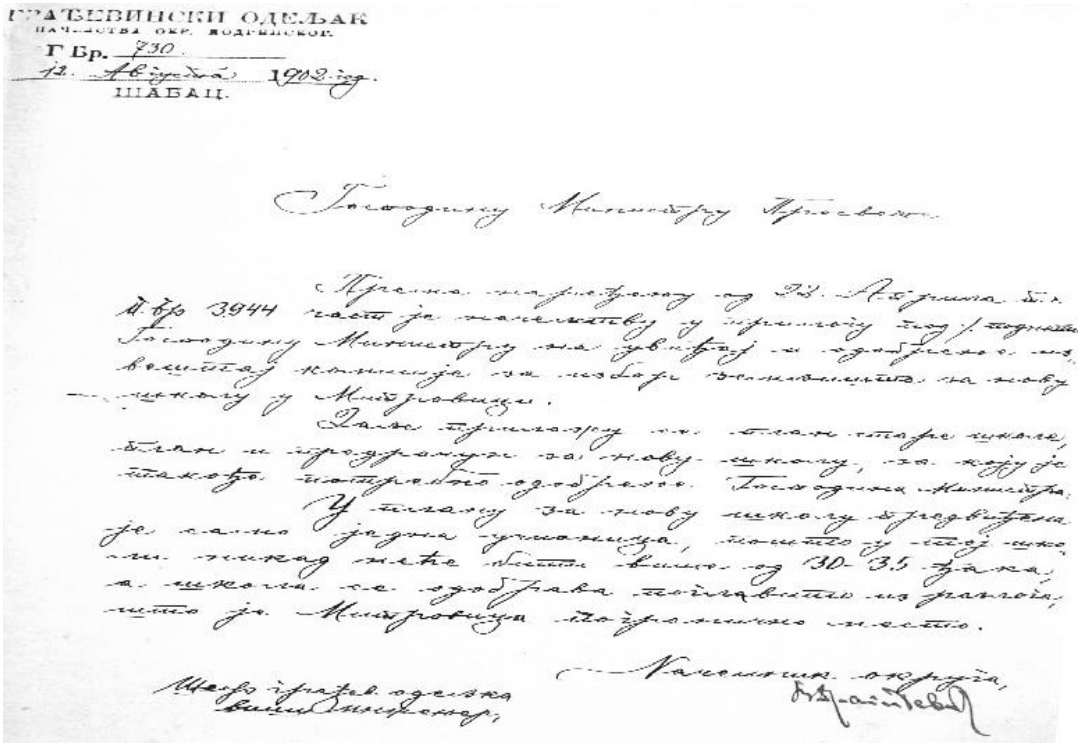
ГРАЂЕВИНСКИ ОДЕЉАК
НАЧЕЛСТВА ОКР. ПОДРИНСКОГ.
Г Бр. 730
12. Августа 1902. год.
ШАБАЦ.

Господину Министру Просвете.

Према наређењу од 22. Априла п. бр. 3944 част је начелству у прилогу под/ поднети Господину Министру на увиђај и одобрење извештај комисије за избор земљишта за нову школу у Митровици.

Даље прилажу се план старе школе, план и предрачун за нову школу, за коју је такође потребно одобрење Господина Министра.

У плану за нову школу предвиђена је само једна учионица, пошто у тој школи никад неће бити више од 30-35 ђака, а школа се одобрава поглавито из разлога, што је Митровица погранично место.

Шеф грађев. одељка
виши инженер,

Начелник округа,

Вероватно да министар није усвојио овај план пошто већ 13. јануара 1903, по налогу министра грађевине у Београду, начелник упућује допис бр. 7992 Министарству просвете и црквених послова у коме нуди скицу која је у овом министарству израђена и тражи да господин министар „изволи усвојити ову другу израђену скицу, која одговара свим условима, како у практичном, тако и укусном погледу.“[31]

30 АС, МПс, Ф 54./р 16/903.

31 *Исто*.

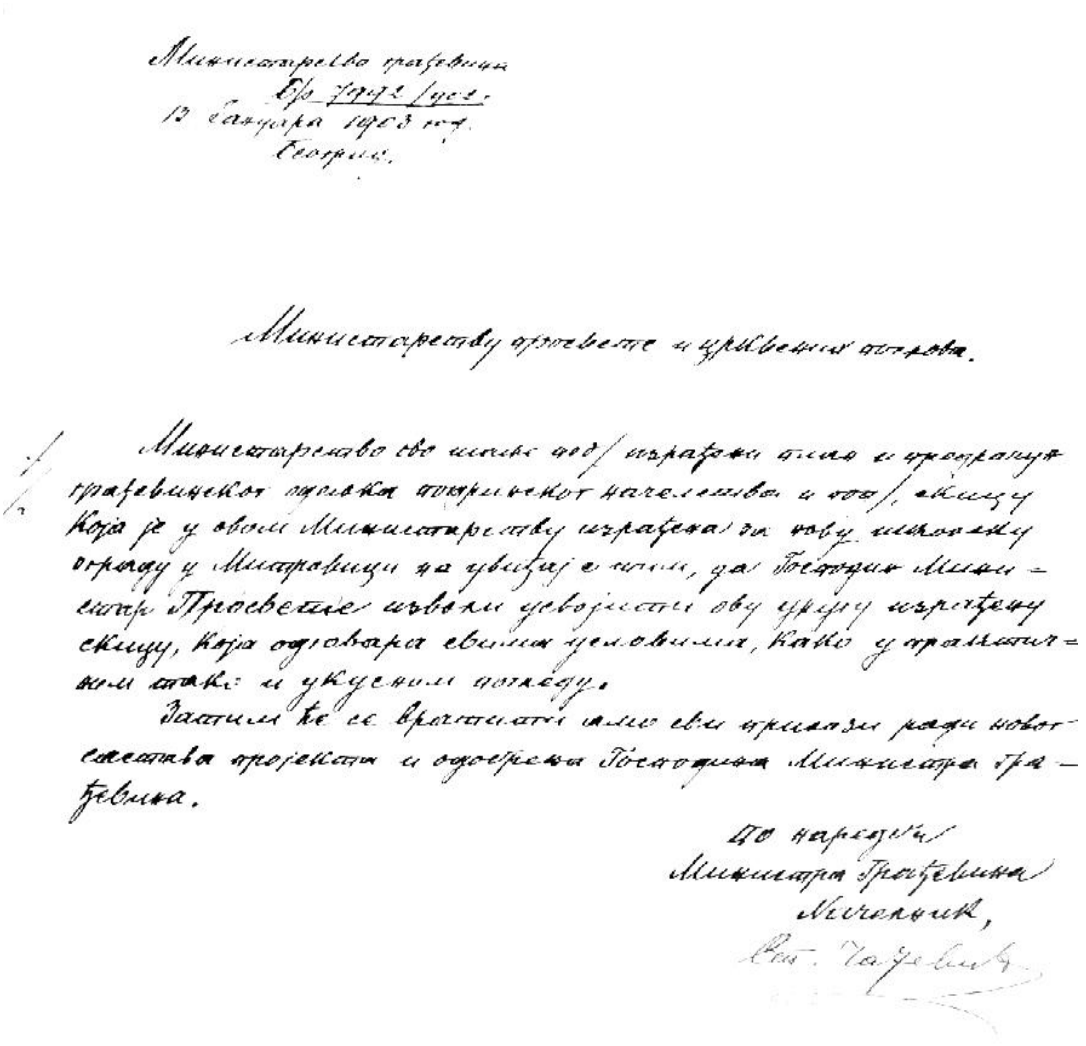

Министарство грађевина
Бр. 7992/902.
13 Јануара 1903 год.
Београд.

Министарству просвете и црквених послова.

Министарство сво шаље под/ израђени план и предрачун грађевинског одељка подринског начелства и под/ скицу која је у овом Министарству израђена за нову школску зграду у Митровици на увиђај с тим, да Господин Министар Просвете изволи усвојити ову уругу израђену скицу, која одговара свима условима, како у практичном тако и укусном погледу.

Затим ће се вратити само сви прилози ради новог састава пројекта и одобрена Господина Министра грађевина.

По наредби
Министра Грађевина
Начелник,
Ст. Чајевић

Комисијски извештај о прегледу новосазидане школске зграде у варошици Митровици састављен је 23. септембра 1903. „Према решењу начелства округа подринског од 19. септембра 1903. године бр. 1009 састали су се у Митровици и на лицу места прегледали нову зграду, коју је г. Крста Остојић трговац митровачки подигао по уговору закљученом између њега и општине митровачке на дан 5. фебруара 1903. године у жељи да нову зграду уступи школи, а за ову прими у размену стару општинску зграду у којој је била школа и плацеви општински који се у уговору помињу. Пошто је размена имања одобрена највишим решењем од 16. маја 1903. године бр. 3157, а план и предрачун за нову школску зграду прегледан и одобрен од стране министара грађевине и

просвете од 15. марта 1903. године под бр. 1242 и 17. марта 1903. године под бр. 3218 остало нам је само да извршену грађевину сравнимо са тим одобреним документима што смо и учинили и нашли: 1. да је зграда извршена у свему по плану и предрачуну од 2. фебруара текуће године под бр. 123, исто тако и зграда у дворишту. 2. да је школски плац насут на нивалети која одговара одобреном нивелационом плану и на површини или од 2500 квадратних метара као што је то предвиђено уговором тачке 2 под. 5. Према свему горе наведеном примамо ову зграду као добро и солидно извршену и налазимо да потпуно одговара наменској потреби. У исто време налазимо да се може одмах ова зграда употребити за наставу – као и да се размена старих зграда са овом може одмах извршити. Чланови комисије Окружни школски надзорник у Митровици 23. септембра 1903. године.“[32]

Школски надзорник за Подрински округ написао је допис господину министру просвете и црквених послова 28. септембра 1903. године у Шапцу, бр. 1667, у коме обавештава министра да је нову школску зграду у Митровици, коју је према уговору, а по одобреном плану, подигао г. Крста Остојић, трговац, прегледала и примила комисија 23. септембра. Даље обавештава министра да су се ђаци по његовој наредби у ову школу уселили и да она у свим разредима броји само 20 ђака.[33]



Зграда школе подигнута 1903. године

32 АС, МПс, Ф XXVII./р 68/1902.

33 *Исто*.

Према члану 22. Закона о народним школама од 19. априла 1904, школска година почиње 1. септембра, а завршава се свечаним испитом, који се мора обавити до Петровдана.[34] Предмети који су се учили у основној школи према Закону о народним школама у 1904. години били су:
– Хришћанска наука и црквенословенско читање
– Српски језик
– Историја српска и општа
– Рачуница и геометријски облици, познавање природе у вези с пољском и домаћом привредом с основама хигијене
– Цртање и лепо писање
– Певање (световно и црквено); музика и ручни рад по могућству
– Дечје игре.

Школовање је било обавезно и прописано Законом од априла 1904. за варошку децу кад напуне седму годину, а за сеоску децу када напуне осму годину живота. Истим законом била је прописана новчана казна родитељима за сваки неоправдани изостанак, која се могла заменити затвором или радом на општинским пословима.

Законом о народним школама било је предвиђено да учење у основним школама траје шест година, од којих су четири обавезне.

Упис ученика вршио је Школски одбор. Председник Школског одбора био је Стеван М. Петровић, а чланови: Јован Томић, Петар Берић и Лука Петровић. Учитељица је била Љубица Баронићева.[35]

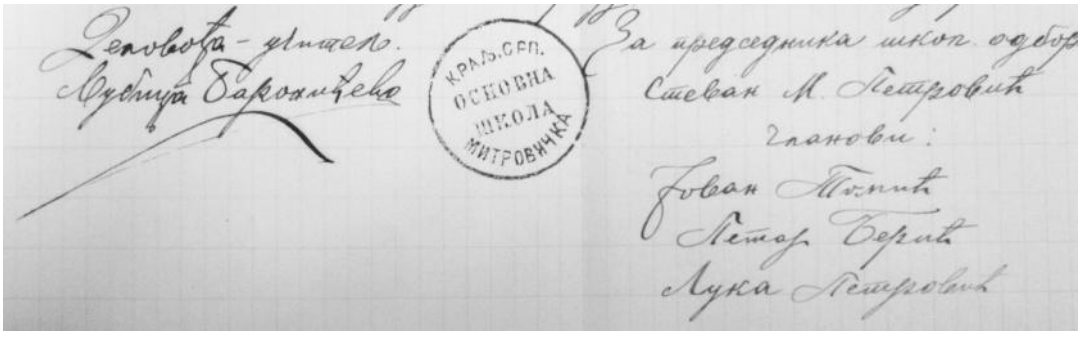

Део документа из 1903. године са отиском школског печата

34 Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941*, 2, Београд 2005, 26.

35 АС, МПс, Ф XXVII./р 68/1902.

Након одласка учитељице Љубице Баронићеве у школи као учитељи раде:
1904−1906. Петар М. Јовановић
1907. Коста М. Загорац
1908. Гаврило Бујошевић
1909. Витомир Срнић
1910−1913. Драгомир С. Остојић
1914. Даница Душановићева
1919.
1921−1924. Драгутин Лаушевић.[36]

Када су 1914. године место окупирали Аустријанци, школа је престала да ради до 1918. године. У школској згради у том периоду становали су аустријски финанси. Након ослобођења 1918. године[37] виђенији грађани настојали су да школа одмах настави са радом. Пошто у згради није било намештаја нити неке друге опреме, клупе су донете из Сремске Митровице, као поклон. Учитељ Теофановић долазио је из Сремске Митровице, где је радио у преподневним часовима, и бесплатно држао наставу само послеподне. После Теофановића као учитељ у овој школи забележен је учитељ Драгутин Лаушевић, родом из Равња из свештеничке породице. Он је био слабог здравља па га је неко време мењао Слободан Станишић, студент права. После Лаушевићеве смрти, за сталног учитеља дошао је Витомир Срнић.

Мачванска Митровица као царинско, занатлијско, трговачко и угоститељско место за време Краљевине Југославије мења назив у Подринска Митровица. Ово име је добила 1929. године по Дринској бановини.

Од 1928. године као учитељ у овој школи радио је Драгољуб Вељановић. Био је као учитељ веома цењен и уживао је велик углед као друштвени и просветни радник, носилац напредних идеја и поборник задругарства. Писац је школских

36 АС, Државни календар са шематизмом 1852−1924.

37 Првог новембра 1918. грађани у Мачванској Митровици збацују аустроугарски режим. Трећег новембра 1918. Пети пешачки пук српске војске стигао је до Саве. Преко реке је направљен понтонски мост од главне пијаце до средине Мачванске Митровице. Неколико дана српске јединице су прелазиле на сремску страну. Већ у првој години Краљевине СХС, 1919. Хидротехнички одељак из Сремске Митровице (који је основан крајем XIX века у Сремској Митровици) почео је да вади потопљене пловне објекте из Саве како би што пре ослободили реку за пловидбу. Поправљали су их у Радионици за израду чамаца. Пошто је Радионица била удаљена од Саве, одлучено је да се премести у Мачванску Митровицу, на саму обалу Саве, где је још раније изграђена једноспратница „Ђумрук“. Одмах после пресељења Радионице у Мачванску Митровицу, почетком маја 1922. указала се потреба за проширењем и повећањем броја радника. Већ у фебруару 1925. број радника је са 10 повећан на 152. Од краја октобра исте године званични назив ове радионице је „Радионица за оправку пловних објеката“ у Подринској Митровици. Р. Прица, М. Митровић, Д. Стојановић, А. Јовановић, *Нав. дело*, 11.

уџбеника и сарадник педагошких часописа и листова. У Мачванској Митровици био је покретач свих културно-просветних манифестација. Дуго година је био председник фудбалског клуба „Подриње“. Данас једна улица у Мачванској Митровици у непосредној близини данашње школе носи његово име.

Према Закону о народним школама од 5. децембра 1929. са изменама и допунама од 7. јула 1930, §103 и §104. „наставнике (у школи и ван ње) оцењују срески и бански начелници. Наставници се оцењују у току целе школске године. При томе уписује школски надзорник све важне напомене у лист оцењивања свакога учитеља који се налази код свију просветних власти.“[38]

Школски надзорник забележио је у Уписник државне основне школе у Мачванској Митровици[39] 7. јула 1934: „Данас сам извршио завршни преглед рада у основној школи у М. Митровици, у којој ради од почетка школске године г. Вељановић Драгољуб, па сам после свестраног испитивања ђака нашао следеће: Наставник ради у неподељеној четвороразредној школи. Наставно градиво пређено је у целости, обрађено правилно и методски тако да је постало духовна својина ученика-ца. Саморадња је развијена до највећег степена. Моралном и националном васпитању поклоњена је велика пажња тако да је код ђака развијена љубав према отаџбини и народном јединству. Вештинама и чистоћи такође је поклоњена пажња. Рад наставника тиме служи за пример. Стручно је спреман. Свој васпитачки и наставнички посао ради предано и у исти улаже пуно воље и љубави. Један месец дана одсуства по одлуци Министарства просвете О.П.бр: 7080/34 год и два дана по одобрењу начелника среза мачванског. У служби и ван службе владање је примерно. Ради у месним културним и просветним друштвима и установама а нарочито у задругарству. Својим скромном животом, лепим опхођењем и примереним понашањем са преданим и несебичним радом васпитно утиче на околину. Дужност је вршио савесно. Рад и успех г. Вељановића Драгољуба оцењујем оценом одличан.“[40]

---

38 Момчило Исић, *Основно школство у Србији 1918–1941 2, Закон о Народним школама од 5. децембра 1929. године са изменама и допунама од 7. јула 1930. године, §103 и §104*., Београд 2005.

39 Историјски Архив „Срем“, Сремска Митровица, Ф. 403, Основна школа „Добросав Радосављевић – Народ“ Мачванска Митровица, ИЈ 10, Уписник Државне основне школе 1933−1939. године.

40 „Надзорник уписује у првом реду свој стручни суд о прегледаном наставном раду. Осим тога уписује свој суд о учитељској стручној спреми; о преданости послу; о евентуалном одсуству и боловању; о владању у служби и ван службе (§ 81); о раду на народном просвећивању; о другом евентуалном раду и својствима учитеља, који га карактеришу као васпитача, наставника и грађанина; о евентуалним неповољним утицајима, који су спречавали васпитање и рад у школи. ... Оцене су за учитеље као школске раднике: одличан (5), врло добар (4), добар (3), недовољан (2) и рђав (1)“. *Исто*.

Вељановић је био управитељ ове неподељене четвороразредне школе, председник Школског одбора Светозар Владисављевић, а чланови Школског одбора Живорад Јефтић и Станимир Лекић.

До 1938/39. године Вељановић је у школи радио сам, због малог броја ученика, а током исте године отворило се још једно одељење у које је дошла учитељица Даница Ивић из Салаша Ноћајског.

Наставни предмети у школи су:
– Наука о вери и моралним поукама
– Народни (српско-хрватски-словеначки) језик
– Народна повест (историја) с најзнаменитијим догађајима из опште повести
– Земљопис наше државе с основним познавањем других земаља
– Рачун са основама геометрије и геометријског цртања
– Познавање природе
– Практична привредна знања и умења према потребама краја
– Хигијена
– Домаћинство
– Ручни рад с нарочитом применом народних мотива
– Цртање
– Лепо писање
– Певање
– Телесне вежбе по соколском систему
– Верска настава.[41]



Учитељ Драгољуб Вељановић са ученицима 1937. године

41 *Исто*.

Пред Други светски рат Подринска Митровица[42] је била мало насеље са само 480 становника, а у школи је у том периоду било још мало ђака. Када је 1941. године учитељ Вељановић отишао у Београд, у школу је дошао учитељ Михаило Ивић[43] који је раније радио у школи у Салашу Ноћајском. У периоду 1941/42. у школи поред Ивића, који је био управитељ школе,[44] раде још учитељи Слободан Николић и Вера Правдић. Да би било посла за три разреда и да би се удовољило жељи родитеља који су хтели децу да „склоне у школу", те школске године отвара се пети разред, односно I виши разред народне школе. Ратно стање донело је многе тешкоће које су се осетиле и у раду школе, али ова школа ради и у време рата. О томе сведоче записници који су вођени и у ратном периоду. Један од њих је Записник о извршеном прегледу[45] од стране среског школског надзорника Мачванског среза у којем стоји да је преглед извршен на основу 117 тач. 2 и 21. Закона о народним школама као и наређења Министарства просвете III бр. 6679/42. У школи су до ослобођења радили Михаило Ивић и Вера Правдић. Након одласка учитељице Вере Правдић у Шабац, у школи је неко време остао само учитељ Ивић, а касније у њој почиње да ради Марија Малезановић.

Након изненадне смрти Михаила Ивића 1951. године, у школи неко време ради само учитељица Малезановић, а касније Вера Чешљар. Потом у школи раде: Живадин и Радмила Саватић, Радојка Марковић, Милосава Сеничић, Борка Ботуровић, Миланка и Драгутин Павић, Споменка Недељковић, Вукосава Михајловић, Нацко и Павлина Христов.

Школске 1957/58. у Мачванској Митровици долази до великог прилива становништва услед наглог развоја индустрије у Сремској Митровици. Бродоградилиште „Сава" у Мачванској Митровици такође проширује капацитете и запошљава велик број радника. То се одражава и на живот школе. У овој школској години записан је 121 ученик. Школа је имала четири одељења са четири просветна радника. Већ 1960/61. године број ученика се попео на 199 па је школски простор са свега две учионице био премали. Настава је одржавана у једној приватној згради у кући Немање Милованчевића. Радило се у три смене и такав рад је био изузетно тежак. Многи ђаци ишли су на наставу у више разреде у Сремску Митровицу. Осећала се велика потреба за новом школ-

42 Решењем Министарства унутрашњих послова Краљевине Југославије, број. 2469 од 29. фебруара 1941. Подринска Митровица мења назив у Мачванска Митровица, како се и данас зове.

43 Михаило Ивић био је познат као човек ведрог духа. Обучен у народну ношњу, коју је радо носио, био је блискији са људима и важио је за правог народног учитеља.

44 Историјски Архив „Срем", Сремска Митровица, Ф. 403, Основна школа „Добросав Радосављевић – Народ" Мачванска Митровица, Записник о примопредаји дужности у Државној народној школи у Мачванској Митровици.

45 *Исто*, Записник о завршном годишњем прегледу при народној школи у Мачванској Митровици, на дан 7. јуна 1944. године.

ском зградом са више учионица и осталих просторија да би се настава успешно одвијала. Услови живота и рада су све више захтевали да се ова школа развије у осмогодишњу.

Решењем НОО Мачванска Митровица 03-2185/1-60 од 17. маја 1960. извршено је спајање Основне школе у Салашу Ноћајском са школом у Мачванској Митровици и од 1. јануара 1961. обе школе послују под називом Основна школа Мачванска Митровица са издвојеним одељењем у Салашу Ноћајском.[46] Од 1. јануара 1962. Основној школи Мачванска Митровица припојене су и Основна школа у Засавици I и Засавици II. Припајање је извршено на основу Решења НОО Мачванска Митровица број 01-5105 од 4. новембра 1961.[47] После овога Основна школа у Мачванској Митровици је била матична школа са три издвојена одељења и то: у Салашу Ноћајском, у Засавици I и у Засавици II. Крајем 1962. године НОО Мачванска Митровица је донео одлуку да се изврши поново раздвајање, тј. да се школе у Засавици I и Засавици II издвоје из школе у Мачванској Митровици и да се од њих формира самостална основна школа под називом Основна школа „ Живадин Црнобрњић“ у Засавици I. Разлог овоме је велика удаљеност ових места од Мачванске Митровице.

Школа је формално основана Решењем НОО Мачванска Митровица број 01--1400/1 од 20. марта 1962, којим је уједно добила и име Основна школа „Добросав Радосављевић – Народ“ у Мачванској Митровици.[48] Решење је објављено у *Службеном листу среза Сремска Митровица* на страни 150. Име је добила по народном хероју Добросаву Радосављевићу Народу. Песник Недељко Терзић је записао да је велика и моћна реч када се човек зове Народ. Добросав Радосављевић рођен је у Салашу Ноћајском 1919. године. Био је учесник многих демонстрација у Шапцу и Београду. Постао је члан КПЈ 1938. године. Био је секретар Окружног комитета КПЈ за Шабачки округ, организатор устанка у Мачви 1941. године. Учествовао је у формирању Мачванског партизанског одреда. Ухваћен је у Петковици марта 1942. године. После мучења у шабачком логору обешен је јавно на Сави у Шапцу у априлу 1942. Проглашен је за народног хероја у јулу 1952.[49]

Школске 1962/63. број ученика у овој школи је био 225. Школа је била петоразредна[50] а ученици су подељени у 10 одељења у Мачванској Митровици, а у Салашу Ноћајском било је 4 одељења од I до IV разреда. Радило се под тешким условима, у три учионице настава је одржавана у четири смене. Тако је

46 Историјски Архив „Срем“ Сремска Митровица, Ф. 403, Основна школа „Добросав Радосављевић – Народ“ Мачванска Митровица.

47 *Исто*.

48 *Исто*, Решење о оснивању школе у Мачванској Митровици и одређивању имена.

49 Овом народном хероју откривена је у школи у Мачванској Митровици биста у мају 1988.

50 1963/64. отворен је VI разред, а 18. априла 1964. и VII разред.

проширење или изградња нове школске зграде постао горући проблем за саму општину и неизоставна тема скоро свих састанака и зборова бирача. У школи 1963/64. има 8 одељења нижих разреда, по два за сваки разред, и 5 одељења виших разреда и то 3 одељења V и два одељења VI разреда. Број ученика је 426 у Мачванској Митровици и 115 ученика у Салашу Ноћајском. Радило се у четири смене јер је било 13 одељења а 2 учионице, и једна учионица у згради Милованчевића. Коришћен је и дом културе. Веома отежан рад и недостатак средстава условили су одлуку да се крене са зидањем нове школске зграде монтажног типа, од азбестних плоча. Нова школска зграда сазидана је 1963. Имала је осам учионица, фискултурну салу и управну зграду, а у њу су се наставници и ученици уселили 8. јануара 1964. То је у том тренутку било привремено решење. У летопису школе је записано: „8. јануара је био највеселији дан у школи, како за ученике, тако и за наставнике. Ушли смо у нову школску зграду у којој је унет и нов намештај. Истог дана одржана је седница наставничког већа на којој се расправљало о организацији рада у новој школској згради. Донет је и кућни ред школе, а радиће се у две смене. 9. јануара почели смо са радом у новој школској згради. Каква велика разлика, каква чистоћа. Учионице су чисте, светле, паркет се сија, а намештај нов и леп. Ученици се плаше да седе на новим столицама јер су навикли на старе, прљаве тесне учионице.“[51] Изградњом нове школске зграде створени су повољнији услови за рад. У то време било је у школи 635 ученика, а и само место је добило већи број становника.

Основна школа „Добросав Радосављевић – Народ“ је 1965. године регистрована у Окружном привредном суду у Сремској Митровици и уписана у регистар установа у истом суду на страни 85. свеска II.[52]

Септембра 1965. отворен је VIII разред тако да је школа прерасла у потпуну основну осмогодишњу школу. У оквиру ове школе отворено је и одељење за образовање одраслих у организацији Радничког универзитета из Сремске Митровице.

Обухватајући сву децу која подлежу обавезном школовању са територије Мачванске Митровице и Салаша Ноћајског, уписано је 1966. године 726 ученика, у 21 одељење, тако да се већ тада јавља недостатак школског простора. Пошто се 1966. године СО Мачванска Митровица припаја СО Сремска Митровица, Савет је поднео захтев СО Сремска Митровица да се стара школска зграда врати школи и тиме нормализује рад у школи. Пошто се у стару школску зграду уселио ПИК „Сирмијум“ − пољопривредни погон Мачва,[53] договоре-

51 Летопис школе.

52 Историјски Архив „Срем“, Сремска Митровица, Ф. 403, Основна школа „Добросав Радосављевић – Народ“ Мачванска Митровица.

53 Историјски Архив „Срем“, Сремска Митровица, Ф. 1328, Друштвено Пољопривредно Предузеће „Мачва“ Мачванска Митровица, Решење о преносу права коришћења.

но је са председником општине и друштвенополитичким организацијама да се обезбеде средства за доградњу две учионице. Грађани су увели месни самодопринос, Бродоградилиште „Сава“ из Мачванске Митровице издвојило је 5.000.000 динара а ПД „Мачва“ 2.700.000 динара. Школа је из сопствених средстава купила стубове од цигала, а у финансирању школе учествовала је и Општинска заједница образовања. У јуну 1967. почела је доградња учионица (радионице), и завршена је у септембру исте године. Створени су услови за рад у две смене. Те године у школи су радили следећи наставници: Нацко Христов, Драгутин Јанковић, Зорка Каран, Љубица Петровић, Милица Маринков, Наталија Аранђеловић, Милена Радивојевић, Радмила Саватић, Павлина Христов, Бранка Лукић, Жарко Маринков, Споменка Недељковић, Предраг Марковић, Милија Лалевић, Милош Пајић, Никола Орлић, Љубинка Мирков, Јован Свилокос, Андрија Чупић, Јован Мартиновић, Мирослав Адамовић, Мирослава Васиљевић и Славка Лалевић.[54]

Од 1. марта 1976. због економске и педагошке оправданости дошло је до интеграције школа на територији овог дела Мачве овој школи. Одлуком зборова радних људи престале су да постоје као самосталне и припојене овој школи следеће школе:

1. Основна школа „Јанко Веселиновић“ у Ноћају са подручном школом у Раденковићу,
2. Основна школа „Живадин Црнобрнић“ у Засавици I са подручном школом у Засавици II, и
3. Основна школа „Јанко Јовановић Шпанац“ у Равњу.

Тако је створена јединствена, самостална, самоуправна организација – Школа за основно васпитање и образовање „Добросав Радосављевић – Народ“ са седиштем у Мачванској Митровици, Улица маршала Тита 29, која у саставу има одељења ван седишта школе у:

– Салашу Ноћајском – 4 разреда
– Ноћају – 8 разреда
– Раденковићу – 4 разреда
– Равњу − 8 разреда
– Засавици I – 8 разреда
– Засавици II – 4 разреда.

Школа у свом саставу нема основних организација удруженог рада а има право и одговорност одређене законом за радну организацију. Уписана је у регистар ОУР у Окружном суду у Сремској Митровици под бројем 169.[55]

54 Летопис школе.

55 Историјски Архив „Срем“, Сремска Митровица, Ф. 403, Основна школа „Добросав Радосављевић – Народ“ Мачванска Митровица.

Одељење забавишта отворено је 1977. године у Салашу Ноћајском, а 1. септембра 1979. и у Равњу. Од 1979. године ученици од V до VIII разреда из Засавице I и Засавице II похађају наставу у Мачванској Митровици, распоређени у постојећа одељења.

Управитељи и директори школе у Мачванској Митровици
– 1928−1941. Драгољуб Вељановић
– 1941−1951. Михаило Ивић
– 1951–1954. Вера Чешљар
– 1954–1955. Радмила Саватић
– 1955–1958. Живадин Саватић
– 1958–1959. Драгутин Павић
– 1959−1960. Миланка Павић
– 1960−1964. Живадин Саватић (боловање)
– 1962–1963. Нацко Христов, в. д.
– 1964–1968. Нацко Христов
– 1968−1973. Страхиња Јовановић
– 1973−1976. Јован Мартиновић
– 1977−1978. Милија Лаловић
– 1978−1986. Милош Пајић
– 1986−1990. Никола Обрадовић
– 1990−1995. Јован Мартиновић
– 1995−2000. Мирослав Адамовић
– 2000−2003. Мирјана Марковић
– 2003− Слађан Папић.[56]



56 Из архивске грађе и Летописа школе.

Данас ову школу, у учионицама које прокишњавају и где се зидови круне и претварају у азбестну прашину (што угрожава здравље свих присутних)[57] похађа 460 ученика. Добра вест је да је недавно на основу идејног пројекта урађена препарцелација земљишта на коме је планирана изградња нове школске зграде. Израду пројекта финансирао је Град Сремска Митровица. Петиција за рушење ове школе са преко 1000 потписа мештана Мачванске Митровице, родитеља и просветних радника школе послата је на пет адреса: Школској управи Нови Сад, Покрајинском секретаријату за образовање Војводине, Покрајинском омбудсману, Министарству образовања и науке и Министарству за заштиту животне средине. Нова школа у Мачванској Митровици чека још само дозволу Министарства просвете.

Година	Број ученика
1836.	23
1852.	33
1853.	32
1903.	20
1935/36.	46
1937/38.	58
1938/39.	70
1939/40.	40
1941/42.	53
1942/43.	70
1945.	38
1947/48.	56
1955/56.	79
1956/57.	99
1957/58.	121
1958/59.	142
1959/60.	164
1960/61.	199
1962/63.	225
1963/64.	426
1964/65.	635
1965/66.	719
2012/13.	861

Број ученика школе по годинама, према расположивим архивским подацима

57 Због тога што је азбест веома опасан по здравље, у Европи је још 1976. године донета одлука о ограничавању његове употребе, док је 2005. године у свим земљама чланицама Европске уније забрањена производња и употреба азбеста у грађевинске сврхе. Сремска Телевизија, Вести, *Мачванска Митровица: Нова школа*, 29. 01. 2013.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори:

1. Архив Србије (АС), Државни календар са шематизмом, 1852−1924.
2. Архив Србије, Књажеска канцеларија (КК), Београд (1815−1839).
3. Архив Србије, Министарство просвете (МПс), Београд (1838−1918).
4. Архив Србије, Министарство финансија (МФ), Београд (1839−1918).
5. Историјски Архив „Срем“, Сремска Митровица, Фонд 403, Основна школа „Добросав Радосављевић – Народ“ Мачванска Митровица
6. Летопис Основне школе „Добросав Радосављевић – Народ“.

Литература:

1. Антонић, Олга, *Прилог проучавању школства у Подрињу*, Годишњак Историјског архива Шабац, бр. VIII, 1970.
2. Исић, Момчило, *Школство у Србији 1918−1941, књига друга, грађа*, Београд 2005.
3. Милићевић, Милан Ђ., *Кнежевина Србија*, Београд 1876.
4. Прица, Радомир, Момчило Митровић, Драган Стојановић, Александар Јовановић, *Бродоградилиште „Сава“, Мачванска Митровица*, Сремске новине, Сремска Митровица 1979.
5. Радосављевић, Неђељко, *Попис шабачке епископије из 1836. године*, Гласник Историјски архив Ваљево, бр. 34, 2000.
6. Сремска Телевизија, Вести: *Мачванска Митровица: Нова школа*, 29. 01. 2013.
7. Филиповић, Станоје, *Годишњак Историјског архива Шабац*, бр. II, 1965.

Mirjana Teodorović
The Historical Archives “Srem”
Sremska Mitrovica

THE SCHOOL IN MAČVANSKA MITROVICA IN THE ARCHIVAL MATERIALS

SUMMARY

Analyzing the preserved archival materials, through the archival documents, the founding and the development of the school in Mačvanska Mitrovica is presented simply, as well as the depiction of people and time in which the school had started and continued working and progressed. It encompasses the chronological history of this school from the first found archival document in 1836 which testifies the school’s existence, then the processes and events which influenced the school’s survival, the relationship between the educational authorities and regional schools and finally the school system a century and a half old. Regardless of the natural, financial, social and legal inconveniences on the one hand, there existed a continual struggle and eagerness of the residents and the educated teachers to maintain the school in this little settlement. Relying on every relevant data from the archival materials of several archive funds, as well as on the additional domiciliary and other sources, it was possible to process the important school issues, construction of the school building, personnel, attendance by the pupils, their number, subjects taught at school. This paper is written as an endevour to save the archival materials about the school and the data within them from anonimity, and to create for the students of the school in the 21st century the conditions appropriate for the modern school system.

271.222(497.11)-788(470)»1756»(093.2)

Проф. др Владан Гавриловић
Ненад Нинковић Ма
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Одсек за историју

ПУТНИ ЛИСТ ЗА РУСИЈУ ХОПОВСКИХ КАЛУЂЕРА ИЗ 1756. ГОДИНЕ
– ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ МАНАСТИРА ХОПОВА –

Сажетак: У овом прилогу аутори допуњавају податке о одласку у Кијев тројице калуђера манастира Хопова, које је у свом делу *Доситеј Обрадовић у Хопову* изнео Тихомир Остојић, и доносе садржину њиховог лажног пасоша, прилажући његов факсимил, као и допис Угарског намесничког већа из 1756, упућен преко Угарске дворске канцеларије.

Кључне речи: манастир Хопово, Русија, Кијев, митрополит Павле Ненадовић, Павле Мишковић, ђакон Григорије, монах Симеон.

*

Средином XVIII века дошло је до значајних промена код Срба у Хабзбуршкој монархији у схватању значаја образовања и његове корисности за развој друштва и појединца. Ширењу идеје да је оно предуслов напретка, у највећој мери, допринели су карловачки митрополити Мојсије Петровић, Вићентије Јовановић и Павле Ненадовић, али не треба пренебрегнути ни учинак бачког епископа Висариона Павловића. Нарочито је значајно теоријско образлагање важности школовања које је од 1749. до 1768. године, док је био на трону карловачких митрополита, дао Павле Ненадовић, приближавајући, наизглед неспојиве, ставове просветитељства и православне теологије. Вешто указујући на то да је образовање Божији дар, знак Божије милости, богоугодно дело, штавише пра-

ви облик духовног поста, истицао је и да је оно услов за напредак у војној служби и основа економског благостања. Овакав став једног првојерарха није био усамљен у српском друштву, напротив, он је присутан и код грађанства, официрског слоја и свештенства, о чему сведоче подаци са црквено-народних сабора из 1748. и 1749. као и Синода из 1750.[1]

Образовање је током XVIII века постало потреба не само ради личног напретка већ и да би се кроз њега очувао народни и верски идентитет, што је наглашавао у својим писмима цару Петру Великом још митрополит Мојсије Петровић. Лоше материјално стање на почетку XVIII века, уз недостатак образованог учитељског кадра, као и ваљаних уџбеника, довели су до неопходности помоћи Србима у Хабзбуршкој монархији, што су митрополити Мојсије Петровић и Вићентије Јовановић на време увидели и обратили се руским владарима за њу, јер су после нескривене прозелитске политике поверење могли да поклоне једно владару и држави са православним карактером − Руском царству. Из њега су карловачки првојерарси доводили учитеље, који су реформисали српско школство, дајући му проруски карактер и остављајући трајни руски утицај у српској култури. Руско царство није било само место одакле је стизала помоћ, већ и држава у којој су Срби могли да стекну највише теолошко образовање без бојазни од католичког прозелитизма. Зато су појединци одлазили у Кијев, пре свега на Духовну академију, али и у друге школе, где су се образовали и по завршетку школовања враћали међу сународнике да шире своје знање. Појединци су на Духовну академију упућени по жељи митрополита, тако да се од 1721. до 1762. године овде образовало 28 Срба, мада се чини како нису сви уведени у списак ученика, односно да је број оних који су макар део свог образовања стекли у Кијеву већи. Међу онима који су се школовали у Русији било је и монаха из манастира Хопова, а први за кога је то могуће потврдити у изворима био је јеромонах Арсеније Стојков, који је октобра 1731. отишао у Кијев заједно са лепавинским јеромонахом Стефаном Станисављевим. Стојков се вратио у Хабзбуршку монархију 1735, у манастир Хопово, а преминуо је 1745. негде у Хрватској.[2]

1 Архив Српске академије наука и уметности, 12176а-1, Посланица од 7/18. фебруара 1750, од 10/21. фебруара 1754, од 1/12. марта 1755, од 22. фебруара / 4. марта 1756, од 25. септембра / 6. октобра 1759, од 19/30. октобра 1761, од 12/23. октобра 1763, од 24. септембра / 5. октобра 1764; Joseph Alexander von Helfert, *Die Gründung der österreichischen Vollksschile durch Maria Theresia*, Prag 1860, 446; Димитрије Руварац, *Позиви и одзиви или радња појединих српских архиепископа у митрополији карловачкој, око подизања српских школа и стварање фондова за њихово издржавање*, Земун 1894, 9−18; Димитрије Кириловић, *Српске основне школе у Војводини у 18 веку (1740−1780)*, Сремски Карловци 1929, 19; Страхиња Костић, *Реорганизација школа у духу просветитељских реформи*, Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974, 162−190.

2 Мита Нешковић, *Историја српских школа у Аустро-Угарској монархији*, Сремски Карловци 1897, 38−39; Димитрије Руварац, *Позиви и одзиви или радња појединих српских ар-*

Приче о Русији, о православној царевини која је своју моћ све више ширила, могле су само подстицајно да делују на Србе, а сведочења савременика још више на жељу за одласком у ову државу, било ради образовања било сталног насељавања. У том смислу у Хопову је свакако постојало живо сећање на јерођакона, касније јеромонаха, Арсенија Стојкова и његово школовање у Кијеву. Не сме се, међутим, сметнути са ума колико су на савременике Русија и њена духовност зрачили кроз сликарство, пре свега преко делатности Јова Василијевича у Крушедолу али и у сликарском атељеу, својеврсној школи у Карловцима, као и преко руских књига које су се налазиле у манастирима. У Хопову су се 1753. налазила два руска јеванђеља, дела архиепископа черњиговског Јована, два октоиха, седам служебника, дванаест минеја, две ирмологије, две књиге о Светом Николи, *Камен вери* Стефана Јаворског итд. Све ове књиге, доступне монасима којима је објашњаван значај образовања и који су позивани у Карловце у покровобогородичне школе митрополита Павла Ненадовића, где су, такође, могли да сазнају понешто о Русији, мамиле су своје читаоце да пођу у ову географски далеку земљу. Та чињеница постала је значајнија у време развојачења Потиско-поморишке војне границе (1751), када су Срби Русију схватали као царевину у којој им је верска слобода сигурна а напредовање загарантовано, за разлику од Хабзбуршке монархије где су српска права константно кршена, а друштвени положај и социјални статус били несигурни. О култу Русије и њене царице Јелисавете Петровне говоре савременици ових миграција, пре свега Симеон Пишчевић и Доситеј Обрадовић. Међутим, одлазак српског становништва из Хабзбуршке монархије није одговарао њеном Двору, јер су губили пореске главе и способне војнике. У том циљу су настојали да га на сваки начин спрече, због чега је царица Марија Терезија 1752. донела Казнени патент против агитовања за сеобу. С друге стране, став Двора подржао је из других побуда митрополит Павле Ненадовић, сматрајући да по Србе није добро да напуштају свој тадашњи етнички простор јер би то могло да до-

хиепископа у митрополији карловачкој око подизања српских школа и стварања фондова за њихово издржавање, Земун 1894, V–VI; Исидора Точанац, *Српски народно-црквени сабори (1718–1735)*, Београд 2008, 105–106, 108–112, 151–161, 213–214; Петар Деспотовић, *Школе Срба у Угарској и Хрватској*, свеска прва, Крагујевац 1888, 25; Славко Гавриловић, *Исаија Ђаковић, архимандрит гргетешки, епископ јенопољски и митрополит крушедолски*, Зборник Матице српске за историју, бр. 74, Нови Сад 2006, 7–30; Милутин Јакшић, *О Виђентију Јовановићу – прилози за историју митрополитства му 1731–1737*, Нови Сад 1900, 216–217; Валеријан Прибићевић, *Срби питомци Кијевске академије у времену од 1721–1762. год.*, Богословски гласник, бр. 7, Сремски Карловци 1905, 248–252; Никола Радојчић, *Кијевска академија и Срби*, Српски књижевни гласник, бр. 9, Београд 1913, 668–673; Мирко Јовановић, *Срби у руским школама у XVIII веку*, Скопље 1926, 3–16; Милан Петров, *Питомци српског народног сабора у Сремским Карловцима на Кијевској духовној академији у другој половини XVIII века*, Зборник Матице српске за историју, бр. 5, Нови Сад 1972, 164–165.

веде до његове лакше асимилације, нарочито оног дела који оде у истоверну и словенску Русију, што се брзо показало као тачно. С друге стране, тренутак када је сеоба почела, било је време бурних дешавања код Срба у Хабзбуршкој монархији пре свега због непоштовања Привилегија, дискриминаторских закона хрватских сталежа и потреса у Војној граници, који су 1751. резултирали Кијуговом буном. Из овог разлога Двор и митрополит заједно раде на томе да спрече миграције, а појединци заинтересовани за одлазак у Русију на сваки начин покушавају да тамо стигну, при чему не презају од тога да фалсификују своје путне исправе, као докумената којим им одлазак у Русију дозвољавају управо државне инстанце и митрополит Ненадовић.[3]

У свом познатом делу *Доситеј Обрадовић у Хопову* Тихомир Остојић наводи како су хоповски калуђери Павле Мишковић,[4] ђакон Григорије[5] и монах Симеон лажним пасошима допутовали у Русију, у Кијев, где је ускоро Григорије умро, док су у Русији остали Симеон и Павле. Симеон се учио сликарству, док се Павле после тринаест месеци вратио у Хопово где је пред манастирском конзисторијом одговарао за бекство из манастира и пасошки фалсификат. У тој истрази Павле је тврдио да је у Кијев ишао да би се учио „латинском дијалекту“ а да су друга двојица желела да се уче „малерству“. Пошто је Павле био најписменији и у Хопову вршио дужност првог протоколисте, може се наслутити да је овде приложени пасош баш он написао и врло вешто фалсификовао потпис карловачког митрополита Павла Ненадовића.[6]

---

3 *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, приредио Димитрије Руварац, Сремски Карловци 1903, 236, 249−251; Чедомир Денић, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, Београд 2010, 447; Ј. Х. Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад − Београд 1998, 105−124; Мита Костић, *Нова Србија и Славеносрбија*, Нови Сад 2001, passim.

4 Павле Мишковић је рођен 1728. у Београду. Школовао се у Земуну код бечкеречког протопрезвитера Илије. У Хопово је дошао 1743, а следеће године се замонашио. Исте године га је зађаконио Павле Ненадовић, тадашњи карлштадски епископ. Добро је знао да чита, поје и пише, али му је теолошко образовање било лоше. По повратку из Кијева био је кратко време параеклесијарх, али је због болести ослобођен ове дужности и упућен у Старо Хопово. Овде је 31. јула 1758. умро (*Опис српских фрушкогорских манастира...*, 228; Тихомир Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, Нови Сад 1907, 256, 267; Душко М. Ковачевић, Недељка Ковачевић, *Старо Хопово манастир Светог Пантелејмона*, Старо Хопово 2008, 48).

5 Јерођакон Григорије Јовановић је рођен у Железнику 1734. Школовао се у Земуну код попа Теодора, али није научио добро да чита и пише. Зађаконио га је истог дана када се 1749. замонашио пакрачки епископ Софронije Јовановић. Није био вешт у појању, док му је теолошко образовање било на нивоу основног (*Опис српских фрушкогорских манастира*..., 231).

6 Монах Павле је излажући пред Конзисторијом њихово бежање навео и следеће: „Начинили су два лажна пасоша, један од митрополита а други од манастира. С тим лажним пасошима су ишли кроз Угарску и дошли до вароши Уеля (Sátoraljaújhely) где их тамошњи парох Андреј Бачински и солгабиров задрже двадесет дана. Мора да су се путници овој двојици учинили сумњиви, јер им узеше митрополитов пасош и послаше га у Беч“ (Т. Остојић, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, 258).

Међу поменутом тројицом хоповских монаха у српској култури највише трага је оставио монах Симеон (Јовановић) Балтић, који се, уједно, најдуже задржао у Русији, до 1762.[7] Наведене године он је у Русији склопио уговор са гомирским игуманом Теофилом Алексићем, рођаком карлштадског владике Данила Јакшића, по коме је требало да дође у Гомирје и овде отвори сликарску школу, уз обећање да неће сликати без владичине дозволе. Убрзо је постао нека врста придворног епископског сликара. Две године касније из његове сликарске школе изашла су тројица уметника: Ђорђе Мишљеновић, Јован Грбић и Лука Никшић, које му је за ученике доделио владика. Ученици нису били задовољни својим учитељем, чак су се и тужили владици Данилу да их не учи свим својим вештинама, вероватно плашећи се конкуренције, иако га је владика уверавао да за то нема разлога, јер ће он за њега увек бити први у епархији, те да се посвети обучавању млађих. Балтић се међу гомирским монасима помиње 1778, а последњи помен потиче из наредне године, мада има индиција да је био жив и 1780. Његова сликарска школа је значајна као пример српског барокног стваралаштва на простору где су Срби били изложени јаким верским притисцима и где је и сликарство одиграло изузетну улогу у очувању верског идентитета. Главно Балтићево дело, односно дело његове школе, при чему је он радио важније иконе, јесте иконостас манастира Гомирја. Поред њега радио је са ученицима на осликавању иконостаса и зидног простора за цркве Кордуна, Горских Котара и Лике. На свим Балтићевим радовима, иако они припадају барокном сликарству, присутно је понешто и из традиционалног стваралаштва, што је карактеристика ране фазе српског барока и утицаја кијевопечерске сликарске традиције.[8]

Тихомир Остојић, који је забележио податке о одласку тројице калуђера у Руско царство, није у рукама имао фалсификоване пасоше, а ми смо, захваљујући прикупљеној архиви и заоставштини покојног академика Славка Гавриловића и његовим истраживањима у Државном архиву Мађарске, дошли до оног примерка на коме је „потписан“ митрополит Ненадовић,[9] будући да га је скупшти-

7 Рођен је у Нишу 1728. У Хопово је дошао 1751. и ту је почео школовање. Исте године се и замонашио. Био је у сукобу са манастирским намесником Теодором Милутиновићем (Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, МПА „Б“ 2/1755, 3/1755; *Опис српских фрушкогорских манастира*..., 234).

8 Ivan Bach, *Prilozi povijesti srpskog slikarstva u Hrvatskoj od kraja XVII do kraja XVIII st*., Prilozi povjesti umetnosti i arheologiji, Zagreb 1949, 198−206; *Српски биографски речник*, књ. 1, Нови Сад 2004, 390 (биографију написала Олга Микић); Мирослав Тимотијевић, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996, 38, 146, 149, 153, 218; Исти, *Рађање модерне приватности*, Београд 2006, 286; Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, друга књига, Топуско 1990, 168−170.

9 Лажни пасош са потписом митрополита је састављен 16. марта 1756. Павле Ненадовић је био митрополит карловачки од 1749. до смрти 1768. године (Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996, 384−387).

на Землинске жупаније, у којој су бегунци неко време били задржани, послала Угарском намесничком већу у Пожун (Братиславу). Веће га је потом проследило на увид царици Марији Терезији и затражило упутство да ли да калуђере врати или да их пусти у Русију.[10] Будући да су калуђери стигли у Русију, овакав гест царских власти за очигледан прекршај је само још једна потврда тада веома добрих и корисних политичких и државних односа Хабзбуршке монархије и Русије, заједнички угрожених Пруском и њеним аспирацијама.[11]

Допис Намесничког већа упућен је преко Угарске дворске канцеларије царици 21. маја 1756. Данас се налази у архиву ове канцеларије у Будимпешти, заједно са лажним пасошем хоповских калуђера.

Сматрајући да је поменути пасош достојан пажње историчара, ми га објављујемо, заједно са дописом Угарског намесничког већа, са нашим интервенцијама у тексту, унетим у угласте заграде.

Списи гласе :

I

Sacratissima Caesareo − Regia Majestas Imperatrix et Rexi Domina Domina Clementissima!

Informationem Co[mi]t[a]tus Zemplimiensis per Consilium hoc Locumt[enentia] le Regium acceptam in eo, qvod duos Graecos Monachos, in Moscoviam, ad invisenda (uti exponnunt) Sanctorum corpora proficiscentes, nec alys, qvam Metropolitiae isthic in originali Acclusis Passualibus provisos, detinuerit, et de praesenti detineat, humillime repraesentando: altefatae Ma[jes]t[a]tis Vestrae benignam Resolutionem, circa eorundem Monachorum ulteriorem detentionem, vel dimissionem, pro inviatione antelati Co[mi]t[a]tus in submissione praestolatur Consilium hoc Locumt[enentia]le Regium, qvod semet altissimis Cae[sare]o-Regyis gratysa profundissime devovet.

Datum ex Consilio Regio Locumt[enentia]li Posony die Vigesima Octava Maji Anno Milessimo septingentessimo Qvinqvagesimo sexto.

Praesentibus ad Latus Comitis Georgÿ Erdödÿ Praesidis vicegerentis Consiliarys, comitibus [etc.etc] celebrato.

---

10 Поменути пасош није једини пример фалсификовања исправа ради одласка у Русију. Наиме, у покушају да се под видом Црногораца у ову државу исељавају радници у карловачким виноградима, њихове пасоше је 1757. фалсификовао карловачки синдикус Јован Балевић (Дејан Микавица, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Срба у Црној Гори 1496−1918*, Нови Сад 2013, 101−102).

11 О односима Пруске са другим европским државама, а посебно са Хабзбуршком монархијом и Русијом, вид. више у: Метју Андерсон, *Европа у осамнаестом веку*, Београд 2003, 307−335.

II

Понеже с[вја]то Николајевскија обшчежителнија обители в подкрилији Фрушкија Гори, б[ла]госпасајемија Епархији нашеја Хопова ч[ес]тњејшиј Архимандрит и Братство смирено предложиша нам многократње засих ч[ес]тних монахов *Павла* и *Григорија* и *Симеона*, тако ми смислишесја на њихово приљежноје прошеније коториј намјереније издавна имјели јесу походити до с[вја]тих Кијевопечерскија м[о]настирej поклонитисја и в‘ них много цјелебним лежашчим с[вја]тим мошчам, јешчеже и ученија ради походјат, за које допушчајем и бл[а]гословљајем, тогоради со сим преос[вја]шченим господијам во Хр[ис]тје братијам архијерејем препоручајем их, такожде бл[а]гоговјејњејшим протопрезвитером, с[вја]шчеником и причту ц[е]рковному, бл[а]го и племенитородним по сану и достојинству господам војинственим, бл[а]гопочтеним кнезовом, бојарем, т[е]рговцем, занатлијам, земледјелцем гдје би пришли в град или вес мирниј им пропуск учините, понеже бо мирниј јесу и с миром походјат.

Дано в Резиденцији Нашеј Архи-Еп[ис]к[о]по-митрополитској в Карловцје 16-го М[есе]ца марта [1]756. года.

Смренијˇ Архи-Еп[ис]к[о]п и Митрополит
и обојих Их Цесаро-крал[евскаго] Величаства
тајниј Совјетник

(М. П.)
Павел Ненадович, м. п.

(Државни архив Мађарске, Бдп, А-Секција, *Litae Consilii Regii Locumtenentialis*, N ro 250 ex 1756)

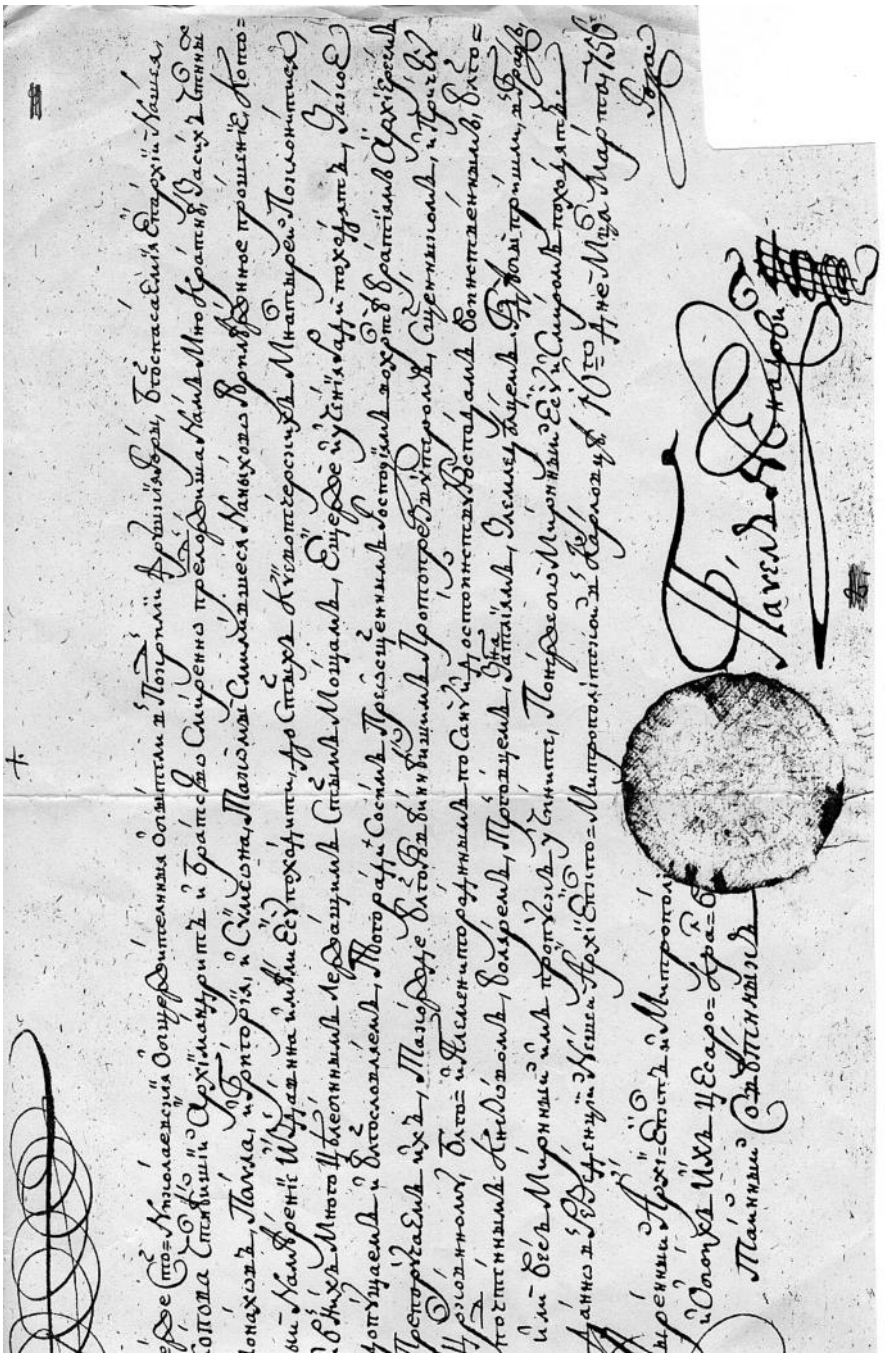

Део лажног пасоша хоповских калуђера са фалсификованим потписом митрополита Павла Ненадовића

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори :

1. Архив Српске академије наука и уметности у Сремским Карловцима, Митрополијско-патријаршијски архив, фонд „Б“.
2. Архив Српске академије наука и уметности, 12176а-1.
3. Државни архив Мађарске, Бдп, А-Секција, *Litae Consilii Regii Locumtenentialis*, N^ro 250 ex 1756.
4. *Опис српских фрушкогорских манастира 1753. године*, приредио Димитрије Руварац, Сремски Карловци 1903.

Литература:

1. Андерсон, Метју, *Европа у осамнаестом веку*, Београд 2003.
2. Bach, Ivan, *Prilozi povijesti srpskog slikarstva u Hrvatskoj od kraja XVII do kraja XVIII st.*, Prilozi povjesti umetnosti i arheologiji, Zagreb 1949.
3. Гавриловић, Славко, *Исаија Ђаковић, архимандрит гргетешки, епископ јенопољски и митрополит крушедолски*, Зборник Матице српске за историју, бр. 74, Нови Сад 2006.
4. Грбић, Манојло, *Карловачко владичанство*, друга књига, Топуско 1990.
5. Денић, Чедомир, *Српске библиотеке у Хабзбуршкој монархији током 18. века*, Београд 2010.
6. Деспотовић, Петар, *Школе Срба у Угарској и Хрватској*, свеска прва, Крагујевац 1888.
7. Јакшић, Милутин, *О Вићентију Јовановићу − прилози за историју митрополитства му 1731−1737*, Нови Сад 1900.
8. Јовановић, Мирко, *Срби у руским школама у XVIII веку*, Скопље 1926.
9. Кириловић, Димитрије, *Српске основне школе у Војводини у 18 веку (1740−1780)*, Сремски Карловци 1929.
10. Ковачевић, Душко М., Неделька Ковачевић, *Старо Хопово манастир Светог Пантелејмона*, Старо Хопово 2008.
11. Костић, Мита, *Нова Србија и Славеносрбија*, Нови Сад 2001.
12. Костић, Страхиња, *Реорганизација школа у духу просветитељских реформи*, Историја школа и образовања код Срба, Београд 1974.

13. Микавица, Дејан, Горан Васин, Ненад Нинковић, *Историја Срба у Црној Гори 1496−1918*, Нови Сад 2013.
14. Нешковић, Мита, *Историја српских школа у Аустро-Угарској монархији*, Сремски Карловци 1897.
15. Остојић, Тихомир, *Доситеј Обрадовић у Хопову*, Нови Сад 1907.
16. Петров, Милан, *Питомци српског народног сабора у Сремским Карловцима на Кијевској духовној академији у другој половини XVIII века*, Зборник Матице српске за историју, бр. 5, Нови Сад 1972.
17. Прибићевић, Валеријан, *Срби питомци Кијевске академије у времену од 1721−1762. год.*, Богословски гласник, бр. 7, Сремски Карловци 1905.
18. Радојчић, Никола, *Кијевска академија и Срби*, Српски књижевни гласник, бр. 9, Београд 1913.
19. Руварац, Димитрије, *Позиви и одзиви или радња појединих српских архиепископа у митрополији карловачкој, око подизања српских школа и стварање фондова за њихово издржавање*, Земун 1894.
20. Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси*, Београд, Подгорица, Крагујевац 1996.
21. *Српски биографски речник*, књ. 1, Нови Сад 2004.
22. Тимотијевић, Мирослав, *Српско барокно сликарство*, Нови Сад 1996.
23. Тимотијевић, Мирослав, *Рађање модерне приватности*, Београд 2006.
24. Точанац, Исидора, *Српски народно-црквени сабори (1718−1735)*, Београд 2008.
25. Helfert, Joseph Alexander von, *Die Gründung der österreichischen Vollksschile durch Maria Theresia*, Prag 1860.
26. Швикер, Ј. Х., *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад − Београд 1998.

Vladan Gavrilović, PhD
Nenad Ninković, MA
University of Novi Sad
Faculty of Philosophy
The Department of History

TRAVEL IDENTIFICATION FOR RUSSIA AND THE MONKS OF HOPOVO MONASTERY IN 1756
– A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE HOPOVO MONASTERY –

SUMMARY

In this paper, the authors supplement the data about the journey of three monks from Hopovo monastery, which were described in the book *Dositej Obradović in Hopovo monastery* written by Tihomir Ostojić. The contents of monks' fake passport are also presented, along with its facsimile, as well as the letter from the Hungarian regent council from 1756. The letter was adressed to the Empress Marija Theresa via the Hungarian court office in Vienna.

272-732.2 Климент VI, папа (093.2)
930.25:272

Др Милица Кисић Божић
Дејана Васин, МА

ПИСМО ПАПЕ КЛИМЕНТА VI БИСКУПУ ЊИТРЕ, СТАРЕШИНИ ГРЧКОГ МАНАСТИРА СВЕТОГ ДИМИТРИЈА

Сажетак: У раду се, након кратког историјског увода, износи оригиналан текст писма папе Климента VI на латинском језику, а затим и његов превод на српски језик. Писмо је упућено бискупу Њитре, коме папа овим писмом поверава управу над опустелим манастиром Светог Димитрија на Сави. У том документу папа је изнео разлоге који су га навели да овај манастир препусти бенедиктинцима, дотичући се ранијег стања у манастиру, а дајући упутства за будућег настојатеља, што ово писмо чини значајним извором с обзиром на то да даје важне податке о уређењу манастира Светог Димитрија.

Кључне речи: манастир Светог Димитрија на Сави, папа Климент VI, бискуп Њитре, ред Светог Бенедикта.

Након што је Византија потиснута са Саве и Дунава крајем XII и на самом почетку XIII века, нестало је и имена старог града Сирмијума. Оно је већ тада било пренето на област која је окруживала град у вулгаризованом облику, Срем. Насеље се лагано гасило немајући повољне услове за развој. Али иза тог старог византијског Сирмијума остала је црква посвећена градском патрону, Светом Димитрију, и управо њено име је понело ново насеље које је на том месту никло током XIII века. Тако је овај манастир чинио спону и обезбеђивао континуитет између античког времена и средњег века.[1] Данашња Сремска Митровица носи оба имена − од Срема којем је дао име Сирмијум и од манастира Светог Димитрија.

1 С. Ћирковић, *Civitas sancti Demetrii*, Сремска Митровица – у част двадесетпетогодишњице ослобођења града 1944−1969, Сремска Митровица 1969, 59.

Рана историја овог манастира није у потпуности расветљена. Црква Светог Димитрија у Сирмијуму је подигнута на прелазу из IV у V век, а када је обновљена и када ју је населило грчко монаштво, остаје непознато. То се по свој прилици збило у периоду од византијског освајања Сирмијума 1018, па све до почетка угарско-византијског рата 1071. током којег је Цркву Светог Димитрија краљ Соломон пренео из Ниша руку Светог Прокопија. То би могло да значи да је заштитник овог манастира био управо угарски краљ. Током XII века угарски краљеви су даривали овај манастир.[2] Поклоне је примао и од галичких кнежева.[3]

Пред сам крај XII века краљ Бела III је манастир са свим његовим поседима поклонио лаври Светог Теодосија код Јерусалима. Овај манастир је у два маха тражио потврду ових својих права, те је папа Хонорије III издао две буле које потврђују ове дарове.[4] Игуман Манастира Светог Димитрија није желео да пристане на поклањање манастира, него је лукавством настојао да то спречи. Пре 1228. издата је фалсификована повеља према којој је још 1057. палатин Радо пренео патронат над манастиром печујском бискупу. Исто тако је покушано да се и другим фалсификатима помере границе Печујске бискупије да би обухватила и овај манастир. На то је надбискуп Калоче, који је заправо имао јурисдикцију над манастиром, тражио и добио пристанак од папе да се оснује Сремска бискупија која би била подређена надбискупу Калоче. Њено седиште је најпре било у месту Кő, данашњем Баноштору, а 1247. је папа дао дозволу да се премести у Манастир Светог Димитрија или Светог Ђорђа. Након спорова који су уследили са печујским бискупом, надбискуп Калоче је имао успеха − Манастир Светог Димитрија је остао у његовој дијецези, а сремски бискуп је своје седиште нашао у Цркви Светог Иринеја на десној обали Саве наспрам Светог Димитрија.[5]

Манастир је 1228. водио један процес са богатом бенедиктинском опатијом Светог Мартина de Monte Pannoniae, а 1264. га је краљ Бела IV уступио својој ћерки Ани, удовици Ростислава Михаиловича, и њеним синовима. Тада је манастир поново дошао под грчку управу, али с обзиром на то да Византија више није имала никаквог политичког утицаја на овом подручју, манастир је пропадао.[6]

---

2 Gy. Györffy, *Pregled dobara grčkog manastira u Svetom Dimitriju na Savi (Sremska Mitrovica) iz XII veka*, Споменица Историјског архива „Срем“, бр. 1, 2012, 20.

3 Опширније вид.: Ђ. Харди, *Галички кнежеви дародавци манастира Светог Димитрија на Сави*, Споменица Историјског архива „Срем“, бр. 1, 2012, 65−75.

4 A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Roma 1859, 9−11.

5 Gy. Györffy, *Op. cit*., 54−61.

6 С. Ћирковић, *Op. cit*., 61; Gy. Györffy, *Op. cit*., 57, 62; A. Theiner, *Op. cit*., 273.

Документ који представљамо је писмо папе Клемента VI[7] из 1344. бискупу Њитре у коме га папа одређује за старешину Манастира Светог Димитрија. Његова жеља је била да опустели манастир, чији је игуман умро десет година раније а новог патријарх није именовао, буде обновљен под окриљем монашког реда Светог Бенедикта, и у том светлу је дао упутства бискупу Њитре. Папа наводи да су манастирска добра разграбљена и да треба да буду из руку световних лица враћена манастиру.[8] У писму се говори о уређењу манастира, да је игумана постављао патријарх и да није био потчињен ниједном прелату у Угарској и да су у њему од оснивања служили Грци, Мађари и Словени. Папа је новом старешини дао широка овлашћења при управи над манастиром уз забрану отуђивања његове имовине.


VETERA MONUMENTA

HISTORICA

HUNGARIAM SACRAM

ILLUSTRANTIA

AUGUSTINO THEINER

TOMUS SECUNDUS

1352–1526.

ROMAE

Документ је објављен у збирци: A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*, Roma 1859, 667−668, и овом приликом износимо његов текст у оригиналу а затим и у преводу на српски језик.

7 У питању је папа Климент VI (1342−1352). У време његовог понтификата Црква је постала приметно централизована. Године 1344 (исте године када је издато писмо о коме је овде реч), донео је декрет по коме су све цркве, достојанства, службе, и црквена добра подређени папској управи. Бискупи су се овој одредби безуспешно противили (*New catholic encyclopedia*, vol. 3, Washington 2000, 780).

8 Немамо података која су то добра и које је поседе манастир у то време имао, али се може докучити какво је стање било крајем XII века. Тада је манастир поседовао 26 села или делова села и у њима 6 њива, 6 винограда, један воћњак, 16 шума, 11 ливада, тршчара и острва, 11 рибњака, 4 скеле, 14 цркава и у једном граду право на царину. Из поређења са другим манастирима у Угарској види се да је у то време био један од имућнијих манастира. Међутим, не знамо шта је од тих поседа преостало манастиру када га папа додељује реду бенедиктинаца. Постоји податак да је један Дубровчанин својим тестаментом даривао манастир (Gy. Györffy, *Op. cit*., 51−52; С. Ћирковић, *Op. cit.*, 62).

Clemens episcopus etc. Venerabili fratri Vito Episcopo Nitriensi, administratori in spiritualibus et temporalibus Monasterii Grecorum sancti Demetrii Colocensis diocesis, salutem etc. Suscepte servitutis offitium, quo disponere divina universis orbis ecclesiis et monasteriis obligati, continue solicitat mentem nostram, ut circa statum eorum salubriter dirigendum totis studiis intendamus, et ut illa, que graviter sunt collapsa, per utilis gubernatoris presidium reformentur, celere et oportunum remedium apponamus. Nuper siquidem ad notitiam apostolatus nosti pervenit, quod in confinibus Regni Ungarie iuxta Scismaticos Regni Rasie versus Greciam in diocesi Colocensi quddam Monasterium sancti Demetrii nuncupatum, in quo ex primaria institutione ipsius Greci, Ungari et Sclavi servire debebant, et cuilibet nationum huiusmodi fuerunt inibi distincte ac disposite mansiones, et ibi ponebatur Abbas Grecus per Patriarcham Grecorum: qui Abbas non obediebat in Regno Ungarie alicuiprelatorum, sed solum Patriarche predicto: quodque ultimo Abbate Greco Monasterii predicti defuncto, prefatus Patriarcha extunc Abbatem non posuit in Monasterio memorato, nec de Abbatia ipsius Monasterii prelatus aliquis se intromisit, et sic dictum Monasterium per decem annos vel circa vacavit et vacat, eiusque bona dissipavit et occupavit potentia laicalis, et cultus divinus in ipso Monasterio iuxta tamen Grecorum ritum interim est non modicum diminutus. Nos igitur cupientes dictum Monasterium de personis catholicis et fidelibus reformari, eiusque bona recuperari et eripi de manibus laicorum, considerantes quoque, quod tu poteris illud spiritualiter et temporaliter ad statum reducere salutarem, ac propterea gerentes in hac parte de tue fidelitatis et circumspectionis industria fiduciam in domino specialem, Monasterium ipsum cum omnibus membris, ecclesiis et locis sibi subiectis, ceterisque bonis, iuribus, iurisdictionibus et pertinentiis eorundem, sicut ea Abbates, qui tempore dicto Monasterio prefuerunt, obtinebant, in spiritualibus et temporalibus fraternitati tue auctoritate apostolica commendamus, curam et administrationem plenam, generalem et liberam Monasterii, membrorum, ecclesiarum et locorum omnium, iurisdictionum et iurium predictorum, in eisdem spiritualibus et temporalibus per te vel alium seu alios, quod vixeris, libere gerendas et exercendas, prout ad Abbates predictos pertinuit, tibi tenore presentium committentes: ita quod de fructibus, redditibus, proventibus eiusdem Monasterii ordines et disponas, prout tuis et eiusdem Monasterii commoditatibus noveris expedire, et Abbates predicti disponere et ordinare consueverant et debebant, alienatione bonorum immobilum dicti Monasterii, membrorum, ecclesiarum et locorum predictorum, nec non paramentorum et ornamentorum in eis ad cultum divini nominis deputatorum tibi penitus interdicta. Volumus tamen, quod tu prefatum Monasterium de Monachis nigris Latinis Catholicis ordinis sancti Benedicti professoribus reformare, ac in eo certum ipsorum Monachorum numerum iuxta ipsius Monasterii facultatum exigentiam, super quo tuam oneramus conscientiam, ponere et tenere ad divinum ibidem celebrandum offitium et perpetuum famulatum altissimo impendendum, eisque in necessariis providere congrue de bonis dicti Monasterii continue tenearis: quodque ipsi Monachi post obitum tuum et eorum posteri

imperpetuum personam ydoneam eiusdem ordinis S. Benedicti iuxta canonica instituta in Abbatem dicti Monasterii eligant, per loci ordinarium confirmandum, non obstantibus quibuscumque constitutionibus apostolicis ac statutis et consuetudinibus Monasterii et ordinis predictorum contrariis, iuramento, confirmatione apostolica vel quacunque firmitate alia roboratis. Tu igitur curam et administrationem huiusmodi sic geras solicite, fideliter et prudenter, et circa recuperationem et defensinonem bonorum et iurium ipsius Monasterii studium attente solicitudinis adhibere procures, quo a retributore bonorum omnium eterne retributionis premium assequi merearis, nosque fidelitatem et devotionem tuam possimus per effectum operis propter hoc dignis in domino laudibus commendare. Datum apud Villamnovam Avinionensis diocesis XV. Kal. Aprilis. Anno Secundo.

Превод:

Бискуп (папа) Климент поздравља Вита, бискупа Њитре, старешину духовног живота и здања итд. грчког Манастира Светог Димитрија у Калочкој бискупији. Непрекидно се старам – у погледу дужности служења које сам се прихватио, а која ме обавезује да ширим духовност по свим црквама и манастирима на свету – да свим силама настојим да њима управљам ваљано, да оно што је озбиљно урушено буде обновљено захваљујући будности корисног управника, те да му се [ономе што је урушено] пружи благовремен и прикладан лек. Тако је недавно Моје апостолство примило к знању да се у суседству Угарског, надомак шизматичког Рашког краљевства, а насупрот Грчкој, у Калочкој дијецези, налази извесни грчки манастир посвећен Светом Димитрију, у којем је од самог његовог оснивања требало да служе Грци, Мађари, Словени и сви други тамошњи житељи, те да је грчки патријарх на његово чело постављао опата који није био одговоран ниједном од угарских прелата већ искључиво поменутом грчком патријарху. Након што је последњи опат грчког манастира преминуо, наречени патријарх није именовао опата овог манастира, нити се у опатији појавио неки прелат за њега одговоран, па је стога поменути манастир већ десет година био и јесте без управника, а световна власт присвојила је и нештедимице расипала његова добра. Божански култ у овом манастиру, премда некада грчки, у међувремену је у немалој мери ослабио. У жељи, дакле, да горепоменути манастир поново предам католицима и верницима, те да повратим његова добра и отргнем их из руку световних лица, а имајући у виду да си ти кадар да га излечиш и вратиш му негдашње здравље – како у погледу духовног живота тако и у погледу самог здања – имајући притом посебно поверење у тебе као управника (у смислу твоје оданости и темељности твог надзора), препуштам ти тај манастир са свим његовим живљем, црквама, подређеним

му насељима, те осталим добрима, законима, јурисдикцијама и свиме што се на њега односи – управо онако како су они својевремено били поверени опатима који су манастиром управљали. Твом апостолском ауторитету препуштам пуну бригу и управу, општу и слободну, и у погледу духовног живота, и у погледу здања манастира, људства, цркава те места која подлежу његовим јурисдикцијама и законима, да их слободно спроводиш док год будеш жив – било ти, било други које за то одредиш, и то управо онако како је то било поверено негдашњим опатима – све ти то препуштам овим писмом. Додељујем ти право да управљаш и располажеш добрима и приходима манастира онако како знаш да је и на твоју добробит и на добробит манастира, баш као што су имали обичај претходни опати. Строго ти се забрањује отуђивање непокретних добара манастира, његовог људства, цркава, већ поменутих насеља, као и свечаних одора, украса и целокупног црквеног инвентара који се користи у име божанског култа. Наглашавам и своју жељу да поменути манастир обновиш у корист црних монаха, латинских проповедника Светог Бенедикта, и саветујем ти да, у складу са скромним могућностима манастира, у њега поставиш известан број монаха како би они ту обављали дужност слављења Бога и своју узвишену монашку службу, те да се стално стараш да они на прикладан начин располажу неопходним манастирским добрима. Нека сами монаси и њихови наследници након твоје смрти по утврђеном канону бирају погодну особу из реда Светог Бенедикта за опата овог манастира и нека управа сваког новоизабраног опата буде потврђена без кошења са одредбама и статутима апостолским, по обичају и реду, сасвим у складу са обичајима и редом манастира и овог монашког братства, а који су потврђени заклетвом, апостолском потврдом или неком другом врстом правоснажности. Ти, дакле, настој да тако спроводиш бригу и управу – одано, мудро и приљежно, уз сталну посвећеност повраћају и одбрани добара и закона овог манастира – да за то заслужиш највећу награду: сам ће ти Господ за то платити, а ја ћу, у складу са твојим учинком, хвалоспевима пред Господом твоју оданост и посвећеност засигурно препоручити. Издато у Виланови, у Авињонској дијецези, 18. марта, друге године Климентовог папства.

Milica Kisić Božić, PhD
Dejana Vasin, MA

THE LETTER FROM THE POPE CLEMENT VI TO THE BISHOP OF NITRA, THE PREFECT OF THE GREEK MONASTERY OF SAINT DEMETRIUS

SUMMARY

The letter of Pope Clement VI represents an important source for the cognition of the conditions and organization of the monastery of Saint Demetirus on the Sava river, because the Pope, giving his instructuons to the Bishop of Nitra, mentions the previous organization of the monastery. Monastery goods are written about as well as the detailed instructions how to live in the monastery under the auspices of the order of Saint Benedictus. There is the original text of the letter and its translation into Serbian.

94(=163.41)(439.5)»1914/1918»(093.2)
355.088:271.222(497.11)-726.3(439.5)»1914/1918 «(093.2)

Мр Мара Шовљаков
Основна школа „Десанка Максимовић“
Футог

ВИЗИТАЦИЈА СРПСКОГ ВОЈНОГ СВЕШТЕНИКА АУСТРОУГАРСКЕ ВОЈСКЕ ГЕРМАНА БОШКОВИЋА 1917. У ВОЈНИМ ЛОГОРИМА И БОЛНИЦАМА ЦАРЕВИНЕ

Сажетак: Војно министарство Аустроугарске током Првог светског рата уважавало је значај војног свештенства. Државни интереси налагали су рад на јачању духовне и моралне спремности војске различитих вероисповести. Опис рада српских војних свештеника дат је у извештајима војних свештеника Душана Обрадовића и Германа Бошковића. Бошковић је обишао болнице и логоре у Црној Гори, Босни и Херцеговини, Хрватској, Мађарској, Румунији, Словачкој, Чешкој, Аустрији. Визитацију је извршио по наредби ц. и кр. војног министра, и доставио је извештај Светом архијерејском синоду у Сремским Карловцима. Наведене су патње интернираних, болесних и рањених Срба.

Кључне речи: Аустроугарска монархија, војни свештеник, Душан Н. Обрадовић, Герман Бошковић, служба, молитва, молитвеник, војни логор, болница.

Занимљива је, са данашњег аспекта, духовна активност српског православног свештенства у војсци Аустроугарске монархије. Након избијања Првог светског рата дошло је до прогона становништва и народа доњег Срема, девастирања манастира и цркви. Аустроугарске власти су на српски народ гледале с подозрењем и сумњом. Прогоњене су водеће световне и духовних личности. То је имало неповољне последице на положај Српске православне цркве и народа. Српска митрополија карловачка, по Саборском одбору из 1910. године, имала је 722 свештеника, који ће у највећем броју искусити рат.[1] Средином

1 *Летопис Матице српске*, књ. 288, 1912, Рад и именик, 156.

августа, захваљујући Пођорековим извештајима, јавио се страх војних кругова да ће доћи до устанка Срба у Банату и Срему. Наложене су репресивне мере према цивилном становништву у пограничном делу. Резултат ратне стратегије био је отварање логора за прихват интернираца. Непотпуни подаци упућују на то да је на територији Аустроугарске било око 50 логора, који су подељени на две групе: прихватни и стални. На подручју југословенских земаља било је најмање 20 логора. Живот интернираца у логорском простору, описан из аспекта војног свештеника, доприноси разумевању аката неутемељених на праву. Национални и верски разлози учинили су да Срби, поданици Монархије, буду проглашени за грађане другог реда, „непоуздан елемент", и тако искусе суровост државе Двојне монархије.[2]

Прво ћемо указати на мисионарски рад Душана Н. Обрадовића, који је на почетку рата био усамљен у вршењу духовне службе међу Србима војницима Аустроугарске. Неповерење према Србима пренело се и на свештенство, које је до тада било део војске Монархије, у којој су у свим ратовима били војници Срби. Доказ мисионарског рада на територији Мађарске је крађа објављена публикација Душана Н. Обрадовића, српског православног свештеника, под насловом *Србија и аустријски Словени у светском рату 1914−1918*. Он пише да је на почетку рата на 70.000−80.000 српских и руских заробљеника и интернираца било два војна свештеника, један руски а други српски.[3] Обрадовић је у својству војног мисионара, како се сам назива, од 1914. до 1917. обилазио болнице и логоре. Није смео да води белешке и дневнике. Налазио се под „вечитом паском и шпионажом, као и под пратњом детектива. Бојао сам се увек премета-чине и истраге". Састављао је сваког месеца програм мисионарског рада, планирао обилазак заробљеничких логора и болница. Попис логора и имена замкова у којима су били заробљени официри је изгубио[4]. „Морали смо затајити своје ја,... трпео сам и патио". Највећи део времена проводио је у Коморану, одлазећи одатле у обилазак логора и остајући на путу десетак дана. Главни логори за руске заробљенике били су Острогон, Дунасердахељ и Шоморја а за српске Нађмеђер, Болдогасоњ и Нежидер. Група логора смештена је између Комора на и Пожуна, такозвани Чалкозе. Логори су обично били подигнути на мочварном земљишту, уз железничку станицу, окружени бодљикавом жицом, војницима. Заробљеници су били удаљени од границе, руског и српског фронта, у чисто мађарским местима. Обишао је Нађмеђер, где је под бајонетима

2 Ђорђе Станковић, *Концентрациони логор Плетерница*, Велеиздајнички процес у Бањалуци, Зборник радова, Бањалука 1987, 388, 396.

3 Душан Н. Обрадовић, *Србија и аустријски Словени у светском рату 1914−1918*, Нови Сад 1928, 60, 142.

4 Наводи имена неких официрских замкова: Јакабхаза, Тапланфа, Кишуњум, Нађуњом, Берешчанка.

чувана Тимочка дивизија. Овако описује ситуацију у логору: „У самом логору није било још ни једне бараке, ни једне даске ни клупе. Не имаћаху ни сламе, апсолутно ничега, него само силно блато и воду под собом. Изложени свима елементарним непогодама, киши ветровима и зими. Што је на њима бољег и вреднијег било, то су од њих културни Шваби и Мађари отели и скинули". Вечерње је служио у дрвеној стражарници за три хиљаде заробљеника, који су доведени испред жица у карантину, због заразе пегавог тифуса. Истиче да му је најтеже било да служи у Нежидеру: „овде се потпуно испољила беда и патња". Умрло је, по Обрадовићу, преко 10.000 заробљеника и интернираца. Након великог помора никло је логорско насеље, читав град, сачињен од барака. Отворена је била и школа за српску децу у логору. Док нису биле подигнуте капеле, служило се на отвореном простору, намештено је било неколико сандука, на њих се постављала трпеза покривена чаршавом, неколико свећа и крст чинили су виртуелни црквени подијум. Логораши су били „мачванско робље". Упркос људској несрећи, богослужења су у данима патње и несреће била нужност, дочекивана су као „духовни концерти".[5]

Током рата, у преломним моментима на простору Аустроугарске, постојали су проблеми везани за рад система власти. Власт је након војних пораза, у жељи да подигне борбени морал, затражила од српских епископа да са територије своје епископије предложе јереје за вршење свештеничке службе у војсци. Епископ Пакрачке епархије Иларион Земунски, предложио је јануара 1916. за војне свештенике: Симеона Гајића, Николу Божића, Милутина Мирића, Манојла Крнића и Лазара Јакшића. За војног свештеника предложени су још Владимир Хранисављевић из Добринаца и Душан Поповић из Черевића.[6] Војних свештеника, из редова Српске православне цркве а у склопу аустроугарске војске, како дознајемо из извештаја Германа Бошковића упућеног Синоду, било је 1917. године под његовом ингеренцијом 33. Војни свештеник Бошковић је словио за лице од изузетног поверења. Рођен је 1855. у селу Бешка у Срему. Замонашио се у манастиру Бездину 22. априла 1886, а као ц. кр. војни капелан налазио се у Будимпешти на служби од 1899. године.[7] Током Првог светског рата водио се у списку манастира Крушедола. После рата, 23. јуна / 6. јула 1919. премештен је на положај привременог управитеља манастира Кувеждина.[8]

5 Д. Н. Обрадовић, *Нав. дело*, 60−66, 136, 140, 142. Одласку у цркву радовао се и бивши социјалиста Васа Стајић, затвореник у време рата. Служио је као појац 1916−18. у Илави, Мађарска. Вид.: Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963, 211.

6 Архив Српске академије наука у Сремским Карловцима (даље: АСАНУК), Ф А кутија 303, 1916/272.

7 Мата Косовац, *Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905*, Сремски Карловци 1910, 371.

8 Душко М. Ковачевић, *Прилог за историју монаштва манастира Кувеждина од почетка XVIII до средине XX века*, Војвођански простор у контексту европске историје, Зборник радова,

Записи у Архиву Српске академије наука у Сремским Карловцима указују на предузете активности везане за рад војних српских православних свештеника у редовима Аустроугарске војске. Захтеви за одржавање духовне службе стизали су са фронта, из болница и логора. Српски војници, расути по разним логорима, болницама и бојиштима, највише су тражили молитвенике. Српска православна црква уочила је да су Сибињска и Буковинско-далматинска митрополија за своје вернике бесплатно слале молитвенике на румунском и руском језику. Епископ пакрачки Мирон, заменик патријарха, дао је професору богословије др Иринеју Ћирићу да састави молитвеник мањег обима, што је након редакције архиђакона Јована Вучковића дато на штампање на рачун синодског фонда. У пролеће 1916, споразумно са темишварским и будимским епископима штампано је 30.000 примерака молитвеника. Преко војних свештеника бесплатно је достављено 6000 примерака ц. и к. ратном министарству у Бечу, 4000 примерака к. угарском министарству за земаљску одбрану у Будимпешти, 10.000 епархијским епископима, док је 10.000 остало као залиха за потребе парохијског свештенства и књижара. Раздељено је тако 20.000 примерака. Очекивало се да ће остатак подмирити потребе будућих војника. Трошкови српске манастирске штампарије приликом израде молитвеника били су скромни, износили су 1262 кр.[9] Михаило Мишић, јерej Српске православне црквене општине Св. Сава у Бечу, јавио је да се у овдашњим болницама налазио приличан број војника, да приљежно посећују храм и да су тражили књижице за молитве.[10] Извештај из 1916. упућује на то да је војном свештенику Светомиру Ћурићу достављено 6000 примерака молитвеника у Краков.[11] Јерej Милан Пекаровић, ц. и к. свештеник, јавио се са бојног поља 15. јануара 1918, да се налази у 29. пуку са 300 војника Срба и да је добио 50 молитвеника који су изазвали „велику радост“, па благодарећи тражи за остале војнике.[12]

Седница Синода држана 4/17. маја 1918. у Сремским Карловцима прихватила је извештај крушедолског игумана Германа Бошковића а канцеларија Синода пропратила је истог дана овај извештај следећим речима:

„Герман Бошковић Ц. и Кр. православни српски војни протопрезвитер у Будимпешти, подноси Св. Архијерејском синоду опширно извешће о визитацији српско православног војног свештенства у залеђу Аустроугарске монархије, у Црној Гори, Босни и Херцеговини. Коју је визитацију извршио по наредби Ц. и Кр. ратног министарства, за време од 1. августа до 31. децембра 1917. и уверио се, да сви у том извештају, поближе именовани Ц. Кр. војни свештеници (32

Нови Сад 2012, 182.

9 АСАНУК, Ф А, кутија 304, 1916/212.

10 АСАНУК, Ф А, кутија 304, 1916/212.

11 АСАНУК, Ф А, кутија 304, 1916/213.

12 АСАНУК, Фонд Ахијерејски Синод, кутија 8, 15. 1. 1918.

по броју), врше у овим тешким ратним временима душепопечитељску дужност најсавесније са љубављу, самопрегорном и ретком устрајношћу, тако да су све војне команде са српским православним војним свештенством потпуно задовољне.“

Затим се у Синоду наводи да је потребно да се што пре приреди треће издање књижице *Молитва и утешне речи из светог писма за православне војнике*. Извештај је у Синоду примљен „на знање“ са одобравањем и образложењем да су у овим тешким ратним временима све војне команде са српским војним свештенством потпуно задовољне.

Са одлукама Синода су упознати: пречасни господин игуман Герман Бошковић, царски и краљевски војни презвитер у Будимпешти, Мирон Николић, епископ пакрачки и заменик патријарха, Гаврил Змејановић, епископ вршачки, др Герман Летић, епископ темишварски, Зуковић, епископ будимски.

Ради препоруке свештеног лица погодног за нарочиту мисију у војној служби епископ темишварски предложио је јереја Симеона Попова, парохијског помоћника у Меленцима, који је поред српског владао мађарским и немачким језиком. Одликован због успеха у рату, „исти је са највећом ревношћу служио у војсци на бојном пољу, три године“. Због црквених потреба, на молбу црквене конзисторије, вратио се почетком 1918. у парохију. Парохија Меленци је бројала 10.000 душа, а опслуживала су је још два болесна и стара свештеника. Епископ темишварски није могао да предложи другог свештеника сем Попова, јер је 25% свештеника већ било у војној служби па је скоро свуда остао само по један свештеник, а у неким местима није ни било свештеника, па се вршила замена. Стога је епископ молио да се по истеку потребе Попов поврати у парохију.[13]

Марта 1918. Горњокарловачка епархија у Плашком обавештена је о намери власти да ангажује српске православне војне свештенике за специјалну војну службу, борбу против бољшевизма међу заробљеницима, који се враћају из Русије. Епархија пакрачка имала је ангажованих 10 војних свештеника, и на молбу војне команде у Загребу одговорила је да предлаже кандидата јереја по имену Ранко Летица.[14] Аутор није могао из оскудне грађе да утврди резултат рада свештенства међу српским заробљеницима, повратницима из Русије, који су тамо били изложени утицају бољшевизма.

Може се рећи да су српски православни војни свештеници вршили деликатан задатак у сложеним ратним условима. Изложени насртају власти, разапети између националног и државног интереса, истрајавали су у оданости позиву и српској православној вери. Визитација јереја Германа Бошковића доноси драгоцене податке и различите аспекте страдања, али и отвара многа питања ве-

13 АСАНУК, Ф А, кутија 305, М. 82.

14 АСАНУК, Ф А, кутија 305, М. 88.

зана за димензије Првог светског рата. Дати подаци о напору и служби војног свештенства при војним командама аустроугарске војске могу бити извор за изучавање учешћа Срба у Првом светском рату.

Царски и краљевски српски православни војни протопрезвитер у Будимпешти, игуман Герман Бошковић, обавио је деликатну војну мисију у другој половини 1917. Обишао је српске православне војне свештенике, позване у вршење активне војне службе у време Првог светског рата. Захваљујући извештају игумана Германа Бошковића, упућеном из Будимпеште Светом архијерејском синоду марта 1918, дознајемо да је царски и краљевски православни српски војни прота себе означио речима „најпокорнији и најоданији раб“.[15] Ево занимљивог списа визитације, који нас „времепловски“ враћа век уназад:

„У синовној оданости слободан сам Светом Архијерејском Синоду најпонизније подстрти извештај о визитацији српско православног војног Свештенства у Hinterlandu наше моћне Монархије и у Црној Гори и Босни. Коју ми је поверило високо Ц. и Кр. Ратно војно министарство у Бечу Д. Одјел под бројем 47.911 од 1917. године.[16]

Путовање је трајало од 1. августа до 31. децембра 1917. године.

8. августа наступио сам пут у Црну Гору, јавио сам се 10. августа код Ц. и Кр. Генерал Гувернера Његове екселенције Господина Клам Мартинића. Овде сам добио извешће, да у Црној Гори нема Ц. и Кр. војни православни Свештеника, јер цивилно свештенство врши дужности. На жељу цивилна адлатуса Ц. и Кр. Дворског саветника Господина Др права Павла Фрајхера фон Штербах, добих заповест од Генерал Гувернамана за Црну Гору, пол. Број 983/3, од 11. августа 1917, да се имам јавити Ц. и Кр. војној поморској Команди у Котору, Кастел Ново (Ерцегновом) Ц. и Кр. Команди 212 причувној бригади, војна пошта број 338 и да у штацијама Антивару, Старом Бару, Ерцегновоме, (Castelnuovo), Котору и дуж Морског залива до Будве, војне Српскоправославне Службе служити имадем за наше православне Ц. и Кр. војнике и да у договору са домаћим Свештенством, да цивилно православно Грађанство К. светој Литургији и на сходну проповед позвано буде.

Ја сам тој високој заповести подпуно одговорио; Са патријотском радошћу и са мирном Савести могу тврдити да се Црногорски народ, као и у свом морском заливу до Будве, мирно влада, да се измирио са својом судбином и мирно, достојанствено живи борећи се са немаштином животних намирница у нади

15 АСАНУК, Фонд Архијерејски Синод, кутија 8, 14/33, Извештај војног проте Германа Бошковића, 1918.

16 Герман Бошковић је од 1894. године први војни свештеник болничке Цркве Свети Павле на Петроварадинској тврђави.

на боља времена, са пуним уверењем, да ће помоћ од племенитог гувернера Његова Екс. Клам Мартинића доћи.

Његово високо Преосвештенство митрополит Црногорски Господин Бан, изразио се похвално у име своје и у име свога Народа о управи наших војних власти и пожелио је од Милостивога Бога, да Његово Величанство нашег Премилостивног цара и краља Карла I, благослови.

Августа 17. на Рођен дан Његовог Величанства премилостивог Цара и Краља Карла I, држао сам у Старом Бару свечану литургију са благодаренијем уз службу месног пароха Ајдуковића, у присуству окружног управитеља Господина Обрштара Толтоковића; цивилног адлатуса, Ц. и Кр. православних војника и много цивилног српског народа.

После свете литургије и пре благодаренија сам изговорио свету проповед.

У Антивару посјетио сам болнице „Beigada“ где сам нашао наших бедника болесних и рањених, исповедио и причестио, у болници код тунела Суторман звани, нашао сам великих болесника, исповедио и причестио, исто у резервном Шпиталу Лимљани, ове су обе болнице 4 сата далеко од Антивара[17].

У Кастелновом сам служио Литургију са проповеди у присутности војника и много цивилног народа у близини Манастира Савине, посјетио сам болнице, нашао доста наших болесних и рањених, исповедио и причестио. Посјетио сам и манастир Савину, братство помаже нашим бедницима колико може.

Његова екселенција Господин Подмаршал Леополд Релингер, Заповедник у Кастелновом и приморске луке до Будве, као и цивилни адлатус господин племенити Будисављевић изразили су највеће задовољство о српском православном народу, што ми је дало повода да не идем у Будву.

Екселенција је изјавио жељу да се установи у Херцегновом једно Ц. и Кр. Српско православно војно Свештеничко звање, па сам у мом извештају на Ц. и Кр. војно Министарство предлоге учинио, како за Херцегнови тако и за Цетиње.

У Котору сам служио Свету Литургију са проповеди, присутни бејаху домаћи свештеници и доста грађана као и војника.

На Цетињу сам служио „Feldmesse“ под шатором на Успеније свете Богородице уз учешће војника и грађана, обишао сам болнице; где хвала богу мало нађох болесника.

Православни српски народ врло радо се свагди скупљао на моје свете литургије, са великом побожношћу и надом, пажљиво слушао Божанствене молитве и утјешительне речи свете мајке цркве наше; О смерности, самопожртвовању, послушности и издржљивости, што је врлина сваког Христјанина, како појединца тако и цјелих народа.

17 Антивар – Бар.

После извршене високе заповести поднео сам Његовој Екселенцији господину Генералном Гувернеру Црне Горе на Цетињу усмени извештај; захвалио ми на успешној али тешкој мисији.

У Котору имаде Ц. и Кр. војни свештеник Сава Рађеновић из Дијацезе Бока Которске, спада под Militarkommandu Мостарску.

У Монархији

У подручју Ц. и Кр. војне Команде Kassa:

У Ломонцу је Миливој Гаћански из Дијацезе Темишварске Ц. и Кр. војни свештеник. Болница заробљених са заразним болестима. Бараке добро уређене, има 2000 кревета.

У Кашави (Kassa) је Јован Врачевић и Дијацезе Пакрачке, Ц. и Кр. војни свештеник, додељен војном заповедништву, за гарнизон и болнице. Болнице су добро уређене.

У подручју Ц. и Кр. војне команде Кракау[18]:

У Кракови[19] је Никола Бан из Дијацезе Пакрачке Ц. и Кр. војни свештеник, додељен плацкоманди у Кракови и Душан Ђорђевић из Дијацезе Вршачке Ц. и Кр. војни свештеник, додељен логору заробљеника. У логору има до 5000 људи, од тих 1500 људи болесних и рањених. Болница, као и логор у добром реду.

У Тропау је Евгон Занковић из архидијацезе Буковинске. Ц. и Кр. војни свештеник, додељен плацкоманди. Болнице су у реду.

У подручју Ц. и Кр. војне команде Праг

У Хајнрихегрин, логор заробљених и интернираних је Миливој Јовановић из Дијацезе Темишварске. Ц. и Кр. војни свештеник. У логору има 5−6000, болесних има велик број. Има уређену капелу и бараку. Логор је у реду.

У Прагу сам посјетио болнице, наших мало имаде.

У подручју Ц. и Кр. војне команде Лајтмериц

У Браунау логор заробљених и интернираних је Миливој Јовановић из Дијацезе Темишварске и у подручју Ц. и Кр. војни свештеник. У логору је узоран рад. Има цркву лепо уређену у бараки са иконостасом и дверима. Има школу за интерниране Србе, музичку школу, српско позориште. Болесника има доста.

18 Краков.

19 Краков.

У подручју Ц. и Кр. војне команде Пожуну

У Коморану[20] је Нестор Родић, Дијацеза Пакрачка. Ц. Кр. војни свештеник, додељен фестунге команди. Болнице су уређене, има наших бедника рањених и болесних.

У Незидеру[21] је Сава Гојковић из Дијацезе Карловачке Ц. Кр. војни свештеник. Логор заробљених и интернираних. Логор је лепо уређен, има своју капелу, школу, Српско православно црквено мешовито певачко друштво, гробље уређено, све трудом војног свештеника. Болесних има доста.

У Болдогасоњу је Константин Поповић из Дијацезе Горње Карловачке Ц. Кр. војни свештеник. Логор заробљених и интернираних, више хиљада заробљено. Српско свештенство моли дозволу да може Свету Литургију служити. Логор има лепо уређену капелу. Болнице су пуне бедних рањеника и болесника.

У Шопроњеку је Јован Алексић из Дијацезе Дабро-Босанске, Сарајево, Ц. Кр. војни свештеник. Логор заробљених и интернираних, више хиљада оба пола и деце. Има школа за српску децу, има врло лепо уређену капелу са иконостасом и дверима, што су заробљеници сами радили. Болесника има доста.

У подручју Ц. и Кр. војне команде у Бечу

Светомир Ђурић из Архидијацезе Карловачке, I beiter Ц. Кр. активни војни свештеник.

Јован Никић из Архидијацезе Карловачке II beiter, звања Ц. Кр. војни свештеник.

Петар Вујновић, Дијацезе Пакрачке IV, звања Ц. Кр. војни свештеник. Сва четри војна свештеника додељена су команди у Бечу за унутрашњу и ванјску службу Ц. Кр. Кадетској школи. Веронауку предаје Светомир Ђурић са успехом.

У подручју Ц. и Кр. војне команде Инсбрук

У Линцу је Сава Дамјанов из Дијацезе Темишварске Ц. Кр. свештеник, додељен Плацкоманди. Има и логор заробљених и интернираних Клајнмизен, логор је добро уређен, има више хиљада, има своју уређену капелу. Болесника има доста.

У Ашаху је Анђелко Грбић из Дијацезе Темишварске Ц. Кр. војни свештеник. Логор заробљених и интернираних има више хиљада, болесних има доста, логор је лепо уређен, има уређену Капелу трудом војног свештеника. Интернирано свештенство моли за дозволу да Свету Литургију служити може.

20 Коморан, велика ратна болница.

21 Логор српских заробљеника и интернираца.

У подручју Ц. Кр. команде у Грацу

Стеван Обрадовић из Архидијацезе Карловачке Ц. Кр. активни војни свештеник, додељен плацкоманди. Све градске болнице су лепо уређене, болесника и рањеника има доста.

У Лебрингу је Платон Бузаџић из Дијацезе пакрачке Ц. Кр. војни свештеник. Логор заробљених и интернираних лепо уређен. У болници има више стотина болесника.

У Фелдбаху је Душан Крњевић из Дијацезе Мостарске. Логор заробљених више хиљада. Болесника има доста. Има уређену Капелу, особито уређен Павиљон са хирургичним стварима.

У подручју Ц. Кр. команде у Загребу је Георгије Алагић из Дијацезе Горњокарловачке, Ц. и Кр. војни свештеник додељен главној војној болници код војног заповедништва Загреб. Болнице су добро уређене.

У подручју Ц. Кр. команде Сарајево

У Сарајеву је Душан Комљеновић из Дијацезе Дабро-Босанске Сарајево. Ц. Кр. војни свештеник додељен главној команди за Сарајево и околицу. Посјетио сам болнице, има доста бедних рањеника и болесника.

У Бања Луци је Лука Вукашиновић из Дијацезе Бања Лука, Ц. Кр. војни свештеник, код плацкоманде додељен главном војном Шпиталу, али врши дужности и ван Бања Луке. Посетио сам болнице, има доста болесних, посјетио сам Ортопедски завод особито уређен, са протезама се чине покушаји, особито без руке или без ногу јадници муке муче.

У подручју Ц. Кр. војне команде Темишвар

У Темишвару је Новак Радонић, из Дијацезе Темишварске Ц. Кр. војни свештеник, додељен плацкоманди за унутарњу Службу и за војне шпиталје. Болнице су добро уређене, болесника нема много.

У Централној заробљеничкој болници је Велимир Димић из Дијацезе Вршачке, Ц. и Кр. војни свештеник додељен истој болници. Болница је лепо уређена. Варошку војну болницу сам посјетио, као и заробљеничку болницу, бедних и изнемоглих има доста.

У Араду је Стеван Поповић из Дијацезе Темишварске Ц. Кр. војни свештеник додељен плацкоманди за Арад и околицу. Болнице су добро уређене.

У Великом Вараду је Душан Димитријевић из Дијацезе Темишварске Ц. Кр. војни свештеник додели гарнизоншпиталу и околици. Болница је добро уређена и има доста болесника.

У подручју Ц. Кр. војне команде Будимпешта

У Будимпешти је Стеван Секулић из Дијацезе Темишварске Ц. Кр. војни свештеник. Корнел Маргаритовић из Дијацезе Будимске Ц. Кр. војни свештеник. Данило Стојковић из Дијацезе Вршачке Ц. Кр. војни свештеник. Сва тројица су за службу у Будимпешти за логоре војничке у опсегу војне команде за заробљенике у разним фабрикама, за војне болнице, којих само у Будимпешти имаде 286, онда у већим местима у Бачкој, Барањи и Пештанској жупанији, као Кечкемет и Солнок.

У Капошвару је Георгије Станић из Дијацезе Бачке Ц. Кр. војни свештеник додељен Штационскоманде на службу у Капошвару и околним логорима и болницама. Болнице су добро уређене, болесника и изнемоглих има доста.

У Печују је Никола Паић из Дијацезе Будимске Ц. Кр. војни свештеник додељен Резервној болници, осталим болницама и Гарнизону у Печују. Болнице су добро уређене.

Сви напред наведени 32-ца Ц. Кр. војних свештеника врши своју Свету али и у овим ратним приликама веома тешку и душепопечитељску дужност најсавесније и најправестније.

Сматрам за моју дужност и са потпуно чистом Свештеничком савешћу да изразим пред Светим Синодом свима напред наведеним Ц. Кр. војним свештеницима у име Свете православне наше вере и свете мајке наше Српске цркве и у име Српског повереног нам народа најтоплију захвалност на толиким свештеничким подвизима, које подвиге сви они подносе са Жарком Љубављу, самопрегоревањем неуморно и са надчовечном Стрпљивошћу, као утјешитељи бједних, рањених и болесних, тугу, жалост и немаштину сносећи мирно, стојички заједно са својом повереном им паством.

Све њихове војне команде и управе су за Ц. Кр. српско православним војним свештенством потпуно задовољне и похвално се о свима изражавају. За наведене војне свештенике у неколико наградити и за ободрити и постакнути млађе свештенике на оваке тешке или племените подвиге. Усуђујем се Свети Архијерејски Синод најпонизније молити, да узевши све Моје Извешће са благоволеним милостиво на знање благо изволи моју захвалност Ц. Кр. српско православном војном свештенству у Званичном листу *Српско Митрополијском гласнику* обнародовати и за даљи успешан рад наш Свети Архијерејски благослов поделити.

Напокон најпокорније молим Свети Архијерејски синод, да ме милостиво очински подпомоћи благоизволи у овој тешкој Свештеничкој служби у следећем:

Главно војно заповедништво у Будимпешти и II армија са бојног поља издала ми је устмени налог, да се обратим са понизном молбом на Свети Архијерејски синод, да се списак свештеника за војну службу способних сачини, те да тај списак имам поднети Главној војној Команди у Будимпешти, налог гласи:

1. Сваки свештеник, који се има позвати у војну службу, не сме прећи 33 годину живота, мора бити потпуно здрав и знати писати и говорити Немачки или Мађарски и ако не перфектно.

2. Сваки позвани свештеник у војну службу треба свакако са собом да понесе Св. Антиминс − осим Светог Антиминса треба сваки да понесе још следеће: а) ручни крст; б) епитрахиљ; в) требник; Да би могао док не добије војну капелу, најнужније функције, као исповест, причест, молитве и сахрањивање обављати.

Најпонизније молим Свети Архијерејски Синод да милостиво благоизволи одарити наше српске рањенике, болеснике и изнемогле са обилатим молитвеницима.

У Будимпешти 22. март / 4. април 1918.

Светог Архијерејског Синода
Најпокорнији и најоданији
раб
Герман Бошковић
Игуман
Ц. и Кр. православни српски
Војни прота“

Mara Šovljakov, MA
Primary school "Desanka Maksimović"
Futog

THE VISITATION OF MILITARY CAMPS AND HOSPITALS IN THE AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE BY THE SERBIAN MILITARY PRIESTS FROM THE AUSTRO-HUNGARIAN ARMY– GERMAN BOŠKOVIĆ, IN 1917

SUMMARY

During the First World War, in Austro-Hungarian Monarchy, the prior German Bošković from the Krušedol monastery acted as an imperial and royal Serbian Orthodox military Arch-presbiter in Budapest. He accomplished a delicate mission during the second half of 1917 which was the visitation of the Serbian military priesthood. Owing to the report he submitted to the Synod of Bishops in Sremski Karlovci, we are able to understand an important dimension of the war. Thirty-two of Serbian Orthodox military priests, under the auspices of German Bošković, had an extremely important role during the First World War to motivate military readiness and cultivate spiritual and moral traits of Serbian soldiers and prisoners. Organized by the powerful hand of the Monarchy, military priests found themselves where the pain and the suffering of the Serbian people was. German Bošković visited the hospitals and war camps in the teritory of the Monarchy: Montenegro, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Hungary, Romania, Slovakia, Bohemia, Austria. He cited the military camps and hospitals he had visited in the second half of the 1917. The visitation was conducted after the order from the emperial and royal military minister. The priest German Bošković submitted the report to the Synod of Bishops in Sremski Karlovci, where he described the priests' work, the conditions of work, the state of health. He also wrote about the presence of the Serbian people wounded, imprisoned or interned in large masses. He signified the miserable living of the ailing, infected, weak, emaciated, with amputated arms and legs. There were dramatic descriptions of the consequences of the occurences in war and sufferings, which laid over this delicate report like a shadow. It is said in the report that the little hand prayer books, printed in Sremski Karlovci, offered a spiritual and war consolation in the time of inquietude an hopelessnes. The paper written by German Bošković pointed out the extremely difficult position of Serbs from the Monarchy as well as those from Serbia. Published

Report by the Serbian military priest Dušan Obradović completes the picture of the dramatic endevours of the military priests from the Serbian Orthodox Church during the First World War.

94(497.1)»1944»

Мирослав Јаћимовић
Архив Војводине, Нови Сад

СЕДАМДЕСЕТ ГОДИНА ОД ОСНИВАЊА СЕДМЕ ВОЈВОЂАНСКЕ БРИГАДЕ У БОСУТСКИМ ШУМАМА

Сажетак: На територији окупиране земље, недуго након завршених априлских сукоба 1941, јављају су два антифашистичка покрета. На територији Срема је током Другог светског рата доминантан остао партизански покрет КПЈ. Већ почетком септембра 1941. године у Срему су образовани и први партизански одреди што је био и увод у стварање већег оружаног отпора и формирање војвођанских бригада. Седма војвођанска бригада формирана је пре седамдесет година, и то 2. јула 1944. године на салашу Мушицког у Босутским шумама. Босутске шуме се налазе непосредно у близини села Батровци, данас општина Шид, и ово место је иначе било готово стално стециште сремских партизана у Другом светском рату.

Кључне речи: Седма војвођанска бригада, антифашистичка борба, Срем, НОП, КПЈ, Босутске шуме, Војводина, ослобођење.

У краткотрајном Априлском рату 1941. године територију данашње Аутономне Покрајине Војводине су окупирале немачке и мађарске фашистичке снаге. Непосредно по заузећу Барање, Бачке и Баната, немачки 46. моторизовани корпус Друге армије прешао је са својим деловима у Срем и окупирао га. Убрзо после капитулације земље, окупатори су распарчали ову територију на три дела: Бачка и Барања су припале Хортијевој Мађарској; Банат је стављен под управу домаћих Немаца (фолксдојчера) у склопу Недићеве владе у Србији, док је Срем укључен у новостворену усташку Независну Државу Хрватску.

На територији окупиране земље, недуго након завршених ратних сукоба, јављају се два антифашистичка покрета. У Срему је доминантан кроз цео рат остао само партизански покрет КПЈ јер је покрет Драже Михаиловића у овом делу земље убрзо по подизању устанка био озбиљно уздрман од стране квис-

линшких власти.[1] Прве акције припадника КПЈ и сремских партизана везане су за ослобођење групе заробљеника из затвора у Бешановачком Прњавору и помагање бекства политичких затвореника из затвора у Сремској Митровици.

Већ почетком септембра 1941. године у Срему су образовани Фрушкогорски и Подунавски НОП одреди, јачине око седамдесет наоружаних бораца. Сем тога, и у месне десетине је у лето 1941. године било укључено преко 2500 људи и жена, међу њима велики број омладинаца (скојеваца). Ова два одреда су до краја године извела преко 30 различитих акција. Такође, снажан отпор окупатору и домаћим издајницима пружили су земунски комунисти и скојевци, симпатизери и родољуби. Они су у више од 50 акција нанели велике људске и материјалне губитке окупатору.

Ослободилачка борба народа Војводине, нарочито у 1942. години, добила је велики замах у Срему, који од те године постаје снажно жариште борбе против окупатора и издајника у Војводини и остатку земље. До лета 1942. године сремски партизани су извели велик број акција које ће довести до рушења квислиншке власти и формирања народне у већем делу Срема. До овог успеха дошло је претежно ситним акцијама.[2] Из малих партизанских одреда, створених првих устаничких дана 1941. године, у Срему су до лета 1942. године израсла три снажна одреда: Фрушкогорски, Подунавски и Посавски, и Босутска партизанска чета, са укупно хиљаду добро наоружаних бораца. Ова три одреда су се до краја године спојили у један под називом Трећи одред Треће оперативне зоне – Сремски одред.[3]

У периоду од пролећа 1943. до 31. децембра 1944. године формиране су све војвођанске бригаде, међу којима је и Седма.[4] Прве су формиране Прва и Друга војвођанска бригада, и то на територији Босне али од бораца из Војводине, највише Срема. Ови борци су одлазили у босанске пределе да помогну борбу против окупатора али и због отежане могућности борбе у равничарским рејонима Војводине. Све касније војвођанске бригаде биле су формиране на територији Војводине.[5] *Прва војвођанска пролетерска народноослободилач-*

1 Нада Симић-Лемајић, Ненад Лемајић, *Устанак у Срему 1941–1942 (до лета)*, Споменица Историјског архива „Срем“, бр. 8, Сремска Митровица 2009, 54.

2 *Исто*, 59.

3 Никола Божић, *Младост слободи дарована (сећања бораца Прве војвођанске бригаде)*, Нови Сад 1991, 11.

4 Током Народноослободилачке борбе формирано је укупно 15 бригада, које су носиле назив војвођанска.

5 Бригаде су се углавном налазиле у оквиру 16, 31. и 51. војвођанске дивизије и 12. војвођанског корпуса НОВЈ. У војвођанским бригадама се борио и велик број припадника националних мањина, а 1944. године су формиране 14. војвођанска (словачка) бригада и 15. војвођанска ударна бригада „Шандор Петефи“, састављене углавном од припадника словачке и мађарске националности.

ка ударна бригада формирана је 11. априла 1943. године у селу Брђанима, на падинама планине Мајевице, од бораца из Прве групе војвођанских ударних батаљона.

Разлог за формирање *Седме војвођанске бригаде* 2. јула 1944. године у Босутским шумама[6] лежи и у томе што је на овом простору народ, пре свега српски, био изложен сталним злочинима окупаторских јединица, квислиншких снага и других помагача окупатору. У том рејону је непријатељ извршио велик број злочина. Конкретно, у селу Босут (данас општина Сремска Митровица) забележено је преко 180 пријава којима су се мештани жалили на злочин или неки вид злостављања. Становници овог места су пријављивали злочине Комисији за утврђивање злочина и тај период се односи на време од августа 1942. до априла 1944. године. По сведочанству мештана, страдали су или малтретирани од стране муслиманских СС трупа, немачке војске и белогардејаца, односно одреда „Горски здруг“.[7] У селу Батровци постоји тачно 278 пријава које се односе на злочине усташке војске, Тринаесте СС дивизије[8] и немачких „наредбоваца“ за злочине стрељања, одвођење у логоре, малтретирање, пребацивање имовине, одвођење на принудни рад и друго. Пријаве сежу од 8. августа 1941. па све до 1945. године. Значи готово цео рат.[9]

Становници околине Шида и свих села у окружењу помагали су ослободилачки покрет али су исто тако често били и узимани за таоце при обрачуну са партизанским јединицама. Село Адашевци је једно од села која су у овој области знатније страдала, и о томе сведоче пријаве житеља овог места које постоје. Од новембра 1942. године до априла 1944. године у овом месту било је преко 1650 пријава о извршеном злочину од стране усташа и гестаповаца. У овом месту чести су били стрељања, заплене имовине и други почињени злочини.[10] Стога су Босутске шуме биле идеалан терен за прве операције Седме бригаде против усташко-домобранских јединица, Ханџар дивизије и других помагача окупатору. Прве борбе бригаде уследиле су управо у рејону Босутских шума – река Босут у правцу према Батровцима.[11]

---

6 Босутске шуме су биле стално стециште сремских партизана у Другом светском рату.

7 Становништво овог места у својим пријавама злочина помиње и групацију под називом Мујина дивизија. Архив Војводине (даље: АВ), Ф. 183, АК 226.

8 Ханџар дивизија.

9 Батровци су насеље које је пре рата имало већинско хрватско становништво, АВ, Ф. 183, АК 210.

10 АВ, Ф. 183, АК 194–195.

11 Бригада се заједно са осталим сремским снагама НОВ и ПОЈ нашла на удару немачке операције Корнблуме. Након двонедељних борби и маневара, да би предупредио четврту фазу операције Житни цвет (Корнблуме IV).

После успешних уводних борби, даљи пут бригаде водио је у Славонију. Већ крајем јула 1944. године почело је повезивање са хрватским јединицама. Борбе које је бригада тамо водила више од месец дана, на Папуку, Крндији, у Подравини и Пожешкој котлини, имале су велик војни и политички значај. То је прва јединица народноослободилачке војске из Војводине која се појавила у Славонији. Борбе у Славонији су вођене све до јесени 1944. године када је бригада поново враћена у Срем. У том периоду Народноослободилачки покрет у Војводини напредује. У првој половини 1944. године бележи крупне војне и политичке победе над непријатељским јединицама.[12]

То време у Срему је искоришћено за одмор и реорганизацију партизанских јединица. По успостављању нових бригада и консолидацији снага, бригада напада Илок и Шаренград, напада Нештин и многобројне непријатељске транспорте у повлачењу. Бригада даље учествује у борбама код Нерадина и Буковца, напада рејон Сремске Каменице и ослобађа Врдник. Посебан успех бригаде везује се и за ослобођење Петроварадина, Сремских Карловаца и улазак у Нови Сад крајем октобра 1944. године.[13]

Ова борбена групација НОВ је на свом путу ка ослобођењу земље учествовала и у следећим тешким операцијама: припреме за форсирање Дунава, успостављање мањих мостобрана, Стравична кота, железничка станица у Батини, борбе у Врбовом риту, заузимање Змајева, заузимање Сузе и спајање батинског и апатинског мостобрана, операција код Кнежевих Винограда, ослобађање Барање и поседање леве обале Драве, фронт на Драви, Белишће и Бистринци, акције у Беременду, марш завејаним путевима јужне Мађарске. За бригаду су посебно биле значајне борбе с почетка 1945. године када је већ била у саставу новоформиране 51. војвођанске дивизије. У њеном саставу учествовала је у тешким борбама на батинском, вировитичком и болманском мостобрану, као и на Сремском фронту.[14]

Последње офанзиве пред ослобођење земље пратила је и Седма војвођанска бригада и то на путу од Осијека до Блајбурга. Ратни пут је водио бригаду и у ослобођену Копривницу, Лудбрег, Вараждин, Птуј и Марибор, па све до борбе

12 У другој половини августа бригада се вратила на подручје западног Срема. Проглашењем анмнестије 30. августа, око 2500 домобрана са 115 официра и комплетним наоружањем прешло је на страну НОП-а а Седма војвођанска бригада је учествовала у њиховом прихвату. Уз нови прилив добровољаца, омогућено је формирање још две нове бригаде. Никола Божић, *Седма војвођанска бригада*, Београд 1984, 9.

13 Непосредно по ослобођењу ових места, Седма војвођанска бригада је ушла у састав 51. војвођанске дивизије. То је период од 31. октобра 1944. па докраја рата, 15. маја 1945. године. Н. Божић, *Нав. дело*, 229.

14 Сремски фронт је формиран почетком 1945. године од стране немачке војске која се повлачила са Балкана и усташа које су им помагале. Југословенска армија водила је са окупатором и његовим помагачима тешке борбе на фронту, све до 12. априла 1945. године, када је Сремски фронт пробијен. Тада је Југословенска армија продрла на запад и ослободила тај део Југославије.

на југословенско-аустријској граници. За ову бригаду се везује интересантан податак, а по интерпретацији Николе Божића то је да је Седма бригада испалила последњи метак у Другом светском рату на југословенској територији.[15]

Троје бораца Седме војвођанске бригаде је због својих ратних заслуга одликовано Орденом народног хероја: Милан Јешић Ибра, Живан Миловановић Ћата и Лазар Марковић Чаћа. Милан Јешић Ибра је у јулу 1944. постављен за команданта Седме војвођанске ударне бригаде, и на тој дужности је остао до краја рата. Бригада се под његовом командом посебно истакла у борбама против Немаца код Илока и при форсирању Дунава код Батине. За успехе у борбама бригаду је, с Ибром на челу, похвалио 1. децембра 1944. године врховни командант Јосип Броз Тито. За велике заслуге и успехе постигнуте у борби, Седма војвођанска бригада је одликована Орденом заслуга за народ са златним венцем и Орденом братства и јединства. Добила је и: посебну похвалу врховног команданта маршала Тита за заслуге у батинској операцији, похвалу Врховне команде СССР-а свим јединицама које су учествовале у батинској операцији и доделу звања „дунавска“ 51. дивизији, похвалу Главног штаба НОВ и ПО Хрватске и команданта 6. корпуса М. Јерковића за борбу код Бектежа; похвалу команданта 3. украјинског фронта маршала Толбухина свим јединицама које су учествовале у ликвидацији болманског мостобрана, похвалу врховног команданта НОВ од 15. маја 1945. свим јединицама 3. армије за успешно ослобођење наше земље.[16]

До краја рата у редовима Седме војвођанске бригаде нашли су се и други борци, поред главнине из Срема и Војводине. То су били бивши домобрани који су прешли на страну НОВЈ, припадници албанске народности који су пред крај рата распоређени у Седму бригаду, борци Четвртог (руског) батаљона који су октобра 1944. године ушли у састав Црвене армије, Италијани и добровољци из Мађарске, румунског дела Баната, и други. Таквих бораца је било око 700 само у Седмој војвођанској бригади.[17] Захваљујући упорном трагању и помоћи бригадног одбора и секција бораца Седме бригаде, евиденцији која је вођена на послератним сусретима и сачуваним списковима погинулих и рањених бораца Седме бригаде, истражено је око 3600 имена, што неоспорно представља велик успех који је остварио Никола Божић.

15 Свој ратни пут бригада је, након учествовања у завршним операцијама Треће армије, завршила 15. маја 1945. у Блајбуршком пољу.

16 Један од учесника рата и члан Седме војвођанске бригаде као комесар чете у бригади био је мој покојни деда, Георгије Стевана Рудић (Ђура). Георгије Рудић (1921−1993) је преживео Други светски рат а са бригадом је прошао тежак пут ослобођења Југославије. Њега, али и све друге погинуле и преживеле борце, и поменуте хероје, најбоље је представио Никола Божић у својој монографији *Седма војвођанска бригада*. Н. Божић, *Нав. дело*, 399−569.

17 Н. Божић, *Нав. дело*, 421.



Група бораца Седме војвођанске бригаде[18]

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Архив Војводине, Ф. 183.
2. Атанацковић, Жарко, *Друга војвођанска НОУ бригада*, Београд 1978.
3. Божић, Никола, *Сећања бораца Седме војвођанске бригаде*, Нови Сад 1976.
4. Божић, Никола, *Седма војвођанска бригада*, Београд 1984.
5. Божић, Никола, *Младост слободи дарована (сећања бораца Прве војвођанске бригаде)*, Нови Сад 1991.
6. Васић, Ђорђе, *Прва војвођанска бригада*, Нови Сад 1979.
7. Голубовић, Звонимир, Живан Куманов и Мила Чобански, *Нови Саду у рату и револуцији*, 1−2, Нови Сад 1976.
8. *Енциклопедија Новог Сада* (у редакцији Душана Попова), Нови Сад, књиге 1−30.
9. Николић, Светозар, *Посавски партизански одред*, Нови Сад 1984.

18 Фотографија је преузета из личне колекције породице Рудић.

Чланци и расправе

1. Јаћимовић, Мирослав, *Политичке прилике у Новом Саду у Другом светском рату у огледалу Нове Поште*, Годишњак Историјског архива града Новог Сада, бр. 5, 2011.
2. Симић-Лемајић, Нада и Ненад Лемајић, *Устанак у Срему 1941−1942 (до лета)*, Споменица Историјског архива „Срем“, бр. 8, Сремска Митровица 2009.

Miroslav Jaćimović
The Archive of Vojvodina
Novi Sad

THE SEVENTIETH ANNIVERSARY OF THE FORMATION OF THE SEVENTH VOJVODINIAN BRIGADE IN THE WOODS NEAR THE BOSUT RIVER

SUMMARY

The Seventh Vojvodinian Strike Brigade was formed on the 2nd of July, 1944, on Mušicki's manor in the woods near the Bosut river, close by the village of Batrovci near the town of Šid. The decision on creating this brigade was taken by the Headquarters of the National Liberation Army and Partisan Detachments of Vojvodina. When the brigade was first formed, it comprised the following: the whole of the First Battalion and one company of the Third Battalion of the Sixth Vojvodinian Brigade, one battalion of the Second Partisan Detachment of Srem, as well as a specific group of soldiers. Those soldiers were the Red Army soldiers that had fled from German camp prisons, and White Army units which switched side and joined the National Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia and had previously been, before the Seventh Vojvodinian Brigade, in the Sixth Vojvodinian Brigade. On the formation day, the brigade had about 900 soldiers, out of which 300 were unarmed. The commander of the brigade was the war hero Milan Ješić Ibra. From the 31st of October, 1944 until the end of the war on the 15th of May, 1945, the Seventh Vojvodinian Brigade was a part of the Fifty-first Vojvodinian Division. For its merits during the National liberation war, it was honoured with the Medal for national merits and the Medal of brotherhood and unity. Nearly 5,000 soldiers fought during ten months and, in the last few months, according to the war diary of the Brigade, 572 soldiers died, 1,829 were wounded and 281 were missing. An exact number of soldiers who had died in hospitals was not recorded in the diary, and some of the data on difficult battles remained incomplete. Nikola Božić, the author of the monograph about the Seventh Vojvodinian Brigade, estimated that the number of the soldiers killed in this brigade was 700.

929.52ФИШЕР
908(497.113 Рума)»18/19»
908(497.5 Осијек)»18/19»

Ратко Рацковић
Рума

ФРАГМЕНТИ О ФИШЕРОВИМА

Сажетак: Породица Фишер, јеврејског чешког порекла, за време боравка у Руми, Осијеку и шире, у време од 1860. до 1940, оставила је значајан траг у адвокатури, пољопривреди и здравству. Успеси и падови, признања и проблеми део су живота ове породице између два светска рата. Као њен траг у Срему јесте и данас постојећи Фишеров салаш који се налази на око два километра од Румске петље, према Шапцу.

Кључне речи: Јевреји, адвокати, лекари, сточарство, пустаре, парк, сајам, бикови.

На прелазу XIX у XX век у трговишту Рума Властелинство Пејачевић доживљава изузетан успон у свим гранама пољопривредне производње. Из XIX века ово властелинство излази са 26.000 јутара земље у Срему, од Вогња до Инђије. Пустаре овог племићког добра простирале су се уз железничку пругу Земун−Загреб. Реорганизацијом властелинства доноси се одлука 1902. о продаји 10.000 јутара сремским сељацима. Са екстензивне прелази се на интензивну и селективну производњу применом достигнућа најсавременије науке тога доба.

Ослободивши се уситњених парцела ниже класе, на удаљенијим локацијама и подводним теренима ово властелинство добија преко потребан обртни капитал који улаже у набавку нове опреме, нових технологија, запошљава најквалитетније стручњаке са Факултета за биологију тла у Бечу. Резултат је брзо постигнут у селекцији биља стварањем нове сорте пшенице „румске црвенке“ и кукуруза „румски златни зубан“, а Рудолф Флајшман, последњи полихисторик свога доба, радио је на оплемењивању 17 биљних врста, што му је струка и признавала. У сточарству др Сава Улмански систематским радом доприноси стварању „румске овце цигаје“. У организацији пољопривредне производње и остварeним резултатима у Руми тешко ће се ускоро постићи европски домети који су остварени до Првог светског рата, а уништени аграрном реформом 1919.

У општем полету у примени нових сазнања у пољопривреди посебно место припада Економији „Женковац“ или, народски речено, Фишеровом салашу. Фишеров салаш се налази у КО Јарак, катастарска честица 264 ЗКУЛ 9 и 750 на 8 км од Руме на путу Рума−Шабац. Током друге половине XIX века посед је припадао Васи Критовцу, начелнику Руме у два мандата, посланику на Угарском сабору, првом председнику и оснивачу Српског црквеног певачког друштва у Руми 1862. Породица Критовац је цинцарских корена. У Руму се населила 1769.[1] и једна је од најбогатијих породица XIX века. Чувени трговци и велепоседници оставили су трага у развоју трговишта Рума. Бавећи се берзанском трговином, 1893. године Васа је изгубио свој посед и капитал. Сам је себи пресудио у хотелу у Трсту.[2] Породица Критовац имала је још један салаш − пустару у КО Јарак ЗКУЛ 904 од канала Јарчине лева страна све до шуме Добреч испред Хртковаца.

Посед Васе Критовца од поверилаца купује лекар др Мориц Мавро Фишер, лекар румски од 1861, рођен је у Котешову 1836. у Чешкој.[3] Др Мориц Фишер је 1874. лечио од туберкулозе у Руми Косту Трифковића, писца и комедиографа из Новог Сада.[4] Коста Трифковић је боравио у Руми у кући своје тетке Милеве Матић која је била у суседству др Фишера, на углу Главне и Бадњачке улице, преко пута Хрватског дома.[5] Др Мориц Фишер становао је у згради Властелинства Пејачевић, у Бадњачкој улици.[6] Три месеца по оснивању Друштва славонских лечника у Осијеку др Фишер постаје његов члан, евидентиран као властелински лечник.[7] Из истог извора спознајемо „да се неки Јосип Фишер пријавио у Осијеку са дупликат дипломом гласећом на др Морица Фишера, те да подлеже кривичној одговорности за кривотворење званичних докумената... Речени псеудо доктор налази се у суседној Угарској и ондје даље свој кажњиви занат као надрилекар тјера.“[8] Поред основног занимања лекара др Мориц се бавио

1 *Илустровано време*, Београд 1930, 130.

2 *Браник*, Нови Сад 1893, 94.

3 Матична књига умрлих (даље: МКУ), 1924.

4 Ђорђе Арсенић, *Знаменити Румљани*, Рума 1996, 164.

5 Данас кућа Марије Станојчић Срака и адвоката Душана Станојчића.

6 Данас Улица Владимира Назора, бр. 3. То је зграда до некадашњег Дома омладине − Тексаса. После Другог светског рата у стану др Фишера становао је професор историје Богдан Рајаковац. Занимљива је чињеница, по подацима Земљишно-књижног одељења − Грунтовнице Суда у Руми, од 20. маја 1946, кућа Пејачевића у којој је становао др Мориц Мавро Фишер припала је Хинку Хајцу, „приходарнику“ − благајнику Властелинства Пејачевић. Практично, ова кућа је изузета из фонда Конфискације на тај начин што је Хинко Хајц постао универзални наследник Властелинства Пејачевић прилажући потребна документа и сагласности живих потомака Пејачевића расутих по свету. Ова чињеница је још занимљивија ако се зна да су Хајцови преци, пореклом Французи, били кувари у дворцу Пејачевића у Руми током XVIII и XIX века.

7 Stjepan Sršan, *Izvori za povijest zdravstva Osijeka i Slavonije 1865−1938*, Osijek 2007, 108.

8 *Исто*. Др Антун Лобмајер (Рума, 1844 − Загреб, 1906), бележник Друштва славонских леч-

археологијом и филателијом као хобијем. О археолошким налазима на ливади др Мавра Фишера према Јарку недалеко од Руме пише Шиме Љубић.[9] О бављењу филателијом као хобијем постоје записи професора Богдана Рајаковца.

Др Мориц и супруга Јени 1. септембра 1882.[10] постају власници зграде у Железничкој улици, где се данас налази Гарнизон Војске Србије, у делу плаца испред пријавнице. Пошто је у Руми радио више од четрдесет година као приватни лекар, др Мориц Фишер се пензионисао, с тим што је и даље пружао здравствене услуге. Своју кућу-ординацију продао је 27. новембра 1903. за 1192 круне Српској пчеларској задрузи у Руми.[11] Битно је напоменути да се приводећи крају студије правних наука млађи син Шандор Фишер опредељује да се поред адвокатуре бави и пољопривредом и економијом на властитом поседу. Продајући ординацију, др Мавро Фишер проширује властити посед у КО Јарак купујући бивши посед Васе Критовца.

Племство с придевом „од Јарка, додељено је 30. 3. 1914. др. мед. Мавру Фишеру и законитим му потомцима. Оригинална повеља чува се у породици. Потомци др Мавра су: I др Бела (1866), примаријус у Загребу; 1. Паул, апотекар у Бечу и 2. Ернст, банкар у Загребу. II др Шандор (1878−1936) одвјетник и јавни биљежник, ж. Јела р. Сабљак, удова грофица Кристалник.“[12] У повељи се помиње породично име др Мавра а не крштено име Мориц. Др Бели Фишеру као година рођења у повељи је наведена 1866, а не 2. април 1867, што је прецизиран датум рођења (вид. фусноту 11). Јарак је место поседа породице Фишер који ће изузетан развој и резултате остварити под управом др Шандора Фишера до прве половине четврте декаде XX века.

ника на седници 15. јула 1875, стр. 136.

9 Šime Ljubić, *Dragulj iz predhistoričke dobe*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, br. 1, Zagreb 1879, 6.

10 Општински суд Рума, ЗКО, ЗКУЛ 1788, властовница т. бр. 1 и 2, уговор бр. 4017. После смрти супруге Јени 1892. године др Мориц Фишер 15. јула 1894. године укњижава као сувласнике децу и то: р. бр. 3 др Бела Фишер; р. бр. 4 малодобна Вилма; р. бр. 5 малодобни Шандор и р. бр. 6 малодобна Ирма.

11 Општински суд Рума, ЗКО, ЗКУЛ 1788, т. бр. 7, бр. уговора 3653/1903.
Напомена: У овој згради Српске пчеларске задруге у Руми одржана је од 16. до 25. августа 1909. Друга земаљска пчеларска изложба. Дипломе за ову изложбу урадио је сликар Урош Предић. Рума је у то време један од најјачих пчеларских центара тадашње Хрватске, Славоније и Далмације. У Руми је једном месечно излазио *Српски пчелар* као орган Српске пчеларске задруге (1903−1933), штампан је у Сремским Карловцима. У Руми је парох Марко Шаула, ђак професора Јована Живановића из Сремских Карловаца, уз помоћ др Жарка Миладиновића, окупио пчеларе и основао Прву српску пчеларску задругу 1898.

12 V. A. Dujšin, *Zbornik plemstva Hrvatske, Slavonije...*, sv. I, Zagreb 1938, 240.



Ординација др Морица Мавра Фишера,
касније зграда Прве српске пчеларске задруге у Руми

На грбу је доминантан знак здравствене организације, пехар − симбол славе, и две рибе које асоцирају на име Фишер али и на два сина др Морица Мавра, др Белу и др Шандора. Орнамент биљног миљеа окружује основне мотиве. Др Мавро Фишер је један од ретких лекара који је добио племство за допринос угарско-хрватском здравству. Грб и повеља чувани су у породици др Беле Фишера у Загребу, који је био старији и имао је мушке потомке, Паула и Ернста. Прим. др Бела Фишер био је ожењен „Фридериком рођ. Штајнер у Бечу 1874. године такође припадницом мојсијеве вере. Др Бела Фишер умировљен је 30. 9. 1919. Имали су два сина: Паул је рођен 26. 11. 1897. у Осијеку, стекао је поново југословенско држављанство, мојсијевац; Ернст Егон рођен је 29. 10. 1903. у Осијеку, мојсијевац. Др Бела Фишер ужива завичајно право у граду Осијеку на темељу декрета од 19. 4. 1895, број 20563 изданог по земаљској влади одјел за унутрашње послове.“[13]

13 Dario Mlinarević, *Zavičajnici grada Osijeka 1901−1946*, Osijek 2003, 210. Нејасан је податак о Пауловом стицању југословенског држављанства, могуће да се податак односи на период после Првог светског рата.

Др Шандор Фишер је 1936. године преминуо без потомака. Примаријус др Бела Фишер је напустио Осијек 1936. и преселио се у Загреб, где му је син Ернст радио као банкар. Људи и године Холокауста су учинили своје. Тако су нестали подаци о др Бели Фишеру у Загребу. У повељи о стицању племства помињу се мушки потомци који стичу право наследства. Познато је да је др Мориц Мавро Фишер имао и три кћери удате у Темишвару, иако у оквиру угарске круне на њих повеља не гласи. Ирма и Вилма, сестре др Шандора Фишера, преминуле су до 1936. године, што он помиње у свом тестаменту. Трећа сестра, Илка, удата Вајс, надживела је браћу, помиње се у Изводу из земљишних књига међу наследницима куће др Шандора Фишера у Руми 1972. године.

У Хабзбуршкој монархији стицање универзитетског звања подразумевало је прелазак у католичку веру за иноверника, јер је то била религија Хабзбурговаца. Но постојала је и толеранција. По стицању звања и добијању диплома многи су се враћали вери отаца. Тако се и др Мориц Фишер касније враћа Мојсијевој вери. Др Мориц Мавро Фишер преминуо је 13. фебруара 1924. у Руми, као умировљени лечник.[14] Сахрањен је на Јеврејском гробљу у Руми. Споменик је сачуван.

Завидну каријеру су остварили у својим занимањима синови др Морица Фишера − др Бела Фишер као хирург у Осијеку а потом у Загребу и др Шандор Фишер као адвокат и привредник у Руми. Међутим, о потомцима тј. синовима др Беле Фишера изузетно је мало података. Старији син Паул страдао је у Холокаусту у време Другог светског рата. За сада аутор нема података где је и које године је погинуо/умро апотекар Паул Фишер.

Млађи син Ернст Фишер, Београд, Копитарева 1, помиње се 1972. у Изводу из земљишне књиге Општинског суда у Руми као сувласник куће др Шандора Фишера у Руми, Железничка бр. 25, сграђеној на парцели 1953. Нема података о његовим могућим наследницима. Провером у евиденцији Савеза јеврејских општина у Београду нема података о Ернсту Фишеру 1972. године. Података нема јер се није пријавио/изјаснио као Јевреjин. Зашто?

Фишерови су имали кћери: Илку Вајс и Вилму Клајн, обе удате у Темишвару, за трећу кћер Ирму нема ближих података осим да су јој потомци добро ситуирани. Поред кћери Фишерови су имали и већ помињана два сина, Белу и Шандора.

Старији син др Морица Фишера и Јени р. Кош (1847−1892) био је др Бела Фишер, такође лекар, привремени управник болнице у Осијеку (1894−1898), а потом шеф хируршко-гинеколошког одељења Осјечке болнице. Др Бела Фишер рођен је у Руми 2. априла 1867. Гимназију је завршио у Новом Саду, а медицину у Бечу. По завршетку студија 21. фебруара 1891. специјализирао је хирургију у Бечу код гласовитих лекара Алберта и Брауна. „Након специјализације одлази у болницу у Винковце. Дужност примарног лекара и шефа хируршког

14 МКУ, Ј 1902−1934; МКУ 1924, стр. 59, т. бр. 3.

одељења Закладне болнице у Осијеку преузима 22. маја 1895. У Осијеку је започео реорганизацију хируршког рада те је управо он положио темеље модерне хирургије у Осијеку.“[15]

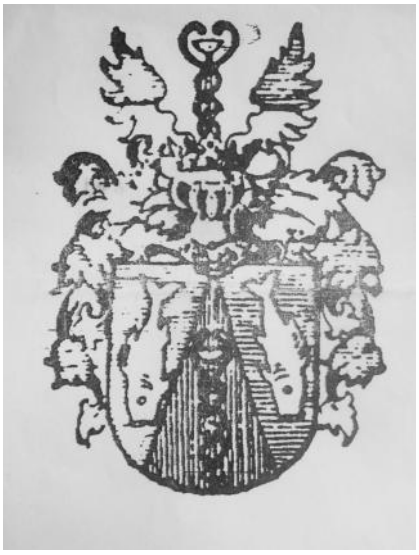

Грб Фишер од Јарка



Споменик Јени пл. Фишер, Грета, Ела, Еуген и др Мориц

Његова хируршка активност била је свестрана, управо као и његов таленат, па његове стручне публикације из тог раног доба − крајем прошлог столећа − још и данас побуђују занимање, а нарочито оне из подручја урологије. Први је дао значајне стручне прилоге хрватској медицинској литератури. „Заслугом др Фишера и његова пријатеља др Флоршуца кируршки одјел се модернизира и опрема тада најмодернијим инструментима и апаратима. У изванредно хармоничној сурадњи прим. др Беле Фишера и Флоршуца кируршки одјел у Осијеку врло се успешно развијао. Оперирало се све више. Чак из удаљених места долазили су болесници са струмама, уведена је гастроентеростомија код стенозе пилоруса, чира у желуцу и дванаестнику, врше се ресекције код рака на желуцу, рака на дебелом цријеву врше се простатектомије, ваде се каменци из мокраћних мјехура. Код прирођених деформација ногу код мале дјеце прави се ахилотенатомија и ressement у садреном завоју. Код туберкулозе краљешнице стављају се садрени корзети. Код прijелома кости прави се репозиција уломка, те према потреби трајна екстензија у семифлексији зглобова. Праве се

15 Kamilo Firinger, Vladimir Utvić, *Povijest bolničkih ustanova u Osijeku 1739−1930*, Osijek 1970, 138; Злата Керже Живаковић, пригодан текст о др Бели Фишеру на сајту http//www.osijek-online.com

остеотомије код гену валвима, а врше и други ортопедски захвати. Код наркоза је клороформ замијењен етером, уведена је медуларна и локална анестезија, чак и ректална наркоза. Све то придоноси све већем повјерењу међу грађанством него и становници осталих крајева Славоније. Ради операција не путује се више у Загреб, Печух, Будимпешту, Грац или Беч, јер се готово све операције могле обавити у Осијеку.“[16] Др Бела Фишер до 1900. године има објављене радове у *Лијечничком вјеснику*.[17]

Др Бела Фишер је, иако пензионер, до 1936. радио као приватни лекар у Осијеку. „Преминуо је у Сплиту 1941, прогањан од нациста и усташа“.[18]

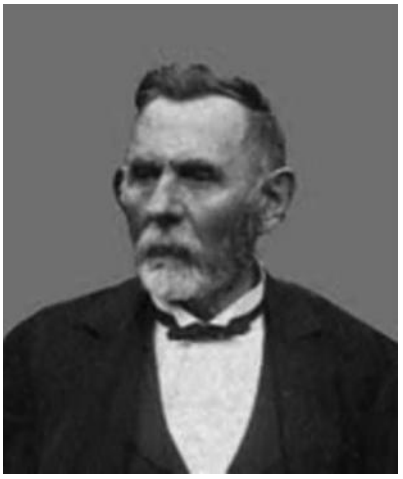

Др Мориц Мавро Фишер



Прим. др Бела Фишер

Млађи син др Морица Фишера, др Шандор Фишер (1878−1936), био је адвокат. „Уписан је 1905 у Именик адвоката адвокатског друштва у Загребу.“[19] „Краљевским јавним бележником у Руми именован је 1908.“[20] У матичним књигама мало је података о породици Фишер, с обзиром на то да су сачува-

16 Vladimir Utvić, *Povijest bolničkih ustanova u Osijeku od 1784−1974*, Osijek 1974, 34−37.

17 Радови др Беле Фишера: *Atresia hymenalis congenita. Haematocolpos*, 1897; *Ovariotomia per laparotomiam propter cystovarium*, 1897; *Extirpatio strumae cystoicae*, Chirurška kazuistika. Liječ vjest., 1897; *Trepanatio cranii propter fracturam complicatam*, 1898; *Thoracothomia. Aspiratio permanens sec. Bülow (337)*, 1898; *Laparotomia ppt. carcinoma flexurae, colostomia*, 1898; *Herniotomia ppt. herniam inguinalem incarceratam dextra*, 1898; *Resectio bilater. vas. defer. ppt. hypertrophiam prostatae*, Chirurška kazuistika, Liječ. vjest., 1898.

18 *Исто*.

19 Жељко Фајфрић, *Историја адвокатуре у Војводини*, Нови Сад 2008, 274.

20 *Радикал*, бр. 40, Рума 1908, 3.

не једино матичне књиге Јеврејске богоштовне општине у Руми 1902−1934.[21] У Матичној књизи рођених забележено је да је у Руми рођена Вилма Фишер 1906. и уписана на стр. 36, бр. 16, удата Клајн у Темишвару.



Др Шандор Фишер[22]

Листајући Матичну књигу рођених, пронађох пресавијен − заклопљен лист другачије нијансе. Отворих и угледах истргнута два листа Матичне књиге рођених из 1878. Под т. бр. 6 записано је: „Шандор Фишер, рођен 16. 3. 1878. у Руми, отац др Мориц Фишер, мати Јени р. Кош, обрезан 23. 3. 1878, обрезао рабин Фрањо Рихтман. Кум др Каин из Ирига.“[23] Матичне и друге књиге Јеврејске општине спаљене су у Синагоги 1941. године или су нестале током рата. Некоме од војника, чиновника или омладинаца (који су „чували“ Синагогу) тога доба, иако припаднику фашистичке окупаторске војске или режима, знајући ко је био др Шандор Фишер у задњем тренутку савест је прорадила, истргнуо је из оригиналне књиге ова два листа, и убацио их у овај комплет који је сачуван. Незнанац је сигурно знао да остатак књига иде у неповрат а са њима и део података о једном народу и једној култури... Како је комплет рођених, венчаних и умрлих сачуван од 1904. до 1934. и ко га је сачувао остаће тајна, као и много друго из тог периода. Приликом кидања или током времена закинути су врхови листова тако да се не могу идентификовати бројеви страница. Но то је најмања штета. Др Шандор Фишер као адвокат остаје католик. Напоредо са адвокатуром он се бавио и економијом. „Фишер

21 Скупштина општине Рума, матичар.

22 *Пољопривредни гласник*, Нови Сад, 1. 11. 1936, 15.

23 На споменику пише да је Јени Фишер, р. Бах, а у књизи рођених 1878. да је рођена Кош. Које је право презиме? Одакле различити подаци? Да ли је у питању основно значење речи исто па се током превођења начинила поменута разлика?

Шандор др адвокат и краљевски јавни бележник Рума, по величини пореза био је 1913. 7 по редоследу у Срему са порезом 6.465 к 38 ф.“[24] Економијом се бавио активније и успешније после Првог светског рата него пре рата, но сигурно да је као велепорезник 1913. платио део пореза и на приходе од велепоседа. Бавећи се економијом, др Шандор је био почетком рата ослобођен служења војног рока.

Имућан и добро позициониран пре свега у Руми, а потом и шире, др Шандор Фишер је 1. маја 1917. добио „Одлуку о опростној дозволи од војне дјелатне службе Угарског министра земаљске одбране бр. 14271/1917“,[25] а потом и „Обавиест Кр. угарског 28 пучко усташког котара у Руми бр 2744 у вези са промјена које су настале гледе пучкоусташких обвезника пододјела ’А’. Др Шандор Фишер из Руме, рођен 1878, по занимању кр. јавни биљежник, пучко усташки натпоручник као овдашњи припадник поседује моралну очевидност.“[26] Печат „Поглаварства трговишта Рума 1. 5. 1917. године. Управитељ Ладислав пл. Јанчо. Осијек 9. свибња 1917. Након проведбе.“[27] Како се ситуација на ратишту погоршавала, да би избегао одлазак на фронт, др Шандор Фишер је искористио претходна документа, познанства и легално отишао у Швајцарску на лечење.

У браку са Елом, рођеном Улман 1887, имао је сина Еугена, рођеног 1906. у Бечу, и кћер Грету (1909−1919). Супруга Ела умире 1. октобра 1923. а син Еуген не прашта оцу успех у каријери и мајчину смрт. На очев приговор због успеха у школи Еуген загледан у сјај пушчане цеви извршава самоубиство месец и по дана по мајчиној смрти. У Матичној књизи умрлих је записано: „Еуген Фишер преминуо 20. 11. 1923. рођен у Бечу 1906. Рума, ул. Принца Регента Александра. Извршио самоубиство.“[28] Сахрањен је на Јеврејском гробљу у Руми где су му сахрањени сестра Грета, мајка Ела а после непуна три месеца и деда др Мориц Фишер. Професор Мојо Медић у писму адвокату Миленку Николајевићу из Кикинде 3. јануара 1924. интересује се за детаље самоубиства Еугена Фишера.[29]

Са Јелом рођеном Сабљак (1882−1975) др Шандор Фишер се упознао у Швајцарској где је она радила као болничарка. „Њен први муж генерал Кристалник, хусар потонуо је у живом блату Галиције.“[30] Изузетно лепа жена загледала

24 Андрија Раденић, *Положај и борба сељаштва у Срему од краја XIX века до 1914*, Београд 1958, 31.

25 Историјски архив Срем (даље: ИАС), Трговишно поглаварство Рума, ККО − Трговишном поглаварству, бр. 3223/1917.

26 *Исто*, Ustaško pučki kotar 28 Osijek − Stavnom kotaru Ruma, br. 2744/1917

27 ИАС, Сремска Митровица, Магистрат трговишта Рума, 1917.

28 МКУ, Ј 1902−1934, сем 1910, 1917. и 1919, 1923, стр. 17, т. бр. 9.

29 Мојо Медић, педагошки писац, ихтиолог, пензионисани директор гимназије у Руми чији је ученик био Еуген. Више о њему: Р. Рацковић, *Мојо Медић*, Зборник ЗМР VI, Рума 2009, 199.

30 Казивач мр Вања Ротов (1933), шумарски инжењер, Карловац, Хрватска. Вања је син Марије р. Соретић, кућне пријатељице Јеле Фишер.

се у имућног др Шандора Фишера са којим ступа у брак по смрти његове супруге Еле. Госпођа Јела родом је из Чепина код Осијека, била је у родбинским односима са др Антом Павелићем, зубарем, потписником Крфске декларације 1917. Он није био поглавник НДХ, преминуо је 1938. године.[31] Из оставине госпође Јеле Фишер, господин Живанко Ристић поклонио је аутору неколико књига породице Фишер, на једној од њих је на другој страни параф Јеле Кристалник.[32]

После Првог светског рата др Шандор Фишер проширује свој посед, купујући земљу кућних задруга које се деле али и од локалних поседника. После десет година од аграрне реформе купује земљу од добровољаца. У почетку купује земљу заједно са братом др Белом Фишером из Осијека, а потом се као купац јавља госпођа Јела Фишер, да ли са капиталом преминулог генерала Кристалника или заједничком течевином са др Шандором, није познато. Углавном, од 1929. и она је сувласник новокупљене земље. Вероватно се др Бела Фишер повлачи из поседа на пустари Женковац имајући у виду друга опредељења своје уже породице.

Успешно развијајући економију на пустари у Јарку, др Шандор Фишер 1925. од чувеног архитекте Хермана Болеа, таста свога колеге адвоката др Гвида Соретића[33] и деде по мајци др Романа Соретића[34], наручује пројекат летње куће. Херман Боле је преминуо 17. априла 1926. године и пројекат је извршио сарадник Хермана Болеа инж. Александар Георг, овлашћени градитељ.[35] Објекат летње куће др Шандора Фишера дуг је 16 м а широк 10 м. Објекат је завршен 1928. године а о његовој лепоти сведоче фотографије из 1932. На цртежу куће коју је изградио Александар Георг постоји његов параф заједно са парафом др Шандора Фишера, а у доњем левом углу: Рума дне 4. 1925.[36]

---

31 *Исто*. Анте Павелић (Госпић, 19. 5. 1869 − Загреб, 11. 2. 1938), зубар, народни заступник у Сабору 1906. Након расцепа у странци Права (1909) пристаје уз групу Мила Старчевића, након чије смрти је изабран за председника странке. Његовим настојањем странка пристаје уз Мајску декларацију (1917), те прихвата програм уједињења Хрвата са Србима у једну државу. Председавао је конференцијом за оснивање Народног већа СХС 5. и 6. октобра 1918. Након разлаза Љубе Давидовића са Светозаром Прибићевићем приступа Демократској странци, био је председник Централног одбора у Загребу (www: Matica Hrvatska, Hrvatska revija, „Hrvatska pučka stranka“).

32 *Schulgramatuk der frannzosischen sprahe,* von dr Karl Pletz, Berlin 1894.

33 Др Гвидо Соретић диплому др права стекао је у Загребу 21. 11. 1903. Диплома др Гвида Соретића се чува у Завичајном музеју у Руми. Др Гвидо је положио заклетву 28. 12. 1906 (Др Жељко Фајфрић, *Историја адвокатуре у Војводини*, Нови Сад 2008, 327).

34 Роман Соретић стекао је диплому доктора права 28. априла 1928. Оженио се Бојаном Богдановић 30. априла 1928. Венчани су у Цркви Св. Марка у Загребу (Архива Цркве Св. Духа у Руми, 59/1926). Положио заклетву и уписан у Именик адвоката 17. фебруара 1937 (Ж. Фајфрић, *Историја*...).

35 Александар Георг је градитељ регистрован у Руми: *Адресар краљевине СХС за индустрију, обрт, трговину и пољопривреду*, Београд 1929, 148.

36 Антун Унтербергер, дипл. грађ. инж. и пројектант из Руме, казивао је аутору да и данас на пројектима стоје само месец и година, без датума.

Карактеристични дуборез и шаре на стубовима са препознатљивим украсима на прозорима и браварија сведочанство су да су Болеови сарадници завршили овај објекат 1928. године. „Током 1966. на објекту је изгорео кров. Реконструкција је извршена квалитетно, једино је мања кућа проширена за потребе канцеларија на ПД 'Срем'. Чеоним странама објекат окренут у правцу исток запад. Измењена је мала зграда повезана декоративном надстрешницом и тремом.“[37] Истовремено је испланиран парк око летње куће.

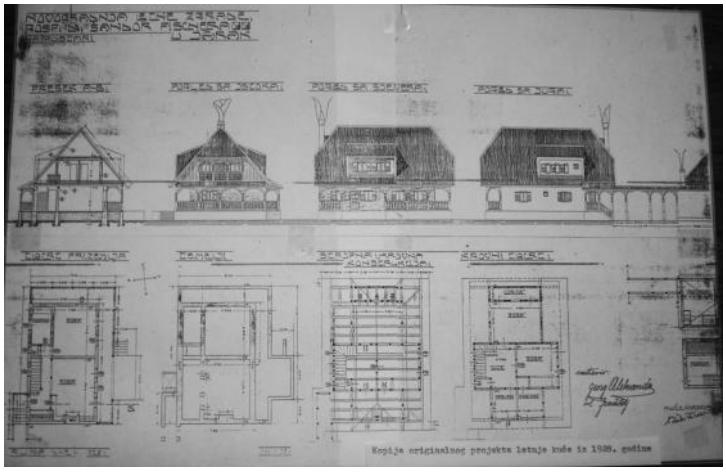

Пројекат Летње куће др Шандора Фишера

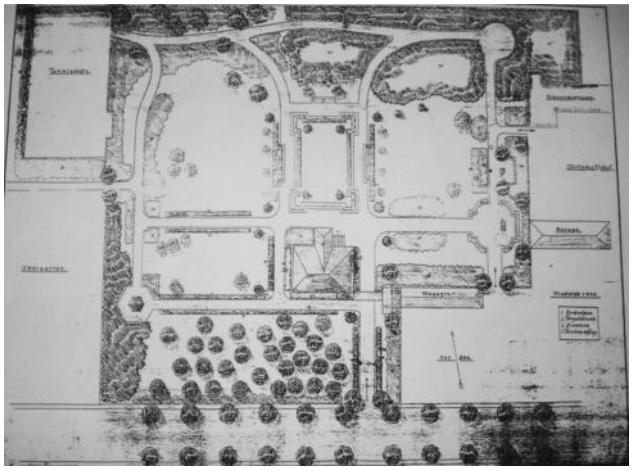

Пројекат парка

37 Миленко Бобић, етнолог Завода за заштиту споменика културе, Сремска Митровица, Е 97/5, бр. 3061, Предлог за заштиту летњиковца на Фишеровом салашу, јуни 1979.



Летња кућа

Карло Коломан Нађ, баштован из Чепина, по препоруци породице Јеле Сабљак долази у Руму 1930. године да уређује и одржава парк на Фишеровој пустари.[38] У контактима са пријатељима и вртларима из већих центара Загреба, Беча и Пеште др Шандор Фишер је настојао да набави ретке и украсне врсте зимзеленог и листопадног биља које и данас траје. Најчувенија стабла су „костелај“, „дасила“, „лолита гинко“, врсте ретког дрвећа које су пописане 1979. По казивању Мила Буквића, уредника листа *Агрорума*, пописано је 78 различитих врста.[39]

Држећи корак са савременом науком у сточарству тога доба, др Шандор Фишер на свом велепоседу Женковац подиже фарму сименталаца утирући пут савременом сточарењу. Контакте одржава са две године млађим др Николом Рицофијем, Румљанином, професором сточарства и предстојником/

38 Казивач Маргита Хорват Младеновић, р. 1933, Рума, Карло Коломан Нађ јој је деда по мајци.

39 Миленко Бобић, исто.

управитељем Завода за сточарство на Ветеринарском факултету у Загребу.[40] Врстан узгајивач стоке, др Шандор Фишер је на својој економији одгајио и на четвртом Сајму приплодне стоке у Новом Саду од 14. до 17. априла 1934. изложио више комада приплодне стоке од којих је четворо фотографисано и слике објављене на насловној страни *Пољопривредног гласника* као изузетна грла. Бик Гашпар, отац Елек 88[41], сименталац, 10 месеци, Ia награда, откупљен је од Савске бановине за бановинско добро „Божјаковина". Бик Лорд, отац Цимош, сименталац, 21 месец, I награда, млечност матере 3016 кг, најбоље грло на овој изложби. Беба, сименталка, 18 месеци, I награда, млечност матере 3412 кг, најбоља јуница на изложби. Бик Шугар, отац Елек 88, чистокрвни сименталац, 16 месеци, I награда, млечност пунокрвне матере 10.700 кг.[42]

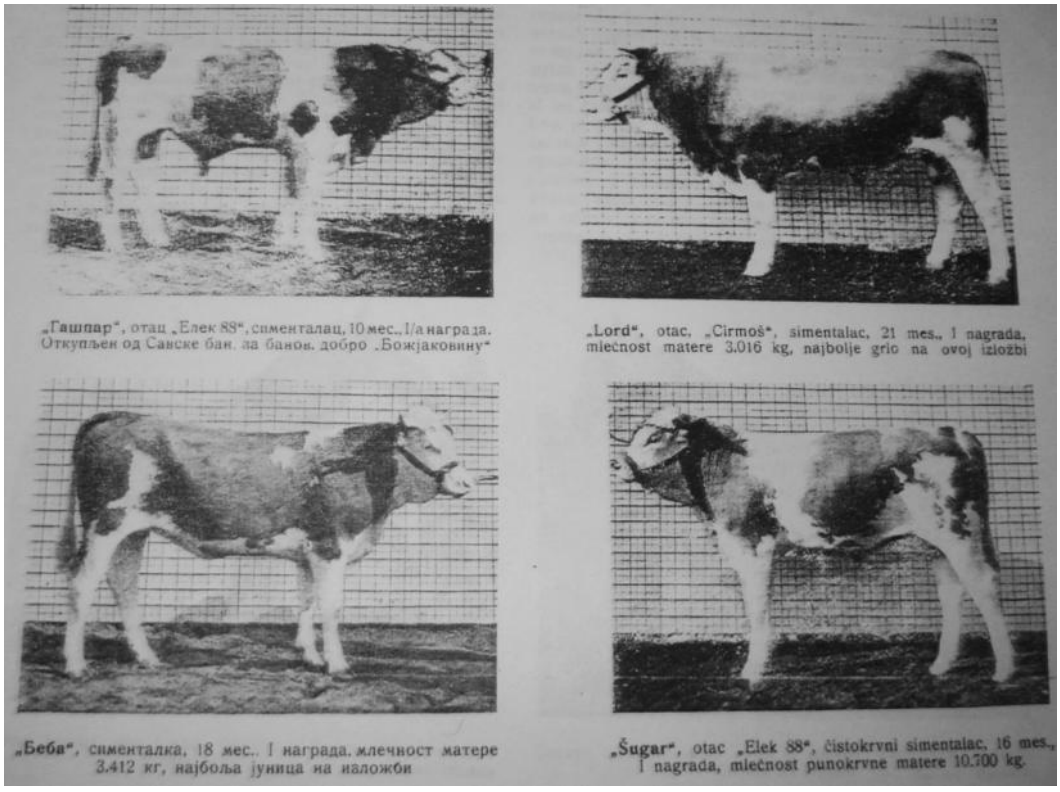

Колекција приплодних бикова 1934.

40 Никола Рицофи (1879−1939), син властелинског мерника инжењера Коломана и Милице, кћери Љубомира Панајотовића, трговца цинцарских корена. Никола је завршио је Српску опћу пучку школу у Руми. *Југословенски ветеринарски гласник*, бр. 3, Београд 1939, 1.

41 Купљен у Будимпешти на Сајму 1932.

42 *Пољопривредни гласник*, Нови Сад, 15. 5. 1934.

„Куповином најбољег чистокрвног сименталског бика на Изложби приплодне стоке у Будимпешти 1932. 'Елека 88' од одгајивача Фрињеш Ђерија из Парадичомпусте, др Шандор је направио прави потез. Исте године набавио је и колекцију 6 чистокрвних јуница са мађарског државног имања у Мезохеђешу.“[43] Од Елека 88 добио је изузетан запат приплодњака, бикова и јуница са којима ће побеђивати у наредних пет-шест година у Новом Саду на сајмовима приплодне стоке. Уз адвокатуру одржава контакте са сточарима Европе упознајући се са достигнућима науке и праксе тога доба.

За свој успешан рад око стварања југословенског запата сименталског говечета добио је и признање са највишег места: Пехар Њ. в. краља. Узорно газдинство, са практичним и модерним стајама на економији, са лепим бројем првокласних крава музара, чисте сименталске расе, обори са пробраним крдима свиња за приплод и товљење, узорно обрађене њиве, све то одаје један еминентан, напредан и подузетнички дух, који је, насупрот најтежој привредној кризи, могао створити и одржавати тако узорну економију. Своје стручно знање стално је допуњавао, посећујући и марљиво студирајући друга узорна пољопривредна имања у држави и иностранству. Стицао је искуства и упознавао напредне тековине, изложивши их, касније, савесној проби на своме имању што се, за наше прилике, посведочило као добро.[44] У оквиру семенске производње на узорној економији др Фишера створена је пшеница „шишуља“.[45] У новосадском *Пољопривредном гласнику* средином тридесетих година Економија „Женковац“ др Шандора Фишера у Руми рекламирала се да продаје оригинал семе кукуруза „румски златни зубан“ који је створио Рудолф Флајшман у Руми 1914. на Властелинству Пејачевић.

Почетком тридесетих година на пустари Женковац радио је на башти агроном Маутнер, који је поред осталог узгајао и бостан. Најбоље семе лубеница и диња др Шандор Фишер куповао је од својих пријатеља Јевреја са Блиског истока, сејао на својим парцелама, обучавао земљораднике тој производњи и продавао им оригинална семена. „Мој покојни отац Ненад радио је као сирома' човек у надницу на Фишеровој пустари, да прехрани нас пет синова. Као вредна и отресита човека запазио га је инжењер Маутнер, врстан агроном, и предложио му да сеје бостан на коме ће више зарађивати него на кукурузу и пшеници. Ту је тата научио да сеје бостан. Купио је семе од Маутнера и међу првима у Буђановцима почео да сеје лубенице. Није чудо да су данас највећи произвођачи бостана на нашим просторима Буђановчани, Јарчани, Шашинчани и Добринчани, махом су то били сезонци на Фишеровој пустари. Основ је било квалитетно семе, затим прегорели стајњак и добро припремљена њива. Била

43 *Пољопривредни гласник*, Нови Сад, 1. 4. 1933, 10.

44 *Пољопривредни гласник*, Нови Сад, 1. 11. 1936, 14.

45 Казивач мр Ђорђе Чанаџић, агроном и генерални директор „Агроруме“ 1970−1976.

је то јако слатка лубеница, имала је тамнозелене шаре и била је тешка и до 20 кила а имала је и танку кору. По инжењеру Маутнеру народ ју је прозвао 'маутнерка' и тако се памти у Срему. Пред рат отац је сејући бостан на нашој земљи нас старије синове обучио производњи бостана. Била је ту и диња 'церовача' која се одржала све до данас. Лотре запрежних кола бостана отерамо у петак у Шабац а што не продамо терамо у Руму на пијацу. Цена је била одлична, добро се зарађивало али мало је било купаца. Лубенице су куповали имућнији људи, за просечног човека било је то скупа роба. Када смо семе запатили, сами смо одвајали лубенице семењаче и чували. То семе сам ја имао све до 1960."[46]

Посед др Шандора Фишера, звани пустара „Женковац", уз друм Рума−Шабац, обухвата 300 јутара оранице и наставља традицију узорног економисања на некадашњем гласовитом Румском властелинству. На економији је узгајано 60 говеда, било је ту теглећих волова подолаца и 25 високомлечних крава сименталске расе, међу њима бик Елек 88, који је био понос целог поседа. Ту су 40 крмача фајферица, и 100 товљеника у тову. Посед је механизован а 8 пари коња служило је за транспорт и мање радове на пустари. У ратарству је узгајана Флајшманова пшеница Р-201, па пшеница шишуља; кукуруз румски златни зубан; шећерна репа је на овој пустари узгајана од 1909. Бавећи се сточарском производњом, др Фишер је обезбеђивао део стајњака за своје оранице. На 3 јутра оранице долазио је комад стоке.[47] Нема сачуваних података о површинама у повртарству и под лубеницама.

Бик Лорд је на Новосадском сајму 1936. године поново добио прву награду. Непосредно пред одржавање сајма, у априлу 1936. др Шандору Фишеру је позлило и пренет је у Беч ради операције слепог црева. Операција је прошла без проблема и успешно се опорављао. Током опоравка, после 21. априла добио је депешу из Новог Сада да је бик Лорд освојио прво место. „Од среће је скочио увис и пао, рана је пукла. Кремиран је у Бечу."[48]

Урна са његовим пепелом послата је у Руму. Остала је прича како је кремиран и како је урна са пепелом једним делом расута по његовом поседу од Барица и Одоровaца до осталих његових потеса а остатак положен у гробницу на Католичком гробљу у Руми. Прецизан датум његове смрти није познат. Провером у Цркви Узвишења Св. крижа у Руми и у разговору са жупником, господином Жељком Товилом, сазнајемо: „Кремирање у Бечу је разлог зашто није уписан датум смрти др Шандора Фишера. Кремацију као чин тада Католичка црква није признавала. Није вршено опело." Др Шандор Фишер избрисан је из Именика адвоката 23. септембра 1936.

46 Казивач Бранка Угринчић, Буђановци, рођена 1927. године.

47 *Пољопривредни гласник*, Нови Сад, 15. 1. 1933, 8.

48 Маргита Хорват Младеновић, Рума, рођена 1933, унука Карла Коломана Нађа по мајци.

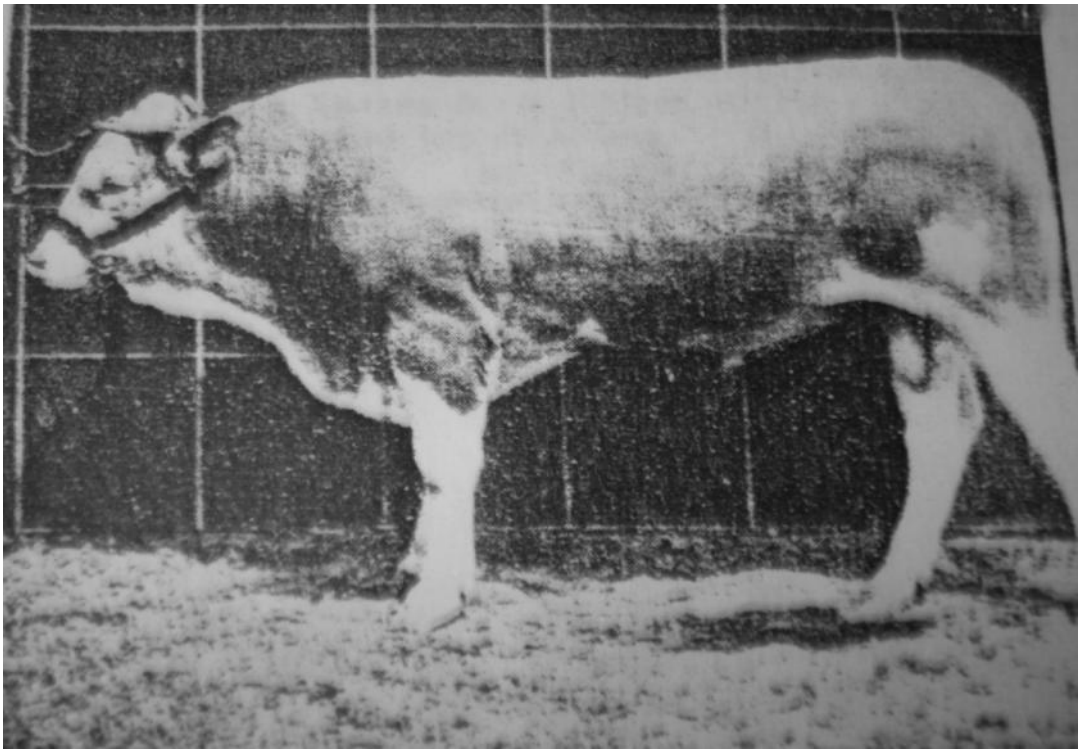

Бик Лорд, 1936.

Преузиматељ његове канцеларије биће др Гвидо Соретић.[49] Ова чињеница је у супротности са последњом вољом или тестаментом др Шандора Фишера у којем именује др Романа Соретића за преузиматеља своје канцеларије. Др Гвидо Соретић био је адвокат и отац др Романа Соретића. У то време се још увек налазио у Београду на положају управитеља Државног монопола дувана. Послове у канцеларији обављао је др Роман Соретић а др Гвидо Соретић одлазио је на рочишта. „Чињеница је да је др Роман имао говорнуману, која му је сметала у заступању странака на рочиштима у судовима. Као сарадник др Шандора Фишера или свога оца припремао је материјале за рочишта.“[50]

Последњу вољу или тестамент др Шандора Фишера др Роман Соретић дао је на увид Бошку Пауковићу који то објављује у својим књигама.[51]

49 *Odvjetnik*, organ Advokatske komore Zagreb, br. 8 od 3. 10. 1936, 195.

50 Божидар Пауковић, пријатељ и сарадник др Романа, казивање аутору.

51 Божидар Пауковић, *Записи из румског атара*, Рума 1992? 10; Божидар Пауковић, *Румски Јевреји*, Рума 1996, 19.

„Моја последња воља

При чистој савести и сасвим слободно располажем са својим иметком како следи: За универзалну наследницу именујем моју супругу Јелу рођену Сабљак тиме да њојзи остављам половину мога целокупног иметка у право власности но ипак са ограничењем, да се ту половицу имаду урачунати све некретнине, које већ сада стоје на њезином имену и да половицу овога њојзи остављеногa иметка имаду иза њене смрти наследити моји ниже наведени наследници у размеру ниже наведеном. Другу половину мога иметка као и половицу дела остављеног мојој жени Јели имаду да наследе и остављам моме брату дру Бели Фишеру сада у Бад Аусеу а до сада примарни лекар у Осијеку у једној половици дакле четвртини целокупнога иметка, мојој сестри Илки Вајс из Темишвара у једној четвртини / 1/8 целокупнога односно њиховим законитим наследницима и законитим наследницима моје покојне сестре Вилме Клајн из Темишвара једну четвртину / 1/8 целокупнога/. Наследницима моје покојне сестре Ирме не остављам ништа, јер се налазе у врло добрим материјалним приликама. Целокупно покућство у стану у Руми /теписи, сребро итд./ власност је моје жене Јеле а уколико их је од мене добила немају се у њезин део урачунати. Моји наследници нека исплате на терет целокупнога наследства: Моме дугогодишњем солицитатору Фрањи Груберу трогодишњу плату по могућности у обвезницама ратне штете по бурзовном њиховом курсу, моме шоферу Лајошу Грегору нека се даде вршалица и трактор на пустари Јарак са свим деловима и ремењем, брачном пару Андрија Теребеши шестомесечна плата, осталом кућном особљу у Руми тромесечна плата, гђи Илони Розенцвајг шестомесечна плата, г. др Роману Соретићу пак нека се преда моја к а н ц е л а р и ј а кредитирајући трошковнике и ликвидирајући му за утеривање 20% истих, стављајући ипак рок ликвидације од 3 године. Трошкови утеривања спадају наравно њему, но код неутериваних не може трошкове зарачунати осим таксених марака. Особљу на пустари нека се исплати једномесечна плата као посебан легат. Госпођа Катинка Сабљак, гђа Тереза Улман у Бечу имаду доживотно да уживају своју апанажу на терет оставштине а гђица Бирнер Паулина у Вахштату месечно 500 динара. Румској сиротињи без разлике вере и народности остављам ратну штету у номинали 100.000 динара да би се камати годишње на дан моје смрти разделили, а камата ратне штете од ном. 100.000 динара. Рума 30. 07. 1936. тридесетог јула деветсто и тридесет и шесте године.

Наставак моје последње воље од 30. 07. 1936. Остављам као штипендију сиромашном младићу из мога села Јарак уколико је добро свршио основну школу и доброг владања за учење које ниже пољопривредне школе. Уколико се у некој години такав не нађе имаду се камати придодати главници. Ово је моја последња воља. Рума, тридесетога јула хиљаду деветсто и тридесет и шесте.

Др. Шандор Фишер в. р.“

Преминуо је, још у пуној радној снази, после кратке болести један од најнапреднијих пољопривредника наше државе, др Шандор Фишер, краљевски јавни бележник и адвокат у Руми, чија је економија у Срему надалеко позната.[52]

По смрти др Шандора Фишера госпођа Јела је и излагала стоку на Сајму приплодне стоке у Новом Саду 1938. године, сада у оквиру Сточарске задруге у Руми. Бик Јеле Фишер такође је однео прву награду. Квалитетне приплодњаке сименталског говечета излагао је и други румски велепоседник, Душан Остојић, чији је бик 1937. награђен првом наградом за изложена грла симменталске расе.

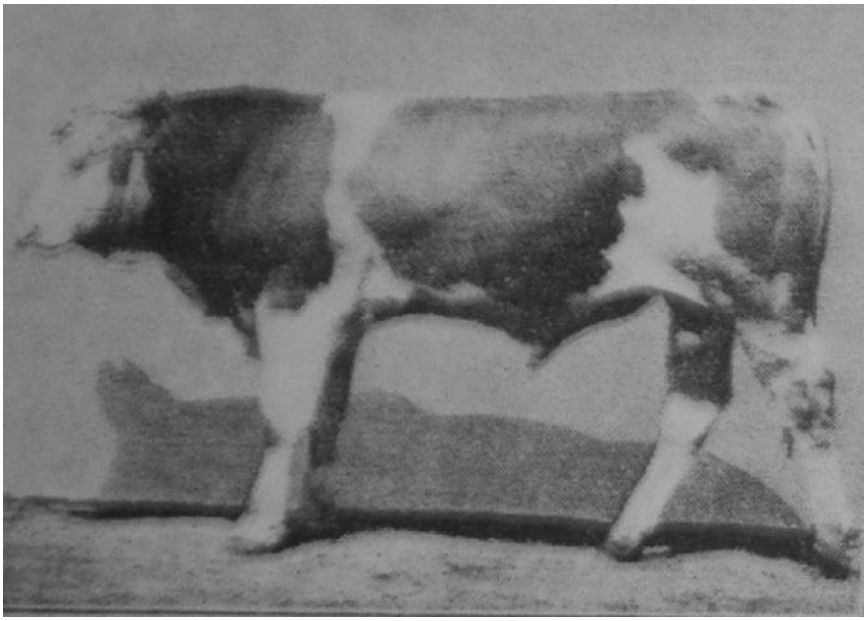

Бик Јеле Фишер из Руме, прва награда, 1938.

После Другог светског рата посед Економије „Женковац“ или Фишеров салаш пада под удар аграрне реформе. Госпођа Јела Фишер дочекала је дубоку старост у Руми, у својој кући у Железничкој улици 25. Са њом је у домаћинству живела слушкиња Милка, Личанка, преко 60 година. Када се шлогирала, госпођа Јела је бринула о њој до задњег дана. А остарелу госпођу Јелу додворила је Олгица Ристић Живанкуша, чувена румска угоститељка и комшиница. По потписивању уговора о доживотном издржавању Јела Фишер је прживе-

52 *Пољопривредни гласник*, Нови Сад, 1. 11. 1936, 15.

ла још око два месеца. Преминула је у 93. години. Када су питали Олгицу, као врсну угоститељку виспрена духа: „Како сте успели да баба Јела тако брзо `отпутује`, одговорила је: „Лепо! Питала сам је шта жели за храну? Гушчију супу сваки дан а остало може да се мења. Знате да је код мене тих година била кухиња на гласу. Јака гушчија супа и године дошле су главе баба Јели“, пола у збиљи а пола у шали одговарала је Олгица.

Кућа Фишерових у Руми била је у сувласништву Фишера Филипа Јеле, рођ. Сабљак (уд. др Шандора) из Руме; Фишера Беле Ернста из Београда; Вајс Илке р. Фишер из Темишвара; Клајн Вилме Ернеста из Темишвара и Клајн Вилме Илке из Темишвара.[53] „Спољa кућа Фишерових у Руми није одавала неки посебан сјај, међутим, унутра се имало шта видети: будоар, соба са оружјем, соба са антиквитетима, библиотека и тако редом“, сећа се Вања Ротов.[54]



Јела Фишер



Кућа др Шандора Фишера у Руми

Неспорно је да су Фишерови у Руми, Војводини, Славонији и Хрватској оставили дубок траг у развоју здравства, адвокатуре и економије, а посебно у развоју југословенског типа сименталског говечета. Иза њих су остале куће као сведочанство њиховог битисања и укуса. Пошто се куће налазе на истакнутим местима: у граду, у центру, у Железничкој улици, односно на саобраћајници Шабац − Нови Сад на којој ће бити ускоро грађен ауто-пут, требало би обележити оба објекта спомен-плочама, електронским записима и другим писаним прилозима о постојању ове породице и других породица које су обележиле друштвени и економски развој Руме. Верујемо да ће се наћи привредници који

53 Извод из Земљишне књиге КО Рума, 19. 10. 1972.

54 Казивач Вања Ротов, рођен 1933. у Руми, сада пензионер у Карловцу (Хрватска), нећак др Романа Соретића.

ће се рестаурацијом Фишеровог салаша укључити у туристичку експлоатацију и презентацију овог некада знаменитог локалитета. Чувајући причу о породици Фишер, чувамо причу о једном народу који је на овим просторима скоро нестао а оставио је значајан део духовне и материјалне природе. На свом путу кроз векове припадници јеврејске заједнице у Руми својим животима обележили су развој трговишта. Нека људске судбине и њихова прегнућа буду путоказ за генерације које долазе.

По завршетку конкурса у Савезу јеврејских општина у Београду, од господина Душка Стојшића из Јарка добили смо величину поседа Фишерових у Катастарској општини Јарак, са прецизним грунтовним подацима шта је дошло под удар аграрне реформе 1945.

Фишер Јела ГУ 855, 124, 750, 793 од Јеле одузето	222	к. ј.	и	208	кв.	хв.
Фишер Бела ГУ 646	"	47	"	12	"	
Ваис Илка р. Фишер ГУ 72	"	31	"	1498	"	
Укупно одузето у КО Јарак		301	"	118	"	
	или	173	ха,	26	а	и 79

Ratko Racković
Ruma

FRAGMENTS ON THE FISCHER FAMILY

SUMMARY

The saga on the Fischer family in Srem and Slavonia counties had lasted from the second half of the 19th century up to 1975, i.e.until the death of Jela Fischer, who was the last former owner of this grand estate. This is a historiographic description of the contribution of a family to the progress of our civil society. Diligence, dedication to work and outstanding professional results of Dr Mavro Moritz and his sons are crucial for the rise of this family. Achievements, houses, farm objects and scientific paperwork testify about the status, titles, knowledge and tastes of the family. Widower, Dr Shandor, although a successful lawyer and landowner, drinks his cup of bitter gall with his new love, a beautiful and wealthy widow Jela Kristalnik. His only son, a sixteen-year-old boy, a month and a half after his mother had died, gazing into the gap of the gun-barrel, took his own life in 1923. After three months, Dr Moritz-Mavro Fischer died, too.

Dr Bela Fischer was a temporary manager of the Osijek hospital, he "laid foundation for the modern surgery in Osijek" and was also a prolific author of the scientific writings on surgery. Due to circumstances, one of his sons died in the warfare, and the other one did not declare himself a Jew, according to the data from the probate proceeding in the Court of Ruma in 1972. That is how vanishes once illustrious and respected Jewish family in germanized Ruma.

322:271.222(497.11)(439.5)»1915/1918»(093.2)
271.222(497.11)-282.5(439.5)»1915/1918»(093.2)

Мр Мара Шовљаков
Основна школа „Десанка Максимовић“
Футог

УВИД АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАСТИ У БОГОСЛУЖБЕНЕ КЊИГЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ – КАРЛОВАЧКЕ МИТРОПОЛИЈЕ, ОД 1915. ДО 1918.

Сажетак: Аустроугарски министар богочасти и јавне наставе тражио је 1915. године од заменика патријарха Мирона Николића подробан извештај о употреби богослужбених књига у Српској православној цркви. Владике Карловачке митрополије стављене су пред нов изазов, јер је став власти према Србима обележен неповерењем, које је ескалирало у Првом светском рату. Захваљујући извештајима владика, могуће је стећи увид у историјат, назив, садржај, стање, старост, порекло, место штампања, формат и тежину богослужбених књига Српске православне цркве. Опреза ради, архијереји су настојали да умање значај манастирских књижница и вредност старих књига. Рад разматра читав низ комплексних питања везаних за однос Српске цркве према чувању националне и културне баштине.

Кључне речи: богослужбене књиге, Српска православна црква, Димитрије Руварац, Мирон Николић, Јован Живковић, Аустроугарска, фрушкогорски манастири.

У Архиву САНУ у Сремским Карловцима налази се податак о Допису министра богочасти и јавне наставе Аустроугарске од 28. априла 1915. године. Министар је у време Великог рата тражио од заменика патријарха, епископа пакрачког Мирона Николића (1888–1941), извештај о садржају српских богослужбених књига, које се у храмовима употребљавају приликом службе. Власт је отворено подозревала Српску православну цркву и изражавала могућност да постоје писана сведочанства у којима су садржане мисли о велеиздаји. Одговори владика Српске православне цркве имали су карактер лојалног поданичког

образложења. Указивали су на објективно стање богослужбених књига, њихово порекло, назив, садржај, старост, тежину и место штампања. Различита места њиховог штампања од XVII до XX века упућују на вековну борбу и тежњу да се истраје у очувању вере, као стуба народног окупљања на простору између истока и запада. Питање штампања богослужбених књига је остало изузетно деликатно и упркос верској садржини излазило је из верских оквира. Сложеност теме упућује на потребу да се укаже на основне аспекте везане за историјат богослужбених књига, изнесу опште прилике и стање у издаваштву, искаже однос српског друштва и Српске православне цркве према културном наслеђу, превасходно књигама.

Срби у јужној Угарској, упркос сеобама, остали су у живом контакту са српским крајевима на Балкану, не напуштајући завичајну традицију. Успостављена је духовна вези са Русијом, Влашком, Буковином и Грчком, на основу које су градили свој особени духовни и уметнички израз. Историјски ход допринео је да се Срби у појединим моментима угледају на Западну и Средњу Европу. Цивилизацијски развој указује на утицај европских схватања и истовремено присутно настојање да се очува традиција. Западноевропски утицаји и тежње запљуснули су српску културу посредством Војводине.[1] Изазови новог доба стављали су пред испит културно наслеђе и традицију, која је преко богослужбених књига баштинила национални и духовни израз.

Временом су стасали српски писци, који радом и деловањем дају печат сагледавању националних и духовних тема. Јаков Игњатовић се након 1848. године у чланцима и расправама бавио питањима положаја и права српског народа. Подстицај Игњатовићевог рада на решавање српског питања и јачање српске народности полазио је од настојања Угарског парламента, манифестованог крајем 1847. Било је намере да се законом утврди постојање само једне политичке нације − мађарске, и једног језика − мађарског. У том циљу предложено је да се богослужбене књиге преведу на мађарски језик, што је значило увођење мађарског богослужбеног језика у српске православне храмове. Витална питања и интереси затекли су српско грађанство без политичког програма адекватног духу времена.[2] Постојала је потреба за преиспитивањем значаја духовног наслеђа, коју су баштиниле и богослужбене књиге. Преломни догађаји, иако нису стварали плодну климу за анализу, допринели су сазревању свести о потреби безусловног очувања богослужбених књига.

Ради бољег схватања теме рада, аутор се служио аутентичним извештајима професора карловачке богословије Јована Живковића и српских владика Карловачке митрополије, који су се силом прилика у ратно доба 1914–1918. године

1 Вељко Петровић, Милан Кашанин, *Српска уметност у Војводини*, Нови Сад 1927, 9−10.

2 Душко М. Ковачевић, *Јаков Игњатовић о положају српског народа у Угарској и питању његове аутономије*, Нови Сад 1990, 168.

бавили садржајем књига. Анализа дата кроз списе објашњава основни смисао постојања бројних богослужбених књига. Један од значајних архивских текстова дат је под насловом *Кратки опис богослужбених књига које се употребљавају у православним српским храмовима у Аустро-Угарској монархији*, и основа је за разумевање функције богослужбених књига.[3] У њему је подробно дат низ основних информација о функцији различитих богослужбених књига. Живковић је описао значајне раскошне и богате књиге, како по наслову и садржају тако и опреми, које се користе у храмовима приликом богослужења.[4] Дао је тумачење да речи изговорене при богослужењу данашњем читаоцу можда изгледају застареле, али оне јесу у суштини одраз освештане кирилометодијевске преводилачке традиције. Реч је о устаљеној терминологији, која верно одражава и преноси грчки изворни идиом.

Прве богослужбене књиге штампане су крајем XV века на у Ободу у Црној Гори, затим, у Млецима и у Риму. Писане су српскословенском редакцијом. Ратови, сеобе, политичке прилике, ометали су континуитет штампања, што је довело до оскудице у књигама. Потражња је довела до потребе да се увозе штампане књиге из Русије. Власт у Монархији није ометала рад трговаца-књижара, мада је имала подозрив однос према православљу. Почетком XX века коришћене су још увек књиге штампане почев од 1677. у Москви. Током XVIII века потиснут је из српске школе и цркве српскословенски језик, а уведен рускословенски. Језик тих донесених књига из Русије није ни онда био говорни руски језик, „него један остатак старог рускословенског дијалекта, који се са врло незнатним изменама сачувао; и будући сличан са осталим ондашњим словенским дијалектима, без икакве тешкоће се одомаћио као црквени језик и код Срба и код Бугара, а још лакше код северних угарских и галичких Русина обе вере. Тај језик важи и данас у поменутим црквама, као језик црквени, те се и зове *црквено-словенским језиком*, и ужива у поменутим црквама оно уважење, које ужива латински језик у римокатоличкој цркви. Сви покушаји од стране учењака, да се тај језик у православној српској цркви замени народним сада говорним језиком, нису никад ни мало успели!“[5] Никола Радојчић писао је да Срби нису имали вере „ни у шта у Аустрији, ... него су се обратили истоверној и истоплеменој Русији, да им пошаље учитеље и књиге“.[6]

3 Архив Српске академије наука и уметности, Сремски Карловци (даље: АСАНУК), Ф А, кутија 303, 1915/М.95. Вид. Прилог 1.

4 Вид. на крају текста Прилог 2.

5 АСАНУК, Ф А, кутија 303, 1915/М.95. Историјат богослужбене књиге, у православној цркви код Срба у Аустроугарској монархији указује, по Живковићу, да су преведене са грчког новозаветног језика на старословенски језик, у разним областима, где су Словени тада живели. Преписиване су обласним дијалектом, бугарскословенским, рускословенским, српскословенским, хрватскословенским. Наведени дијалекти у дотичним областима су употребљавани док временом нису истиснути.

6 Никола Радојчић, *Војводина соколима*, Нови Сад 1919, 15.

Књиге су у време Марије Терезије у Монархији спорадично штампане у Курцбековој штампарији. Штампане су још у Будиму, и у њима се помиње владар аустријски. Најчешће су оне стизале из Русије, још из периода царева Петра и Катарине Велике. Приликом штампања књига, у Русији се користило црно а у Аустрији црвено мастило. Приликом прештампавања по узору на руску књигу задржани су формат, увез, виньета, што говори о томе да се у новој редакцији водило рачуна о традицији, о руском духовном наслеђу, које се код Срба одомаћило.[7] После револуције 1848. Бахова влада је 1850. обећала да ће штампати књиге о свом трошку, како их поданици не би набављали из иностранства. Срби су прихватили штампање само 2000 књига. Док је румунски епископ прихватио понуду Бахове владе, дотле је Српска црква, у време патријарха Рајачића, тражила уступање штампарије.[8] Све ово нам указује на изузетно значајно место књиге у обликовању друштва, које је водило рачуна о пореклу књиге са којом се духовно сједињавало. Питање црквених књига задирало је у саму срж и духовног и националног интегритета.

Лепоту црквених књига описао је вредни протојереј Димитрије Руварац, речима да има доста црквених књига, „особито јеванђеља разне величине, која су повезана у сомот, оковата у сребро и злато са емајлисаним светим иконама и искићена са драгим каменом, што су их богобојажљиви хришћани за спас душе своје и својих сродника, овој или оној цркви приложили, на којима се налазе својеручно записани натписи, да је проклет сваки онај који би се усудио одузети га од исте цркве којој је намењена“. Највећи део црквених књига био је својина парохијског свештенства. Владао је став да јеванђеља не треба мењати, већ само књиге за појање. Разлог је чињеница да су већина црквених општина биле сиромашне, да нису биле у стању да набаве нужне књиге, што говори о високим ценама. Истакнута је непромењивост у догмама, предању, спољашним обредима. Постојало је уверење да су управо та, у немирним временима, чврсто постављена правила, спасила цркву и сигурно је водила „кроз све буре за толике векове чисту“. Током боравка у новој држави, дошле су до изражаја посебне молитве за владара, аустријско оружје и ванредне случајеве, глад, заразу, рат. Ове су молитве штампане посебној књизи, коју је требало прештампавати. Осетљив однос цркве према симболима политичке и државне моћи очувао се кроз богослужбене књиге до почетка XX века.[9] Избијањем Првог светског рата, власт је тенденције сумње усмерила и на богослужбене књиге, на места на којима се помињало име владара. Изражене су сумње у симпатије Српске цркве према руском владару. У исто време и у већој мери дошле су до изражаја потребе власти да тражи тенденције издаје; како је расла

7 *Ново време*, Земун, 20. 12. 1890.

8 *Ново време*, Земун, 21. 12. 1890.

9 *Ново време*, Земун, 22. 12. 1890.

неизвесност ратног расплета тако је сумња у успех поткопавала темеље ратног плана Аустроугарске о брзој победи.

Историјски гледано, комплексност издавачких подухвата, везаних за богослужбене књиге, од Срба је највише искусио еминентан у издаваштву митрополит добробосански Ђорђе Николајевић. Он је 1892. године поводом штампања богослужбених књига у Сарајеву обавестио карловачког патријарха: „част ми је учтиво припослати по један есемплар у овдашњој земаљској штампарији, трошком Високе владе, а по неизмењеном тексту московског издања, приређени и прештампани Апостол и Октоих I; који је рад извршен под надзором све тројице овопредјелним архијереја и строгом пажњом редакционог одбора, састављена од четри особе свештеничког звања, и то професора богословије и средњих завода: Вашој Светости на високи увид и братски поклон ради знака љубави и високог поштовања“. Митрополит добробосански Ђорђе Николајевић тражио је од патријарха Бранковића сарадњу везану за припрему за штампу јеванђеља. Патријарх је убрзо изразио захвалност и жељу да што скорије буде у стању „за тај лепи дар одужим сличним даром, и наиме да узмогнем остварити оснивање митрополитске штампарије у Карловцима и приредити издање наших црквених књига, те исте које сте нам припослати изволели“.[10] Митрополит Николајевић могао се ускоро патријарху захвалити што није имао примедбе на јеванђеље, и што је био у прилици да пошаље два богато искована егземплара, позлаћена јеванђеља.[11] Синђел Иларион Радонић, из Рељева, тражио је од Василија Николајевића савет за издавање типика. Тражио је препоруку за „најупотребљивији“ типик из Русије, како би га могао препоручити митрополиту Николају, као предлог за штампање „поред осталијех црквених књига“.[12]

Информација с друге стране наводи Извештај МИД-а руске империје за 1890. о намери Земаљске владе у Сарајеву да спроведе реформу Српске православне цркве у Босни и Херцеговини.[13] Извештај МИД-а за 1891. пише да је дошло до замене црквених књига штампаних у Русији са књигама штампаним

10 АСАНУК, Ф А, кутија 267, 1893/М.125. Митрополит Николајевић тражио је од патријарха Бранковића сарадњу и помоћ везану за штампање јеванђеља. Патријарх је изразио захвалност и жељу да што скорије буде у стању „за тај лепи дар одужим сличним даром, и наиме да узмогнем остварити оснивање митрополитске штампарије у Карловцима и приредити издање наших црквених књига, те исте које сте нам припослати изволели.

11 АСАНУК, Ф А, кутија 265, 1892/М.58.

12 Рукописно одељење Матице српске (даље: РОМС), 23.035, Радонић Иларион – Николајевић Василије, 21. 10. 1903. Иларион је синђел, професор богословије у Рељеву, члан Редакционог одбора за издавање српских богослужбених књига Српске православне цркве у Сарајеву.

13 *Исто*, Људмила В. Кузмичева и Душко М. Ковачевић, *Годишњи извештаји Министарства унутрашњих дела руске империје о Србији и Босни и Херцеговини 1878–1903*, 192.

у Сарајеву. Зворничко-тузлански митрополит Дионисије Илић није прихватио замену књига, отпуштен је из службе и иселио се у Србију.[14]

Орган за политику, просветне и материјалне интересе, *Ново време*, у Земуну, донео је текст Димитрија Руварца, под насловом *Прештампавање наших црквених књига у Сарајеву*. Позитивно је оцењен значајан рад Николајевића у Сарајеву на штампању црквених књига, по неизмењеном руском типу, са знањем Цариградске патријаршије и Синода. С друге стране, издавачки подухват је дочекан са жестоком критиком. Руски листови су прештампавање оценили опасним за православље. Руски листови су Николајевића представљали као аустријско оруђе и продану душу. Он се бранио у *Источнику*, наводећи да су књиге и раније штампане у Бечу и Будиму, да су неумесни руски и српски приговори. Тврдио је да су књиге прештампане под најстрожим надзором, у присуству одбора од четири свештеника. Уверен да ради на спасу православља од пропасти, исказао је спремност да за веру жртвује и достојанство.[15]

Сложеном проблематиком везаном за издаваштво суочавала се 1890. године Матица српска. О томе је писао председник Матице српске Милош Димитријевић патријарху Бранковићу. Изнео је бригу Матице српске да се споменици који се тичу историје српског народа и његовог живота сачувају од пропасти. Тражио је новчану помоћ од Српске православне цркве ради издавања Зборника старинских споменика књижевних. Предлагао је да се почне са издавањем преписке, хронике деспота Ђурђа Бранковића.[16]

Издаваштво је у модерно доба доживљавано као захтеван посао. Ако се осврнемо на рад манастирске штампарије у Сремским Карловцима, видимо да приговори изречени на Црквено-народном сабору 1911. године упућују на то да је манастирска штампарија имала недостатака и трзавица у свом раду. Мита Клицин је као управник манастирске штампарије издао Нешковићеве црквенословенске књиге, катавасије и јеванђеље. Катахизис епископа Летића није штампан у манастирској штампарији, него је штампарија као комисионар давала књигу књижарима на продају. Летић је намирио од штампарије хонорар од 3740 круна, док је штампарија остала без прихода. Ново издање катихизиса донело је епископу Летићу право на бесплатно штампање божићне посланице.

На Нешковићевим књигама манастирска штампарија је имала малу зараду. Зарада је очекивана од штампања књига за основну школу, међутим, ни тај посао није реализован. Мита Клицин је поштујући методичке принципе приредио за штампу мали катихизис. Одредио је себи за прво издање износ од 400 к. Истакао је, као пример, да је „срамота“ да су књиге за српску основну школу у Угарској штампане у Босни и Херцеговини. Срби у Угарској имали су

14 *Исто*.

15 *Ново време*, Земун, 20–22. 12. 1890.

16 АСАНУК, Ф А, кутија 262, 1890/М.1365.

неодговарајуће читанке за други и трећи разред, док за пети и шести разред књиге нису штампане, што је искористила власт да нареди употребу читанки мађарског аутора Бенедека.[17] Прилике и организација рада у манастирској штампарији у Сремским Карловцима нису омогућиле штампање богослужбених књига у организацији Српске православне цркве, која у том моменту није била дорасла тако значајном издавачком подухвату. Манастирска штампарија била је неспремна да се ухвати у коштац са штампањем школских књига, и посао јој преузимају предузимљиве приватне штампарије. Цркву у послу издаваштва нису водиле планска активност и иницијатива, већ стицај околности.

Сређивањем манастирске библиотеке у манастиру Старо Хопово бавио се учени монах др Августин Бошњаковић. Писао је 1905. године Тихомиру Остојићу о активностима сређивања манастирске библиотеке. Наводи да је србуље средио по хронолошком реду, и да су у србуљама пронађени нови записи. Крајем 1906. обавестио је Остојића да је завршио попис књига, осим оних које су биле код владике Шевића, Илариона Руварца и код самог Остојића.[18]

Пред Први светски рат, 1908. српски народ и православна црква доживели су ново искушење везано за Велеиздајнички процес. Том приликом на оптуженичкој клупи у Загребу судило се за велеиздају 53-и Срба. Изнете су лажне оптужбе везане за порекло српског народа, трајност српских насеља у Хрватској и Славонији, националну свест, српски језик и писмо, српску народну цркву, школу, заставу и грб. На ово је 31. јануара 1909. реаговао Синод Српске православне цркве, бранећи зајемчена аутономна права. Велики историчар Радослав Грујић у значајној студији, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*, истицао је забелешке из старих рукописних књига − србљака, на белинама рукописа као писане доказе бројних појава везаних за српски национални идентитет.[19]

За манастирске књиге на Фрушкој гори у време балканских ратова занимао се историчар Владимир Ћоровић. Долазио је из Сарајева 1912. и боравио у манастирима Крушедол, Гргетег, Хопово, Ремета и Раковац. Намеравао је да током 1913. обиђе и остале манастире, како би довршио посао око израде каталога рукописа и других црквених књига. Нашао је српске рукописе XVI века, руске „ствари“, текстове биографија, који су до тада били само познати у малом броју, и сл. Ћоровић је желео да сачини хагиографску студију и помоћу богате фрушкогорске манастирске ризнице укаже на везу византијске и српске биографије.[20] Да су књиге из фрушкогорских манастира имале огроман значај

17 *Рад народноцрквеног сабора, по стенографским записницима*, Сремски Карловци 1911, Дванаеста седница 3/16. јуна 1911, 35−37, 39.

18 РОМС, инв. бр. 4440, инв. бр. 4443, Бошњаковић–Остојићу, Старо Хопово 1905; инв. бр. 4441, Бошњаковић–Остојићу, Старо Хопово, 12. 12. 1906.

19 Радослав М. Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*, Нови Сад 1909, 293.

20 РОМС, инв. бр. 527, Владимир Ћоровић – Тихомир Остојић, 26. 8. 1912.

били су свесни Љубомир Стојановић, Стојан Новаковић и други еминентни историчари. Они су преко Илариона Руварца и других монаха настојали да дођу до рукописа и књига, и тако дају свој прилог у изучавању значајне националне духовне баштине.

Први светски рат донео је нове ситуације везане за статус богослужбене књиге. Власт је довела у питање онај део богослужбених књига који се односи на молитве Српске православне цркве упућене актуелном владару. Такође је руско порекло богослужбених књига изазивало подозрење власти. Професор богословије Јован Живковић је током расправе поменуо да су неправославни литургисти указивали на често помињање имена владара, означеног термином цезаропапизам. Молитве упућене владару, или земљегосподару, указивале су на поданички однос Срба, кроз векове, изражен у богослужбеним књигама. Иноверни сугрђани улазили су у православне храмове „било својом вољом, било по званичној дужности“ и могли су да се осведоче „на сопствене уши“. Покретањем питања комеморирања истакнуто је да се Српска православна црква моли за „земљегосподара“ на свима дневним службама, па чак и на приватним богослужењима, нпр. приликом освећења свечарске водице у дому парохијана. А име владара у цркви могло се чути, у време када Срби нису имали школа, једино за време богослужења.[21]

Професор богословије Јован Живковић је исказао запрепашћење чињеницом да је однос Срба према владару доведен и питање у „озбиљно време“, када се решавала судбина ратног исхода. Дигао је глас против лажних дојава. Нагласио је да већина старијих издања, почев од 1677, доноси имена тадашњих владара, где су те књиге штампане. Међутим, име страног владара било је прецртано, а писана је исправка следеће садржине: „О всепресвјетљејшем и државњем императорје и краљи нашем Франц Јосифје Первјем“. Почев од јутрења, чује се молитва са именом владара. „Православни свештеник јутрење отпочне у јектанији и у два тропара, а у зору јутарњега богослужења још двапут и на крају једанпут, иако је недељно јутрење – још једаред више: дакле свега 6 односно 7 пута. У току даљих свакидашњих богослужења не престаје св. Православна црква на уста својих служитеља олтара и верних својих шиљати молитве“. Наводи да се име владара чује током литургије и у јектенијама приликом рукополагања презвитера и ђакона. Затим наводи још завршно свечано богослужење, вечерње. Када се све сабере, име владара се приликом богослужења у храмовној молитви помињало 28 пута. Име Његовог величанства чуло се у свакој молитви и у свакој црквеној песми. Зато је Живковић категорично изрекао речи запрепашћења: „Ко би дакле желео, да оптужи или осумњичи српског свештеника или црквеног појца или сав српски народ у Аустро Угарској, тај је кроз 200 година од пресељења Срба под Чарнојевићима

21 АСАНУК, Ф А, кутија 303, 1915/М.102.

имао сваки дан 22 пута прилике да га у нелојалности или издајству хвата, па му то на вољи стоји и данас. Но ни један ни најнепросвећенији члан српског народа под владавином хабзбуршке куће томе нити је дао нити ће дати повода, нити прилике. Најпаметније, најчасније и најпатриотичније би било, када би се они индивидуи, који силом траже кривице код српских свештеника и народа у овој монархији, да тај узалудан, некористан, штавише штетан посао сасвим напусте, да се лате мача и оружја па да оду у фронт против декларираног непријатеља, а не траће време чепркајући трице, у којима за љубљену домовину ништа кориснога нема“.[22]

Православно свештенство, по Живковићевој тврдњи, у време Првог светског рата молило се за Његово величанство Фрању Јосифа Првог, по одређеној формули. Био је убеђен у лојалност и оданост Срба владару, утолико се више чудио „да је икоме у нашој љубљеној домовини Аустро Угарској на ум пасти могло и на ум пада, да питање о комеморирању уопће и покреће... кад су нам силе на бојном пољу куд и камо потребније и много више користити могу тамо, него измишљајући у комоцији ван убојне линије раздражљиве и неосноване вести о комеморисању неког страног владара у нашим светим храмовима и на приватним богослужењима. Таки измишљачи везују не само своју енергију него и енергију других, ... него што могу користити дојаве, све кад би и основане биле, а тим су више штетна така смишљања, што немају ни најмање вероватне реалне подлоге“. Живковић је исказао огорчење што се силом тражи кривица српског народа и свештеника, и захтевао је да се обустави тај некористан посао.[23]

Бачки епископ Митрофан Шевић (1899–1918) одговорио је заменику патријарха Мирону Николићу да се у подручним црквама спорадично налазе богослужбене књиге старог бечког издања. Новијег издања су катавасије, зборници који имају одобрење Св. архијерејског синода и патријарха. Многи храмови користили су богослужбене књиге, које се за певницом поје. Часловци, служебници, требници и устав су руског издања и употребљавају се са дозволом Синода. Наведене књиге имале су једнако утврђени, непроменљиви текст молитава и песама. Разликују се донекле у уводу, односним јектанијима, молитвама и песмама, у којима се спомињу владар и духовне власти. Отуда се јавила разлика, јер зависно од државе у којој су штампане, садрже име владара и владајуће куће, што се јавно не спомиње, јер се увек „апсолутно спомиње име нашег најмилостивијег угарског краља и дотичног овомитрополијског дијецезана, тачно онако, како то одговара“.[24]

Разлог за такво стање лежао је у недостатку сопствених издања у редакцији Карловачке митрополије. Посебне прилике у околностима рата нагнале су власт

22 *Исто*.

23 *Исто*.

24 АСАНУК, Ф А, кутија 303, 1915/М.102.

на контролу, како би се у црквеној употреби нашла „потпуно целисходна православна издања, црквено-авторативно цензурисаног текста“, са надом у врло повољне цене. Старе бечке књиге са именом аустријског владара нису „никад имале ничег зазорног са државног гледишта“. Зато је бачки епископ заступао став Српске православне цркве да је богослужбена књига у Српској цркви патриотски оријентисана. Захтев за печатање свих дозвољених црквених књига би „стало огромних жртава у времену, труду а нарочито новцу“ у време када Црква није имала „поглавице“. Владика је сматрао да непроменљив текст са државног гледишта није могао дотицати „верне усађеног чувства традиционалне лојалности“.[25]

Експлицитан службени одговор заменику митрополита Мирону Николићу дао је вршачки епископ Гаврило Змејановић (1896–1920). Навео је да га изненађује околност у којој министар цркве и просветних послова тражи „означење момента“ у црквеним књигама, молитвеницима и зборницима „који би могли изазвати приговоре са државног гледишта“, уместо да сам обрати пажњу на моменте које је сам запазио, или на њих био упозорен. Такође је уочио недостатке дописа − да је захтев упућен без упутства, па се може само нагађати које то мисли садрже велеиздају, која би ишла на рушење грађанског поретка у држави. Тумачио је деликатну позицију само у једном: што се у јектенију спомиње име руског цара и његовог двора. „...да је наше свештенство свагда упућено било, да нам тим местима име нашег краља и земље господара спомиње. Овог момента у молитвеницима и зборницима црквених песама, колико је мени познато, нема. Моје је дакле немеродавно мишљење, да би се преузвишени г. министар при подношењу књиге на увиђење имао на горњу околност упозорити с предлогом, да поради на томе, да се поново успостави државна штампарија, која је једном већ из истих разлога у Бечу основана била, која би предузела о државном трошку штампање наших црквених књига, у којима онда дакако не би било горњег момента, или да издествује, да држава притекне материјално у помоћ срп. Манастирској штампарији, како би ова дошла у могућност, да богослужбене књиге за карловачку митрополију са исправкама одштампа.“[26]

Српски православни епископ Темишварске дијецезе Георгије Летић (1903–1920) уочио је две групе књига које користе свештеници: 1. служебник (архијерејски чиновник), требник, „дополнителни требник“, јеванђеље и 2. остале књиге: часловац, псалтир, апостол, ирмологиј, октоих, минеј, оба триода, србљак и велики типик, којом се већина појаца служи. Верни употребљавају молитвенике, катавасије и зборнике. На постављено питање да ли је могуће од свих књига послати примерак министру, одговорио је владика да би се то могло „лако учинити само са књигама које су добиле одобрење од наше црквене власти.“[27] Епископу темишварском биле су познате следеће књиге:

25 *Исто*.

26 АСАНУК, Ф А, кутија 303, 1915/М.107.

27 АСАНУК, Ф А, кутија 303, 1915/М.109. Наводи библиографије Новаковића и Шафарика,

1. *Служебник*, штампан у Будиму 1825. и Бечу 1854. под благословом патр. Јосифа.
2. *Требник*, штампан у Бечу 1781. и Будиму 1821, под благословом митрополита С. Стратимировића.
3. *Дополн. требник*, приређен благословом Самуила Маширевића, од Василија Николајевића 1869; новије издање благословом патријарха Германа 1887. штампан у Новом Саду.
4. *Часловац*, штампан у Будиму 1795, 1824, 1832. и 1841.
5. *Псалтир*, штампан у Будиму 1817, 1825. и 1829. и у Римнику још 1725.
6. *Србљак*, штампан у Римнику 1761 (има једно млетачко и једно београдско издање).
7. *Велики типик* Василија Николајевића (одобрен под М. 449/Син. 19, из 1891) штампано прво издање 1891, друго издање 1905.
8. Апостоли празнични и недељни Василија Николајевића, штампани благословом патријарха Георгија 1901 (старије издање епископа бачког Платона, штампано у Новом Саду 1860).
9. *Последование молеб пениа за императора*, штампано благословом патријарха Јосифа у Карловцима 1859. и *Благодарење о царском дану*, штампано у Будиму 1844.
10. *Собрание изабраних молитви*, штампано у Бечу 1771. трудом митрополита Јована Георгијевића.
11. *Благопотребнија јектенија* „ко времени и нуждам различним“ штампаним у Млецима 1764.
12. *Велика Катавасија* Димитрија Поповића, штампана благословом патријарха Самуила у Сомбору 1867. а потом благословом патријарха Прокопија штампана у Новом Саду 1878. (Пре тога била је у употреби *Катавасија* П. Јанковића, штампана у Будиму 1824. и 1832. Јована Милошевића *Церковни пјесни*, штампане у Будиму, 1833. *Церк. Пјеније за употребу серб. нар. Училишча у Бечу 1856. и сличне садржине: Осмогласник за меншу јуност*, Нови Сад 1858.)
13. *Зборник* Јована Живковића и Јована Живановића, издање одобрено под М. 507. ех 1900, а друго издање одобрено под М. 363, Син. 69 ех 1912.
14. *Ирмологија*, штампана у Бечу 1791. и у Београду 1837.
15. *Пасхалија*, штампана у Бечу 1772.
16. *Малаја Катавасија*, штампана у Карловцима 1895, за школе одобрена под бр. Ш. С. 242/187 из 1895.
17. *Сборник молитава*, штампан у Будиму 1821 (за верне).
18. *Сборник молитвица*, штампан у Новом Саду 1845.
19. *Зборник молитава* Алексе Живановића, одобрен под М. 514 ех 1908.
20. *Правила молеб. Ст. Серб. Просветит, од Синесија епископа Арадског*, штампана у Римнику 1761.[28]

наслове радова посвећених старим српским књигама.

28 *Исто*.

Наводе се још и јеванђеља бечког издања.

Наведено је ишло у прилог тврдњи да се водила брига да се у цркви користе богослужбене књиге одобрене и штампане у Монархији. Оправдава се недостатак књига, и указује на потребу свештеника да користе књиге разних издања и доба, тада старе 100–150 година. Народ се зато, по тврдњи владике темишварског, служио само од Митрополије одобреним молитвеницима.

Оно што би могло у овим књигама изазвати приговор јесу делови у јектенијима где су наведене руске световне власти, што свештенство замењује помињањем власти Монархије. Евентуални приговор на службе Срба светаца није прихваћен јер је те службе признала врховна српска православна црквена власт. Свети Сава је уврштен у заповедне празнике у Декларатoрији од 1779.

Архивски списи Митрополије имају многе податке којима доказују да су руске богослужбене књиге набављане са знањем политичких власти, уз извесне клаузуле, премда је политичка власт стално била против те набавке.[29] Наведене приговоре владика је сматрао беспредметним. Предлагао је израду нових критичких издања богослужбених књига. Затим је препоручивао да док се тај „огроман посао не сврши“ остану досадашње књиге, или да се пређе на употребу одобрених књига штампаних у доба митрополита Ђорђа Николајевића у Босни и Херцеговини. То су биле књиге: *Евангелије*, *Апостол*, *Требник*, *Дополн. Требник*, *Служебник*, *Општак*, *Октоих*. Пошто су те књиге штампане у ограниченом броју, и требало је приредити нова издања, издавачки подухват требало је да организује Синод, уз сарадњу одбора стручњака. Очекивала се помоћ др Августина Бошњаковић, архимандрита манастира Хопово, који је у Сарајеву, у време митрополита Николајевића, стекао неопходно искуство у значајном издавачком подухвату.[30] По мишљењу темишварског владике Георгија, евентуално је издања богослужбених књига под руководством Синода требало поверити стручњаку постављеном од Синода. За тај значајан подухват очекивала се новчана помоћ од државе.[31]

Међутим, изнуђена идеја владике о штампању књига, у време ратне 1915. године, није одговарала ратним околностима. Економски статус Српске православне цркве могао се сагледати кроз народно-црквена и митрополијска добра из 1905. године. Процењена вредност фондова, земљишта, некретнина, просветних заво-

29 Текст Мушкатировића у *Сиону* 1904. говори о Сабору из 1790.

30 Више података о босанским издањима могао је дати др Августин Бошњаковић, архимандрит и настојатељ у манастиру Хопову. Радио је у време митрополита Ђорђа Николајевића у Богословији у Рељеву, надзирао је рад око припреме за штампу. Комплексност проблематике везане за богослужбене књиге изнео је Димитрије Руварац. Писао је о покушају штампања богослужбених књига од стране Аустрије 1850. године у листу *Ново време* из Земуна, децембра 1890. Дао је коментар и на издавачки подухват Ђорђа Николајевића у сарадњи са Земаљском владом у Сарајеву.

31 АСАНУК, Ф А, кутија 303, 1915/М.109.

да, манастира, митрополијских добара износила је 30.000 000 круна; указивала је на велики иметак, којим је црква тромо управљала. Располагала је са 130.000 к. ј. земље, која је нерационално коришћена. Највећи фондови били су црквено-школски, са више од 5.000.000 круна. Укупан иметак, са црквено-општинским добром, пре рата, износио је 100.000.000 круна.[32] Наведени капитал у нормалним околностима могао је послужити као добра основа за покретање великих издавачких подухвата. Може се говорити о предратном недостатку воље, слабости организације, занемаривању делатности издаваштва, непостојању издавачког плана, слабом препознавању захтева времена, а све је то створило услове за ненадокнадив пропуст. Црквени фондови били су лимитирани ставом власти да се они користе по прецизно утврђеној намени, коју је власт строго контролисала.

Епископ будимски Георгије Зубковић (1913–1951) изразио је јуна 1915. своје мишљење за потребе Синода и тражио „поверљиво употребу", што је указивало на бојазан од реперкусија, које су у рату биле присутне. Изнео је да Срби нису после сеобе у Монархији затекли штампарије, зато су са знањем и одобрењем државних власти стизале богослужбене књиге из Русије. Разлог је лежао у истоветности богослужбенога, црквенословенскога језика, и по „невољи" књиге су доношене из Русије. Већи број књига донет је после револуције 1848. године, „када су многи храмови са утварама и књигама изгорели". Књиге су у XIX веку због опсежности, мале употребе и огромних трошкова, са којима је било скопчано издавање књига, ретко штампане. Изузетак су били издавачки подухвати патријарха Стратимировића и Рајачића. Штампано је тада неколико служебника, часослова, молепствија, *Дополнителни Требник*, *Зборник*... Књигама се није могло приговорити са политичког гледишта, јер је у њима штампано име владара земље из које су донете. Епископ је недвосмислен у тврдњи да „никада ни у једном храму се не моли гласно ни тајно ни један свештеник за руског владара, ... него само за садашњег нашег владара..." Епископ је био спреман да призна да се последњих деценија у цркви због тога осећала нелагодност и да су се због тога архијереји више пута саветовали како да се штампају богослужбене књиге у Монархији. Изнео је став да је Српска црква „увек верна и одана била прејасноме престолу Хабсбуршке монархије... Но, недостатак средстава за покриће огромних трошкова око издавања и одговарајуће штампарије, а не мање и несрећени црквени одношаји онемогућили су досада остварење те давнашње жеље наших архијереја".[33]

Свака богослужбена књига налазила се у безброј издања, различитог географског и временског порекла, штампана од разних приватних предузећа, чије је примерке било немогуће за кратко време прикупити. Штампање књига

32 Лазар Ракић, *Манастирска уредба 1908*, Зборник Матице српске за историју, бр. 27, Нови Сад 1983, 8.

33 АСАНУК, Ф А, кутија 303, 1915/М.149.

у Сарајеву отпочело је у последњој деценији XIX века и после 20 година штампана је само петина потребних књига. Штампане су по узору на руске књиге. Трошкови око припреме и штампе у Босни и Херцеговини мерени су десетинама хиљада круна, док би штампање корпуса српских богослужбених књига у режији Српске православне цркве износило неколико стотина хиљада круна, што Црква није имала. Зато је епископ предлагао да се за све свештенике набаве богослужбене књиге из Сарајева, на трошак Синодалног фонда. Предлагао је и да се књиге штампане у иностранству ставе ван употребе, пошаљу епископу или у Сремске Карловце. Остављао је могућност да се уместо имена руског владара упише име аустријског.[34] Наравно, ови предлози били су изнуђени притиском власти да ствар истера до краја. Ратне околности учвршћивале су хијерархију у уверењу да је немогуће регистровати све богослужбене књиге, посебно руске, које су ухватиле корена како у цркви тако и у народу. Утемељено је сазнање да су оне постале део светиње, којој се народ приклањао и молио у тренуцима искушења и напора да сачува национални и верски идентитет.

Власт се није задовољила извештајем о богослужбеним књигама, већ је захтевала почетком 1916. и *приказ стања књижнице по епархијама и манастирима карловачке митрополије*. Одговор министру вера је подразумевао приказ историјата и стања епархијских књижница. Кратак историјат наведеног питања упућује на постојање иницијативе о уређењу књижница, што је дошло до изражаја на V монашком сабору у Карловцима априла 1910. када је примљен предлог да се уреде манастирске архиве и књижнице, и да се саставе и штампају каталози, посебно за сваку манастирску књижницу и архиву. Дошла је до изражаја свест о значају фонда манастирске архиве и библиотеке.[35] Монашки сабор у Карловцима 1912. прихватио је извештај архимандрита Илариона Зеремског и протосинђела др Викентија Вујића у вези са стручним описом манастирских књижница и архива. Архимандрит је у жељи да се обави тако замашан посао пописа, „што су наши стари тако помно прикупљали и као зеницу ока свога чували“, уочио морални значај питања „живота и опстанка“. Позивао се на част и углед монашког удружења, које је имало 155 чланова, културно наслеђе од 27 манастира, са ризницом, архивом и библиотеком.[36] Упутство за састављање каталога израдио је архимандрит сам.[37] Убрзо су се позиву Монашког удружења одазвале манастирске управе. Утврдило се да су сачињени спискови пуни недостатака. Фалили су основни подаци о броју дела, и није

34 *Исто*.

35 Иларион Зеремски, *Рад и именик српског монашког удружења у митрополији карловачкој за годину 1912*, Сремски Карловци 1912, 8.

36 *Исто*.

37 Именик чланова Монашког удружења у 27 манастира, имао је 155 чланова, а седам монаха имали су титулу доктора.

извршена подела књига по областима. Управни одбор се након неуспелог пописа суочио са потребом да посао повери „стручном човеку“. Тражећи „таког наступи међутим оно ратно стање, и тако исти спискови леже неуређени код управног одбора“. Спискови састављени без поштовања постављеног система дочекали су рат. „А како су за ово ратно време мање више сви манастири – бар фрушкогорски – били више пута од војних власти и особа претресани, а књиге већином разбацане, то се данас не би могло ни од управа манастирских добити таки податци, да би се могло удовољити горњем захтеву Високе владе“. У извештају се тврдило да су књижнице настајале захваљујући труду настојатеља или калуђера. Ради предострожности бивале су смештане у засебне собе „сигурне од ватре и о њима су водили надзор манастирски настојатељи“. Затим су званичници Српске православне цркве, опет ради предострожности, порицали значај манастирског књижног фонда: „Књижнице су, изузимајући два-три манастира, незнатне, са непотпуним примерцима. У њима нема ни сувише ретких ни знатних књига, а тако исто ни рукописа“. Наводи се да су рукописи већином преписи црквених књига, писаних у време док није било штампарије. Највећу и најзначајнију збирку рукописа имао је манастир Крушедол. У закључку се наводи да је Управни одбор изразио спремност да настави започети посао везан за списак манастирских књижница, архива и да опис рукописа „чим наступе редовне прилике“.[38]

Исказ о стању епископске књижнице у Плашком, како је изнео мандатар Горњокарловачке епархије, епископ Иларион Зеремски, није било могуће потпуно саставити у тако кратком року. Помиње се да је сачињен непотпун инвентар 1892. приликом предаје епархијске управе епископу Михаилу Грујићу. Књижница је у међувремену допуњавана. Бригу о изради каталога по струкама преузео је након смрти епископа Михаила Грујића епископ Иларион Зеремски. Историјски гледано, настанак књижнице везује се за Декларатоpију из 1779. Књижница је смештена у омањој просторији у приземљу, без пећи и лоших зидова. Епископ Иларион је намеравао књижницу да измести у резиденцију након поправке. Хтео је да је изнова уреди и да састави прописани каталог, „тек када отопли, пошто у књижнн. дворници нема пећи“. Књижница је 1916. поседовала 1400 дела. Није имала старине веће вредности. Старих рукописних књига, из XVIII века, било је 7 или 8, које нису научно истражене нити описане.[39]

Почетком 1918. настао је Инвентар књига, и садржао је списак књига епископске библиотеке у Плашком. Уписано је 1689 књига, дати су подаци о аутору, наслову, години издања. Најстарија књига била је *Библија*, потицала је са Острога, из 1581. године (фол. кожа). Затим следе *Минеј обичаја*, Москва, из

38 АСАНУК, Ф А, кутија 304, 1916/М.36.

39 АСАНУК, Ф А, кутија 304, 1916/М.35.

1717, *Чиновник*, Москва, из 1721 (укоричена два примерка), *Ирмологиј*, 1837, *Библија*, Москва, из 1839. итд.[40]

Извештај о стању епископске књижнице српско-православне дијецезе пакрачке у првом делу говори о постанку и развитку књижног фонда. Епископ Кирило Живковић наведен је као заслужан за темељ ове књижнице у периоду 1786–1807. Он је оставио за собом доста богословских дела и црквених књига. Књижницу су умножавали епископи Јосиф Путник (1909–1828), Стефан Поповић (1829–1843), Стефан Крагујевић (1843–1864) и Никанор Грујић (1864–1887). Прегледом стања књижнице утврђено је да има књига на латинском, грчком, црквенословенском, српском или хрватском, мађарском, немачком, руском, француском, италијанском и румунском језуку. Највише су заступљене књиге из богословља и лепе књижевности (знатним делом на француском језику).

„По струкама има дјела и свезака и то:

1. Богословље	288 дјела у	628 свезака
2. Богослужбене књиге	36	38
3. Философија	22	32
4. Историја и географија	111	192
5. Филологија	57	90
6. Педагогија	13	15
7. Право опће	34	66
8. Књижевност	261	415
9. Разно	132	85
	Укупно 954 дјела	1661 свезака“.[41]

Књижничар у Пакрацу, Митрофан Рајић, дао је следеће важне податке: епископска књижница у Пакрацу имала је још 10 рукописних књига, од тога 6 преписа богослужбених књига, затим, *Висарионова монашка правила*, Јована Раича *Повјест о раздјелењу цркава*, *Граматику црквено словенског језика*, *Писмо Леона Сотиеха о унији.* Књиге су лепо укоричене и добро сачуване. Наводи се и постојање велике збирке српскословенских богослужбених књига, такозваних србуља, рукописних и штампаних књига, покупљених из подручних цркава. Било их је тада „свега“ 103. Наводи се да је књижница смештена у посебној дворани димензија 9 х 5 м, високој 3 м, а да су књиге смештене у стаклени орман, где су сложене по наводима из Списка, и под надзором су епископа.[42]

40 АСАНУК, Ф А, кутија 305, 1918/М.117.

41 АСАНУК, Ф А, кутија 304, 1916/М.38.

42 *Исто*.

Српска православна црква поучена вековним искуством у званичном обраћању настојала је да задовољи форму, док је изнесене захтеве власти настојала да само делимично испуни. Власт је могла да добије одговор о стању књижница разматрањем постојећих шематизама, који су се бавили и стањем старих књига. Зато ћемо навести стање у сремским манастирима Карловачке архидијецезе, записано од стране уредника *Митрополијског гласника* Мате Косовца. Он наводи:

Манастир Беочин, 1905, у манастирској библиотеци 38 рукописних књига, махом србуља, најстарија рукописна књига била је из 1560, а најстарија штампана из 1519.[43]

Банастир Бешеново, у ризници стародревни крст из 1297. године, рукописно јеванђеље богато украшено и исковано из 1547. Манастирска архива богата са 15 рукописних књига, најстарија је законик из 1581, затим јеванђеље из 1592, октоих гл. 1. из 1656, минеј за мај 1712. Осталих књига било је 460 комада.

Манастир Врдник, архива од 1690. године, у њој се налазило 40 рукописних србуља. Јеванђеље калуђера Мардарија из 1552, затим 4 штампана служебника из 1554. донета из млетачке штампарије, и 2 октоиха штампана 1635. у Млецима. Од рукописних књига из наредног века ту су псалтир из 1668. и јеванђеље из 1692. донето из Пољске. Манастир је богат драгоценостима, почев од привилегија цара Лазара из 1381, затим су ту повеља аустријских владара, свилени покров који је израдила монахиња Јефимија 1389, пехар и грамата кнеза Лазара и многобројне друге драгоцености.[44]

Манастир Гргетег, има архив од 1691. У његовој библиотеци су србуље и 200 свезака. Манастир Јазак, имао је библиотеку од 323 књиге, наводи се да није имао важних књига. Манастир Крушедол, имао је лепу библиотеку и ризницу са четири круне богато украшене бисерима и драгим камењем, сабљу Стевана Шупљикца, хаљине кнегиње Љубице Обреновић и располагао је ризницом препуном портрета. Било је више богато украшених јеванђеља, два из 1514. Манастир Кувеждин, имао је библиотеку од 469 књига, 15 су рукописне и 4 штампане србуље. Манастир Привина глава имао је библиотеку од 280 књига. Манастир Раковац имао је архиву од 1740. године, а наводи се библиотека са 943 књиге. За манастир Велику Ремету поменуто је да има 250 књига и драгоцености 33 комада, а за Малу Ремету да има библиотеку од 266 књига. Манастир Шишатовац је располагао библиотеком од 552 књиге, 25 рукописних. Манастир Хопово имао је архиву од 1699. године, и библиотеку од 739 књига и 15 србуља, 16 рукописа који су настали у XV, XVI и XVII веку. Манастир Фенек је поред 1537 књига имао још писаних србуља.[45]

43 Мата Косовац, *Српска православна митрополија карловачка, по подацима од 1905*, Сремски Карловци 1910, 169.

44 *Исто*, 171.

45 *Исто*,171–181.

Пред Први светски рат богатством књижног фонда истицао се патријаршијски двор. Библиотека патријарха имала је 6000 књига, 10.000 свезака, 21 рукописну књигу и 28 рукописа Јована Рајића. Библиотека Илариона Руварца бројала је 2432 дела.[46]

Неодређен одговор представника Српске православне цркве на питања власти упућује нас на тежњу хијерархије да сачува интегритет цркве као институције. Због тога је информације о богослужбеним књигама давала са задршком и са минималним бројем података. И из оваквих података види се неспорно богатство у богослужбеним књигама. Вредност ових књига лежала је не само у садржају већ и у уметничкој раскоши, у калиграфском изразу писаних књига, у резбарији, маштовитости китњастих корица опточених сребром и другим драгоценостима.

Током Првог светског рата од српских православних војних свештеника српски војници и народ расут по логорима тражили су молитвенике. У том смислу биле су организоване Сибињска и Буковинско-далматинска епископија, које су за своје вернике слале молитвенике на румунском и руском језику. Угледајући се на њих, из практичних потреба, епископ пакрачки Мирон, заменик патријарха, дао је професору богословије др Иринеју Ћирићу да састави молитвеник мањег обима, што је након редакције Јована Вучковића штампано. Штампано је на иницијативу Синода Српске православне цркве у пролеће 1916. споразумно са темишварским и будимским епископима. Од укупно 30.000 примерака, 20.000 их је подељено преко војних свештеника. Бесплатно је достављено 6000 примерака ц. и кр. Ратном министарству у Бечу, 4000 примерака, кр. угарском Министарству за земаљску одбрану у Будимпешти, и 10.000 епархијским епископима, док је 10.000 остало као залиха за потребе парохијског свештенства.[47]

Аустроугарска цензура у време Првог светског рата систематски је изучавала књиге различите тематике и интелектуалних домета. Исто је чинила и кр. хрватска и далматинска влада. Одлуком Одјела за богоштовље и наставу од 15. априла 1916. број 15.842 из свих српских књижница, школа и завода у краљевинама Хрватској и Славонији излучена је била књига под насловом *Албум српских народних песама*, издана још 1912. године у Сиску. Разлог су биле песме *Већ се српска застава*, *Устај, устај Србине*, *Весела је Србадија*, *Радо иде* и *Српска народна химна.* Дато је образложење да се „ријечима текста извршује злочинство, сметња јавног мира“. Требало је излучити и малу по обиму књигу *Крсно име*, штампану у Загребу 1904. у штампарији Маравића, јер је означена да „твори чин злочинства“, затим књижицу *Тешка је дјецо клетва*

46 Горан Васин, *Ктиторска делатност патријарха Георгија Бранковића*, Споменица Историјског архива „Срем“, бр. 7, Сремска Митровица 2008, 50.

47 АСАНУК, Синод, кутија 7, Извештај 17. 6. 1916.

родитељска (Загреб 1910), те поучне књиге *У чему је најљепше наследство за дјецу* (Загреб 1901), *Не укради* (Загреб 1901) и *Не лажи* (Загреб 1901) за које се у образложењу датом од стране бана наводи да су „подесне за пропагирање великосрпских тежњи“.[48]

Доносимо, илустрације ради, додатак овом тексту с намером да истакнемо улогу појединих богослужбених књига. Подробан табеларни опис богослужбених књига дао је професор Карловачке богословије и прота Јован Живковић, под насловом *Азбучни списак богослужбених књига* које се употребљавају у православним српским храмовима.

Прилог 1.

Кратак опис богослужбених књига које се употребљавају у православним српским храмовима у Аустроугарској монархији[49]

1. Апостол је књига која садржи Дела апостолска, посланице Св. апостола Павла и саборне посланице. Из ове се књиге чита на свим св. литургијама за дотичну недељу или празник одређено зачало тј. одређен је светац. Ред је одређен из најстаријег времена, 342. године.
2. Јеванђеље је књига која садржи повести о животу и раду Господа Исуса Христа, како су их забележили св. јеванђелисти: Матеј, Марко, Лука и Јован. Књига је ова стална припадност св. Престола, па се стога, а из великог уважења које јој се одаје, увезује у скупоцене корице оковане сребром и златом и украшене драгим камењем. Из ње могу на богослужењима читати само свештена лица, тј. епископ, презвитер и ђакон. Апостол и јеванђеља су канонични саставни делови Светог писма.
   Њихова се садржина датира из II па до XII века хришћанске ере. Неки додаци, као: Службе руским народним светитељима и Службе Србима свецима, постали су касније и умножавање њихово траје и данас. Све се то ради у истом побожном духу. Службе руским свецима служе само Руси, службе српским светитељима само Срби, а службе старијих светитеља које потичу из доба до раздељења цркве на источну и западну, служе само православни хришћани без изузетка.
3. Минеји[50] садрже песме и молитве одређене за појање и читање за сваки поједини дан у години. Исте су распоређене по месечним датумима. Отуда има 12 књига минеја – за сваки месец по једна.

48 АСАНУК, Синод, кутија 7, Извештај 15. 6. 1916. и 30. 10. 1916.

49 АСАНУК, Ф А, кутија 303, 1915/М.95. Аутор даје кратак опис богослужбених књига, на основу текста проте Јована Живковића, професора богословије.

50 У азбучном списку у табели под бројем 8.

4. Минеј празнични је извод из потпуног минеја за сиромашније цркве, у којима се не служи сваки дан него само празницима; Минеј општи, назван општак, садржи службе светитељима по ликовима.
5. Октоих садржи службе за поједине дане и недеље. У њему има служба на 8 гласова. По томе се сваке седмице поје једним гласом, док се не изређају свих 8, а затим се почиње наново.
6. Служебник је књига која садржи литургије Св. Јована Златоустога, Св. Василија Великог и Св. Григорија Двојеслова, папе римског. Из ове књиге чита само свештеник. Слична књига са истим садржајем и потребним додацима за свештенодејства, која може обављати само архијерej, јесте чиновник архијерејски.
7. Требник је књига по којој свештеник свршава приватна богослужења по потреби православних хришћана.
8. Часослов, псалтир, каноник и ирмологиј су књиге из којих црквени појци за певницама поје и читају сваки дан и у недељне и празничне дане оно шта на њих спада.
9. Последованије молебних пјенијˢ¹ садржи молебне и благодарење Богу за разне случаје, нпр. призивање Св. духа, за почетак школске године, благодарење за Њ. величанство у дане пророђења и имендана итд. Зборник је извод из свих богослужбених књига, намењен да из њега појци уче код куће главније и типске ствари, па да у св. храму из црквених књига знају отпојати оно што на неком месту у току богослужења долази. У сиромашнијим црквама замењује у понеким случајевима минеј, октоих, триод, пентикостар.
10. Типикон садржи прописе како се поједине службе преко целе године имају обављати. Књига правила садржи каноне светих апостола, васељенских и помесних сабора и Св. отаца, које је православна црква прописала као правила за управу у цркви. То је званични уређени црквени законик за православну цркву.

Прилог 2.

Табела богослужбених књига, *Азбучни списак богослужбених књига*, саставио Јован Живковић уз помоћ професора богословије др Иринеја Ћирића[52]

Азбучни списак богослужбених књига:

51 У табели је дат Списак бр. 13, у табели Прилог 2.

52 АСАНУК, Ф А, кутија 303, М.95.

Број	Наслов	Место, година штампања	Формат у цм	Дебљина у цм	Број страна	Тежина у кг
1 а	Апостол	Беч 1795.	30/29	4	2 х 232	2,5
б		Сарајево 1892.	38/25	3	2 х 235	3
в		Москва	36/24	4	2 х 235	3
г		Москва	27/18	4	2 х 235	1
д	ђачки	Карловци	27/18	1	2 х 235	0,4
2 а	Јеванђеље	Москва 1689.	63/43	7	2 х 620	3,0
б		1757.	29/18	6	2 х 457	8
в		1758.	43/28	5	2 х 248	10
г		1796.	44/29	4	2 х 248	10
д		Беч1855.	35/22	5	2 х 248	6
ђ		Сарајево 1892.	28/35	4	2 х 248	3
3 а	Зборник	Нови Сад 1878.	25/17	2,5	484	1
б		Карловци 1901.	26/18	4	672	2
в		1913.	27/19	3,5	624	1,7
4 а	Ирмологиј	Москва 1890.	22/18	1,7	2 х 227	1
б		Москва 1890.	18//13	1,5	2 х 227	0,5
6	Каноник	Москва 1890.	18//13	2	2 х 227	0,6
7	Књига Правила	Москва 1893.	22/16	4	2 х 145	0,8
8	Минеји у 12 књига	Москва 1724.	33/22	12 х 5,2	2 х 2900	38,00
б		Кијев	25/18	12 х 4,2	2 х 3320	16,00
9 а	Минеји општи	Москва	35/25	4	2 х 240	2,7
б		Кијев 1895.	36/25	2	2 х 208	2,3
10 а	Празнични	Кијев 1896.	34/24	4	2 х 442	3,2
б		Кијев 1896.	25/18	3,5	2 х 480	2
11	Молитвослов јерејс.	Москва 1893.	23/17	4	690	1,4
12 а	Октоих у 2 књиге	Москва 1727.	27/18	2 х 5	4 х 378	4
б		1787.	32/21	2 х 7	4 х 378	5
в		Беч 1855.	34/22	2 х 4	4 х 378	5
г		Кијев 1904.	25/18	2 х 2,5	721	2,50
13 а	Послед. молебних	Москва 1848.	21/16	2	2 х 143	1
б		Москва 1905.	18//12	2	2 х 147	0,5
14	На Св. пасху	Москва 1906.	20/14	1	2 х 93	0,4
15 а	Псалтир	Москва 1898.	26/17	5	2 х 530	2,5
б		Москва 1898.	22/15	2	2 х 145	1
в		Будим	18//12	1,5	2 х 50	0,5
16 а	Служебник	Москва 1739.	19/15	5	2 х 255	1,2
б		Москва 1777.	17/14	5	2 х 256	1,3
в		Београд 1838.	21/15	5	2 х 285	1,8
г		Беч	18/12	4		1,2

д		Москва 1896.	22/15	3	2 x 276	1,1
ђ		Салцбург 1896.	15//10	3	2 x 244	0,5
17 а	Типикон	Москва 1844.	32/22	6	2 x 244	6
б		Москва 1896.	26//18	6	2 x 584	2,8
18	Типик велики	Карловци		2		0,8
19 а	Требник	Москва 1758.	31/19	6	2 x 371	2,6
б		Москва 1847.	31/21	4	2 x 310	2,3
в		Беч 1855.	20//12	4	2 x 289	2
г		Сарајево 1892.	20//12	4		2
д		Кијев 1908.	20/14	4	2 x 447	1,3
ђ		Кијев 1812.	25/20	6	2 x 634	2
е			15//11	2,5	2 x 384	0,6
ж		Москва	15//10	2		0,4
20 а	Требник дополни	Нови Сад	20//12	2,5		0,9
б		Карловци	22/16	2		1,1
в		Сарајево	22/16	3,5		2
21а	Триод посни	Москва 1844.	31/20	9	2 x 484	4
б		Беч 1855.	31/21	7	2 x 622	3
в		Москва 1888.	36/24	7	2 x 433	3
		1904.	26/18	5	2 x 555	2
22 а	Триод цветни	Москва 1847.	30/21	6	2 x 281	3
б		Беч 1855.	35//21	6	2 x 323	2,8
в		Москва 1882.	20//12	3	2 x 342	1,4
г		Кијев 1908.	25/18	3	2 x 355	1
23 а	Часослов	Москва 1887.	20//12	2	2 x 166	0,6
б		1905.	19/13	2	2 x 161	0,5
24 а	Чиновник	Москва 1677.	29/19	2,5	2 x 353	2
б		1687.	28/18	3	2 x 385	3
в		1760.	30/19	3	2 x 161	2,5
г		1798.	31/20	3	2 x 163	3
д		1907.	32/25	2	2 x 192	2,8
25а	Србљак	Римник 1761.	20/16	2,5		1,5
б		Венеција 1765.	30/19	3	2 x 194	2
в		Београд 1861.	30/19	3		2

Наведени корпус књига је приказ оних српских богослужбених књига које су вековима служиле у очувању како верског тако и националног идентитета. Срби су вековима куповали и набављали књиге на разним странама. Оне су најчешће стизале тајно, скриване у шкриња̀ма, продаване на вашарима, код књижара. Штампане су у Москви, Кијеву, Венецији, Бечу, Будиму, Салцбургу, Венецији, Сарајеву, Карловцу, Београду... Формат је за данашње прилике неуобичајен, не-

стандардизован. Почев од *Јеванђеља* донетог из Москве са промером 63/43 цм, до књиге под називом *Триод цветни*, димензија 20/12. Импресиван је број страна *Јеванђеља* из Москве: 620. Најтеже од књига била су јеванђеља, достизала су 10 кг најчешће због богато украшених корица. Наведени преглед учвршћује сазнање о истуреним центрима културног деловања, како на истоку тако и на западу.

Духовна потреба да се истраје и сачува традиција опстала је у доба искушења, у време Првог светског рата када је мали народ водио борбу и за опстанак богослужбених књига. Бивши социјалиста Васа Стајић налазио се у време Првог светског рата у затвору у Илави. Прихватио је у периоду 1916–1918. да уз свештеника, калуђера Данила Бабића, буде појац у затвору. Певао је све песме изузев *Спаси Христе Боже* и *Помилуј*, јер се молило за Фрању Јосифа. Уместо те песме појан је *Тропар* храма, *Апостолов первомучалники.* Стајић је за две године, током вршења службе појца српског православног богослужења, импресиониран чињеницом да се на српском није молило за Фрању Јосифа у затвору у Илави. Сумњао је да се то могло десити „на слободи“. Биле су то године „љуте глади и жалосних призора“.[53]

53 Арпад Лебл, *Политички лик Васе Стајића*, Нови Сад 1963, 212.

Mara Šovljakov, MA
Primary school “Desanka Maksimović”
Futog

THE INSPECTION OF THE CHURCHING SERVICE BOOKS IN THE SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND THE ARCHBISHOPRIC IN KARLOVCI BY THE AUSTRO-HUNGARIAN AUTHORITIES BETWEEN 1915 AND 1918

SUMMARY

A note from the Austro-Hungarian minister of religious affairs and public education, sent on the 28th of April, 1915, demanded from the authorities of the Serbian Orthodox Church a report on the contents of the churching service books used during the services in the temples. The authorities openly distrusted the Church and expressed their concern about the possible writings which contained traitorous thoughts. The responses from the Serbian Bishops were formulated as a loyal submissive explanation. The Bishops excused themselves with the circumstances and the lack of professionals for the librarian editing of books scattered around churches and monasteries. The conducted analysis brought to light the following data: name, contents, age, weight and place of printing of the churching service books. The distrusting behaviour of the authorities caused the following manner of responding by the Church: first, there was the brief description of the churching service books and then the proofs were given to substantiate the claims that only the Austro-Hungarian Emperor’s name is mentioned during the services, and the names of the Russian rulers are present only because the books had been printed in Russia. The fear of Russian books, expressed by the authorities, was founded in their dreading the Russian spiritual influence on the Serbian people. The authorities demanded the precise data, while the hierarchy of the Serbian Orthodox Church strove to satisfy only the formal part of the demand. Both sides, the Church authorities and the emperial ones, dutifully respected the importance and the influence of the richly bound and lavishly embelished Serbian Orthodox handwritten and printed books, centuries old. Proffesor from the Seminary of Sremski Karlovci, Jovan Živković, pointed out that

the said suspicions are the result of ungrounded signals and malicious intentions to forcefully find guilt in the churching service books, Serbian priesthood and people. These books remained a sanctity during the First World War, the one people deferred to and prayed to in the moments of temptation and efforts to maintain the national and religious identity. The warfare reinforced the conviction of the hiearchy that it was impossible to register all the churching service books, especcially the Russian ones, which were radicated in the church as well as among people. With all their forces, the fascist ustašas' state of Ante Pavelić and the Independent State of Croatia, went for the books during the Second World War. The churching service books had shared the treatment and the tragic fate of the Serbian people during the World Wars in different circumstances and with different outcomes.

ИСТОРИОГРАФИЈА
HISTORIOGRAPHY

930:94(=112.2)(497.113)
93/94:929 Лоц Ф.

Мр Павле Б. Орбовић, историчар-кустос
Културни центар Врбаса
Врбас

ДЕЛО ФРИДРИХА ЛОЦА КАО ИЗВОР ЗА ИЗУЧАВАЊЕ ИСТОРИЈЕ ПОДУНАВСКИХ ШВАБА

Сажетак: Најзначајнији представник писаца историје подунавских Немаца на тлу Бачке био је Фридрих Лоц. Вредност његових књига и радова огледала се у томе што је користио оригиналне изворе. Тиме је исправио нетачности код својих претходника и савременика и постао један од стручњака за колонизацију Немаца у Бачку. Његови радови временом су постали незаобилазни извор за изучавање у овој области.

Кључне речи: Фридрих Лоц, историја подунавских Немаца, Бачка, Врбас, Оџаци, колонизација, Антон фон Котман, Јохан Ајман.

Насељавање Панонске равнице током дугог низа векова и миленијума оставиће шаролику слику на етничкој, етнографској и историјској мапи. Многи народи на тлу данашње Војводине, и поред тврдњи да су ишчезли и нестали, заправо живе кроз сва времена и присутни су својом културом, обичајима и начином живљења које је наметнуо непрегледан раван простор. Период од око три века уназад обележен је првим организованим насељавањима, што ће постати стална политика свих владара, држава и државника који ће се смењивати на овим просторима. Историјом овог подручја бавили су се стручњаци разних профила из области хуманистичких наука. Захваљујући педантном и одговорном спровођењу царских уредби тог времена као и очуваности архивске грађе, данас имамо стабилан темељ за бављење историјом насељавања овог подручја. Појединци, представници царске власти, који су успешно спроводили ову политику бечког двора такође су дали, случајно или намерно, велик до-

принос историографији. Њихове белешке и извештаји похрањени у архивима су непроцењив материјал за проучавање овог периода. Насељавање Немаца на простору Бачке и Баната у XVIII веку постаће актуелна тема након више од једног века како су се досељеници одомаћили и прилагодили. Појединци ће тек у првој половини XX века започети са озбиљним изучавањем историје својих предака. Полазна тачка њихових истраживања биће први објављени записи из тих времена. Добар пример и незаобилазан извор и данас представља (по обиму мала) књига *Немачки колониста* Јохана Ајмана, непосредног учесника и одговорног човека приликом насељавања Бачке од 1783. до 1789. године. Након више од једног века његова прича је оживела прошлост и покренула тада младог и амбициозног професора немачког језика, Фридриха Лоца из Старог Врбаса, да се детаљније позабави овом темом. Својим неуморним радом Лоц ће постати појам и мерило величине у историографији када се говори о колонизацији Бачке и о животу подунавских Шваба. Свеобухватан рад и критички приступ овој проблематици усмериће га и ван оквира историје, у чему му је помогло његово широко образовање и његова основна професија. Тако ће у науци постати препознатљив не само као историчар, о чему сведоче бројне студије из фолклористике, педагогије, лингвистике и етнологије.



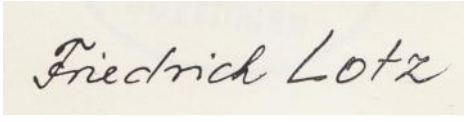

Фридих Лоц је рођен у Старом Врбасу 12. XI 1890. године у породици ратара Хајнриха Лоца и његове супруге Елизабете, рођене Реперт. Потомак је старих колонистичких породица које су крајем осамнаестог века стигле на просторе Војводине. Отац му је био пореклом из Вестерфелда, а мајка из Алзаса.[1] Основно образовање стекао је у родном месту, а учитељску школу похађао је од 1906. до 1910. године[2] у граду Обершицену (покрајина Бургенланд, данас у Аустрији). Студирао је од 1916. до 1918. године на будимпештанској Високој школи за учитеље грађанских школа, истичући се својим радом и интересовањем. Чланак *Nemzetnevellés és nemsetiségi béke* (*Национално васпитање и мир међу националностима*), који је објавио у водећем мађарском педагошком часопису *Magyar Pédagogia* у Будимпешти, довео га је у везу са Јакобом Блејером[3], професором Будимпештанског универзитета и духовним вођом Немаца у Мађарској.[4] Прву службу добио је у банатском селу Мраморак, а потом је предавао на Високој грађанској школи у Будимпешти и био учитељ у Печују. Након Првог светског рата и стварања Краљевине СХС ради као учитељ у Оџацима, Новом Саду и Новом Врбасу. Интересовање за завичајну историју показао је још као гимназијалац, када је у родитељској кући нашао и прочитао поменуту књигу Јохана Ајмана *Немачки колониста*[5]. Описујући немачку колонизацију у Бачкој за време Јосифа II, ова књижица представља својеврсни документ тога времена и поседовала ју је готово свака колонистичка породица. Овакав однос према националном идентитету био је посебно изражен крајем деветнаестог века који је обележио оштар налет мађаризације народа у Јужној Угарској. Последњих

1 Otto Renkhoff, *Nassauische Biographie: Kurzbiographien aus 13 Jahrhunderten*, Vollst. u. überarb. Aufl. Wiesbaden 1992, 480.

2 O. Renkhoff, *Op. cit.*, 480.

3 Јакоб Блејер (Jakob Bleyer) (Чиб [Челарево], 1874 – Будимпешта, 1933), мађарски историчар књижевности и министар, духовни вођа Немаца у Јужној Угарској у борби против мађаризације.

4 *Professor Friedrich Lotz 85 Jahre*, Werbasser Zeitung, Nr. 8, Dezember 1975, 3−4.

5 Johann Eimann, *Der Deutsche Kolonist oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Joseph II. in den Jahren 1783 bis 1787 besonders im Königreich Ungarn in dem Bacser Komitat*, Pest 1822 (прво издање); Crvenka 1928 (треће издање), 5−7.

Јохан Ајман (Духрот, Фалачка, 1764 − Нови Сивац, 30. IX 1847), царски службеник и учитељ. Завршио је осам разреда Латинске гимназије, а због очеве смрти прекинуо школовање. По препоруци рођака Јохана фон Шварца одлази у Беч код Антона фон Велса, дворског агента за колонизацију. Са својом тек венчаном супругом Елизабетом Хајнрих кренуо је са колонистима пут Бачке. После више од два месеца путовања стигао је у Кулу, а потом у Нови Врбас, где се и настанио 1785. године. По доласку постављен је на место надзорника за изградњу и одговорног за колонисте, а убрзо и за главног грађевинског књиговођу. Радио је у Новом Врбасу, Торжи (Савино Село), Кишкеру (Бачко Добро Поље) и Шовама (Равно Село), као и на првим покушајима прокопавања Француског канала. По завршетку колонизације и грађевинских послова од стране Дирекције за школство постављен је за учитеља у Новом Сивцу, где је остао до смрти. Од четрнаесторо деце у животу му је остало само двоје, син и кћерка.

година деветнаестог века Немци су се организовали и формирали покрет за одбрану националног идентитета. Овакве идеје Лоц је имао прилике да чује и прихвати у дому свог деде који је живео у Кишкеру (Бачком Добром Пољу). Тада је први пут дошао у додир са литературом која га је определила у том правцу.[6] Забележен је случај из гимназијских дана који је утицао на његово животно опредељење. Тада је свог професора историје исправио у тумачењу одакле су дошли немачки колонисти. Прецртао је у књизи реченицу у којој је било наведено да су Немци стигли из Азије. Иако је то заиста била грешка, јер се мислило заправо на порекло мађарског народа, професор је веома бурно и грубо одреаговао. Повређен, испољивши храброст, показао је већ тада своје настојање у томе да се утврди истина и проучи историја Немаца.[7]

Лоцов рад био је прожет тежњом да попут Феликса Милекера[8], који се бавио историјом банатских немачких насеља, на сличан начин обради Бачку, али у много ширим размерама.

О почецима свога рада Лоц је забележио: „Већ од куће и школе понео сам животно интересовање за прошлост. Стицајем срећних околности, као млад учитељ у Банату, упознао сам се са Феликсом Милекером који ми је посебно ставио на душу да се прихватим изучавања завичајне историје. Није ме само занимала општа историја и завичајна историја − сад сам се одлучно окренуо немачкој националној прошлости у домовини, о којој сам до сада имао само магловите представе.“[9]

Перфектно је владао мађарским, немачким и српским језиком, што му је било од велике користи приликом истраживања. Али и тада су финансијске прилике биле прилично оскудне, па није био у ситуацији да у архивима истражује онолико колико је желео. У Новом Врбасу био је мали број школованих људи, а

6 Josef Senz, *Friedrich Lotz und die donauschwäbische Herkunftsforschung. Zur Vollendung seines 70. Lebensjahres. Festschrift für Friedrich Lotz*, Munchen 1962, 2.

7 Филип Крчмар, *Јохан Ајман. Савремени извор за изучавање Јозефинске колонизације Бачке*, Зборник Матице српске за историју, бр. 82, 2010, 142.

8 Феликс Милекер (Вршац, 1858 −1942), учитељ, кустос, публициста и истраживач. Од 1878. године радио је у Белој Цркви као учитељ, 1883. прелази у Вршац, где је од 1885. водио библиотекарске послове. Постављен је за кустоса Градског музеја у Вршцу 1894. године. После Првог светског рата почео је да објављује серије малих монографија о прошлости Баната и његовој културној историји под називом *Banater Bücherei.* Од укупно 73 свеске које су изашле до 1942. Милекер је написао 59. Био је редовни члан Банатског историјског и археолошког друштва у Темишвару, Мађарског нумизматичког друштва, Природословног друштва Баната у Темишвару, суоснивач Немачког учитељског удружења. Одликован је Орденом Светог Саве IV степена, а 1928. добио је Почасну повељу Института у Штутгарту за успешан развој музеја и библиотека. За објављене радове о Банату и покретање едиције *Banater Bücherei* Немачка академија у Минхену га је одликовала сребрном Медаљом за заслуге 1934. године.

9 J. Senz, *Op. cit.*, 1.

неки од њих били су Лоцови верни сарадници и колеге као што су: др Михаел Линденшмит[10] са којим ће сарађивати и касније након исељења у Немачку, др Хајнрих Шмит, професор Филип Хилкене[11], професор Фридрих Тајс и свештеник Петер Вајман[12].



10 Михаел Линденшмит, професор и директор гимназије у Новом Врбасу, председник Добровољног ватрогасног друштва у Новом Врбасу (Нови Врбас, 18. IV 1882 − Немачка, 14. VII 1963).

11 Филип Хилкене (Нови Врбас, 1875 − Нови Сад, 1938), професор немачког и француског језика у гимназији и Приватној немачкој учитељској школи у Новом Врбасу. Велики познавалац Гетеовог дела. Објављивао је текстове из историје књижевности, лингвистике, филозофије, етнологије и религије. Сматра се за једног од најобразованијих подунавских Немаца у свом времену.

12 Петер Вајман био је свештеник реформатске цркве и одличан познавалац историје насељавања Немаца у Нови Врбас. Године 1912. објавио је књигу о историјату реформатске цркве у Новом и Старом Врбасу (*Geschichte der Ujverbaszer Reformierten Kirchengemeinde und der Filialgemende Overbasz von der Ansiedlung bis zur Gegenwart 1785−1912*, Ujverbasz 1912).

Док је радио у Оџацима, председник општине га је замолио да у зимским месецима учествује у образовању одраслих. Тај контакт са старијим генерацијама и њихове приче о прошлости подстакли су га на проучавање историје подунавских Немаца. Општина Оџаци му је омогућила прво путовање у Беч како би се упознао са оригиналном архивском грађом о колонизацији. У време трајања школске године радио је као професор немачког језика и историје, а летњи распуст проводио у архивима Будимпеште, Беча, Калоче и вредно сакупљао грађу за своју прву монографију. Усмерио се на проверавање веома битних података: имена, бројева досељених колонистичких породица и места одакле су оне дошле, датума када су приспеле, исправљајући тако заблуде и грешке које су се током времена одомаћиле и биле прихватане, што је услед непроверених чињеница створило потпуно непоуздану слику о насељавању Немаца на овим просторима. Лоц је, проучавајући њихово порекло, проширио своје истраживање и на утврђивање њихових дијалекатских разлика, обичаја, религијске припадности, јер је међу њима било католика, протестаната, калвиниста, реформата. Тако су у релативно кратком периоду из пера Фририха Лоца изашле три значајне монографије места: Оџака, Новог Врбаса и Бачког Доброг Поља.

У периоду од 1940. до 1942. године Лоц је био директор Немачке грађанске школе у Новом Врбасу, а од 1942. до 1944. управитељ Грађанске школе у Оџацима. По завршетку рата и напуштању Југославије запослио се као професор Реалне гимназије у Франкфурту. Након одласка у пензију наставио је са научноистраживачким радом. Поред бројних чланака, студија и књига о подунавским Швабама, написао је и историју места у коме се у Немачкој настанио у двотомној монографији *Историја града Бад Хомбурга са градским деловима Кирдорф и Гонценхајм* (*Geschichte der Stadt Bad Homburg mit den Stadtteilen Kirdorf und Gonzenheim*) објављеној 1964. године, и која је доживела и друго издање у три тома 1972. године. За свој научноистраживачки рад добио је *Ајманову плакету* и плакету *Адам Милер Гутенбрун*.[13] Фридрих Лоц је умро 16. маја и сахрањен је 20. маја 1980. у Бад Хомбургу.[14] Вест о Лоцовој смрти објављена је у *Врбаским новинама* (*Wrbaser Zeitung*), у Немачкој, текстом захвалности: „[...] Захвални смо му као аутору завичајне књиге и захвалност изражавамо његовој личности и делу. Врбашани ће сачувати у сећању свог

13 Адам Милер Гутенбрун (1852 − Беч,1923), књижевник, публициста и културни радник. Бавио се проблемима нације, народа, језика, културе и тако изградио сопствени политички и национални поглед на свет. Крајем деветнаестог века упознао се са бројним вођама Немаца у Угарској и заједно са њима радио на побољшању положаја и остварењу њихових националних права. Од 1952. године додељује се плакета која носи његово име истраживачима који су дали посебан допринос изучавању историје подунавских Шваба. Вид. у: Филип Крчмар, *Адам Милер Гутенбрун и национални препород Подунавских Шваба*, Зборник Матице српске за историју, бр. 83, 2011, 45−63.

14 *Prof. Friedrich Lotz 1890−1980*, Werbasser Zeitung, Nr. 26, Juni 1980, 9.

најзначајнијег сина, а генерације ученика из Оџака и Новог Врбаса сећаће се са захвалношћу свог учитеља [...]“.[15] Сва његова заоставштина се чува у Градском архиву у Бад Хомбургу.



Фридрих Лоц као учитељ у Оџацима
(слика власништво музејске јединице у Оџацима)

О породици Фридриха Лоца и његовом приватном животу мало се зна. Био је ожењен три године млађом Матилдом Мајер и са њом је изродио три кћерке: Матилде (удата Шнајдер), Ана (удата Милк) и Катке (удата Цојг).[16]

Главни извори Лоцовог истраживања су били архиви у Будимпешти и Бечу. У потрази за подацима користио је и архиве у Улму, Шпејеру, Франкфурту, Дармштату, Висбадену, Регенсбургу, Карлсруеу, Штутгарту, Архив бискупије у Калочи, као и општинске архиве у мањим местима где је користио месне акте и матичне књиге. По свом утврђеном плану систематски се бавио историјом колонистичких насеља. Његове књиге биле су популарне не само на простору Бачке него и ван граница Југославије, на просторима где је у XVIII веку вршена колонизација. Приликом јубиларних прослава од насељавања појединих места тридесетих година прошлог века, његове књиге послате су у Мађарску, Аустрију и Немачку где се и данас налазе у многим библиотекама.

15 *Исто*.

16 Лоцова супруга Матилде умрла је шест месеци после њега, 24. XII 1980, у 87. години живота. Вест је објављена у листу *Werbasser Zeitung* (Todesfälle), Nr. 29, März 1981, 10.

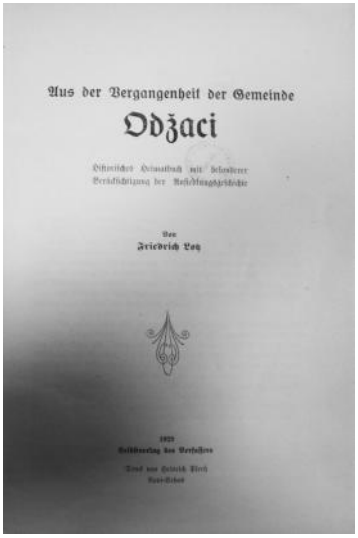

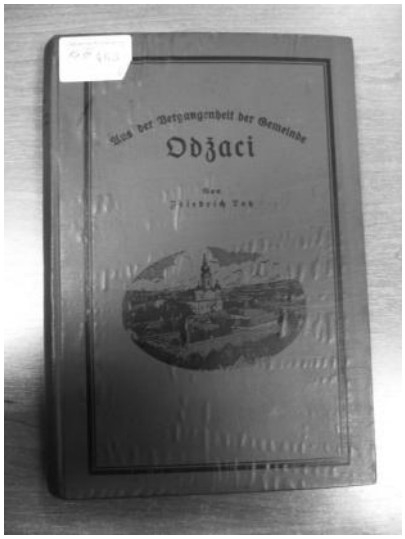

Стручност у раду довела га је у везу са српским историчарима окупљеним око Матице српске који су веома ценили његов рад, али је било и озбиљних критичких тонова. Тако је Васа Стајић приказујући Лоцову књигу о Оџацима веома оштро критиковао његово познавање српске историје, али је исто тако искористио прилику да и својим сународницима скрене пажњу на недовољно бављење завичајном историјом, препоручивши им да пронађу начин за финансирање таквих истраживања: „[...] Њен први део је најкраћи и има наслов 'Мозаик − Слике из историје Бачке'. Он је рађен на основу литературе мађарске и српске, али и на основу оригиналних студија у бечком архиву, Дворске коморе и Жупанијском архиву у Сомбору. Када ради на основу литературе, г. Лоц није поуздан; он и данас мисли да се већина бачких Срба доселила под Чарнојевићем и понавља бајку о 37.000 породица. Тим је интересантније када говори на основу архивског, још необјављеног, материјала, јер ту даје грађу за историју Бачке, не прећуткујући Србе. […] Зато се и задржасмо оволико код књиге г. Лоца: можда да и она послужи као подстрек српским општинама Војводине. […] Кад Немци могу у Новом Врбасу да даду овакву техничку опрему оваквој књизи једног учитеља грађанске школе, ваљда се не морају ни постидети Срби с Новим Садом, с факултетом и са толиким гимназијама […]".[17] Оцене Душана Ј. Поповића су другачије и похвалне: „[...] Са једном искреном и отменом лојалношћу, тако својственој немачком народу, писац је заузео врло

17 Васа Стајић, *Lotz Friedrich: Aus der Vergangenheit der Gemeide Odzaci. Historisches Heimatbuch der Ansiedlungsgeschichte. Нови Врбас, 1929*, Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. V, св. 3, 1932, 472– 475.

леп и исправан став према нашој држави и нашем народу. Извесне ствари је, можда свесно а можда и несвесно, прешао, али без веће штете по ствар о којој пише. Г. Лоцова књига је у сваком погледу одлична. И као намењена најширим слојевима није она ништа изгубила ни на научном карактеру. Израђена је на основу извора прве руке и до сада необјављеној грађи. Замерки имамо мало и нису од велике важности, те их и не износимо да не би кварили утисак ове лепе и добре књиге".[18] И у Мађарској је његов рад био веома запажен и Лоц је забележен као млади подунавско-швапски истраживач.

Имао је плодну сарадњу са Историским друштвом у Новом Саду и његовим челницима и члановима, док су у *Гласнику* овог друштва објављивани преводи његових радова. Познати су његови чланци под насловом: *Некадашња територија насеља Врбас*[19], *Срби и Немци у Врбасу у време колонизације*[20] и *Француски колонисти у Бачкој*[21].

Свестан вредности извора које користи, записа из тог времена, да би што верније и документовано приказао процес колонизације Немаца, Лоц у својим радовима посебно истиче две личности – Јохана Ајмана и барона Антона фон Котмана, савременике периода насељавања. Први документи су *Извештаји* о насељавању из 1763. и 1765. године написани на латинском језику које је забележио саветник мађарске Дворске коморе барон Антон фон Котман[22], док је други већ поменута Ајманова књига (вид. нап. 5). Котманови *Извештаји* (*Relationes Impopulationis*) налазе се у бечком Државном архиву и у Државном архиву у Будиму. Пре Лоца користили су их аустријски и мађарски историчари Карољ Четри[23] и Конрад Шинеман[24] истичући њихову вредност. Очигледно је да је Лоц пратио литературу и дешавања у области историографије, те се потом са посебном пажњом посветио изучавању препоручене грађе.

---

18 Душан Ј. Поповић, *Friedrich Lotz: Aus der Vergangenheit der Gemeide Odzaci. Historisches Heimatbuch der Ansiedlungsgeschichte. Нови Врбас, 1929*, Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. IV, св. 1, 1931, 162.

19 Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. VIII, св. 2, 1935, 255−256.

20 Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. VII, св. 1−3, 1934, 345−349.

21 Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. IV, св. 2, 1931, 317−320.

22 Барон Антон фон Котман (1720−1768), саветник мађарске дворске коморе и кључна личност у спровођењу колонизације у Бачкој.

23 Карољ Четри (Торда, 1876 − ?), мађарски краљевски виши просветни саветник. Радио као професор у сомборској Гимназији и у средњим школама у Будимпешти. Тежиште истраживања базирао је на раду школа и просветних институција, а 1936. године објавио је књигу: *Bácska lakossága a legregibb időktől a 19. sz*. (*Становништво Бачке од најстаријих времена до краја деветнаестог века*) у Будимпешти 1936.

24 Конрад Шинеман (1900−1940), историчар. Бавио се историјом подунавских Немаца у време владавине Марије Терезије и Јосифа II. О њему вид. у: Albert Brackmann, *Konrad Schünemann zum Gedächtnis*, Ungariche Jahrbücher, 1940, 20, H. 1−2, S. 1−6.

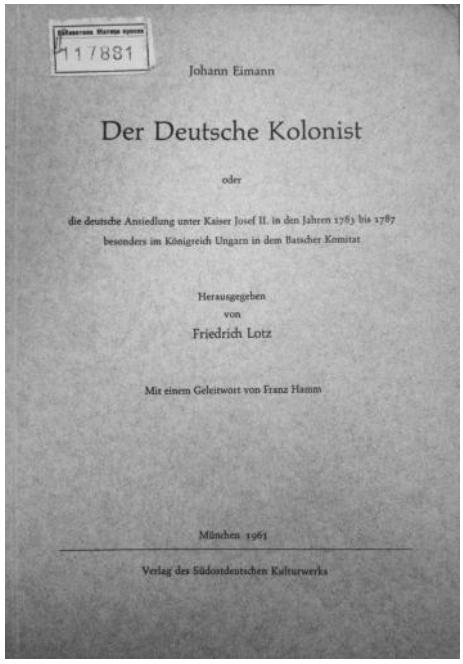
11881
Johann Eimann

Der Deutsche Kolonist

oder

die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Josef II. in den Jahren 1763 bis 1787
besonders im Königreich Ungarn in dem Batscher Komitat

Herausgegeben
von
Friedrich Lotz

Mit einem Geleitwort von Franz Hamm

München 1961

Verlag des Südostdeutschen Kulturwerks

Ајманова књига који је приредио Фридрих Лоц

Котманови *Извештаји* обилују подацима о насељавању, културној и политичкој историји подунавских Шваба и пореде се у историографији са вредним збиркама докумената као што је Баротијева Збирка докумената[25] за Банат. Како нема сачуваних биографских података о барону Антону фон Котману, он остаје занимљива личност за будуће истраживаче. На основу његовог рада и стечених заслуга историчар Конрад Шинеман приказао га је као поверљиву личност царице и бечких државних институција, посебно као поборника меркантилне економске политике у Мађарској и специјалисту за колонизације уопште. Од велике помоћи Лоцу су били обимни материјали које је Котман забележио о називима места на простору Бачке. Може се претпоставити да га је то као лингвисту инспирисало да се позабави ономастиком и језиком својих предака што ће провлачити кроз своја дела.[26]

25 Бароти Лајош Грун (Перјамош, 1856 − Балатон Амади, 1933), мађарски историчар и историчар књижевности. Написао: *A bánsági legrégibb német település története*, 1892 (*Историја најстаријег насеља у Банату 1892*) и сакупио и објавио *Adattár Délmagyarország XVIII. Századbeli történetéhez* (*Збирку докумената за историју Јужне Угарске у 18. веку*), 1−3, 1896−98. Вид. у: Harmadik Hötek, *Magyar Nagylexikon*, Budapest 1994, 299.

26 Anton von Tafferner, *Hofkammerr Anton von Cothmanan und die topographische Bedeutung seiner Relationes Impopulationis*, Festschrift für Friedrich Lotz, München 1962, 11−71 (Антон Тафернер, немачки историчар, 1910−2007).

Лоцов контакт са текстом Јохана Ајмана датира још из детињства. Књигу *Немачки колониста* Јохан Ајман је написао на основу веродостојних сведочења и свог искуства. Као учесник колонизације он је не само сведок него и хроничар времена и догађања. Ајман је, као и Котман, био један од повереника цара Јосифа II. Доживео је дубоку старост и сродио се са новим завичајем. Многи га сматрају зачетником завичајне немачке историографије у Бачкој. Књига је штампана седам деценија пре Лоцовог рођења и постала је одлична веза између учесника колонизације и историчара заљубљеника у завичајну историју. То потврђује и Ајманов мото са почетка књиге : „Не за данас − него за будућност“.[27] Лоц је тридесетих година прошлог века објавио два рада о Ајману а 1965. године у Немачкој је изашло пето издање Ајманове књиге са његовим коментарима. У предговору књизи он јасно описује генезу објављивања других издања Ајмановог дела и истиче грешке које су чинили његови претходици у датим коментарима. Као пример Лоц наводи друго издање из 1860. године са обиљем таквих грешака. Дајући на важности Ајмановом тексту, који је по Лоцу беспрекоран, значајне податке у књизи поткрепљује грађом из Архива Дворске коморе у Бечу. Концепција петог издања била је не само да објави оригиналан текст него да у другом делу књиге читаоцу приближи време и историјска дешавања. Повод за објављивање овакве књиге био је двестагодишњи јубилеј од рођења Јохана Ајмана.[28]

Његово прво дело о Оцацима *Aus der Vergangenheit der Gemeinde Odzaci* опширно и детаљно описује време владавине царице Марије Терезије на овим просторима. Литература и извори које је користио упоредиви су са тротомном капиталном историјом Рајмунда Фридриха Каиндла[29], што говори о његовом темељном и прецизном истраживачком раду.

У предговору ове књиге, обраћајући се читаоцу, Лоц открива своју склоност ка историји и поетски започиње причу о почецима својих истраживања: „[…] У дугим зимским вечерима, док напољу полагано падају нежне снежне пахуље, а породица на окупу седи у топлој соби, честа тема разговора су добра стара времена. Времешни дедови и баке присећају се далеке прошлости и онога што су они некада чули од својих дедова и бака. Оживљава се време прадедова. Слике из историје лепог и драгог завичаја ређају се и промичу у машти и пред очима слушалаца којима се чини као да их сада виде, а преци који су исконском

27 Ф. Крчмар, *Јохан Ајман*, 240.

28 Johann Eimann, *Der Deutsche Kolonist oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Joseph II. in den Jahren 1783 bis 1787 besonders im Königreich Ungarn in dem Bacser Komitat*, Hrsg. von Friedrich Lotz, mit einem Geleiltwort von Franz Hamm, München 1965 (Vorwort) 9.

29 Рајмунд Фридрих Каиндл (Черновци (данас Украјина), 1866 − Грац, 1930), био је немачки историчар и етнолог. Бавио се историјом Немаца у Источној и Централној Европи, посебно у области Карпата. Његово најпознатије дело је: *Geschichte der Deutschen in Karpathenländern* (*Историја Немаца у карпатским земљама*).

стваралачком снагом изградили лепо ново место, желећи му брз напредак, присним погледима из давно прошлих дана посматрали су своје касније рођено потомство. Док деде и бабе причају и у мислима лебде у старим временима, њихове речи свечаним тоном упућене су присутнима који радознало и побожно слушају, потпуно предани као да су на молитви. Сваку душу обасјава светли зрак поносне завичајне радости, дубока унутрашња љубав према завичају".[30] Према мишљењу многобројних историчара, Лоцова монографија о Оџацима, иако првенац, сматра се једним од његових најбољих дела.

О овој Лоцовој књизи изашло је доста позитивних приказа у стручној периодици и локалној штампи. Тако је у *Врбаским новинама* поводом изласка књиге о Оџацима уз све похвале и опис књиге забележено: „[…] Књига буди завичајну свест и љубав, дозива у људима заборављена времена, о којима мислимо са срцем пуним захвалности. Аутор је као најбољи зналац историје нашег немачког насељавања за овај подухват утрошио дугогодишњи истраживачки рад и заслужује пажњу и шире од Оџака […]".[31]

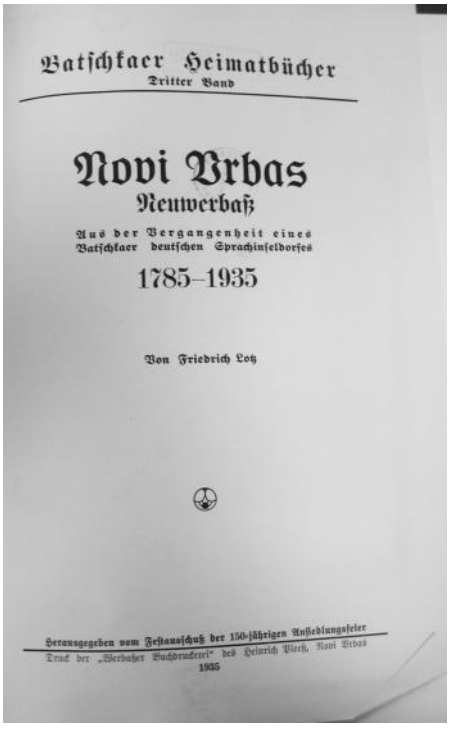
Batschkaer Heimatbücher
Dritter Band

Novi Vrbas
Neuwerbaß

Aus der Vergangenheit eines
Batschkaer deutschen Sprachinseldorfes

1785–1935

Von Friedrich Lotz

Herausgegeben vom Festausschuß der 150-jährigen Ansiedlungsfeier
Druck der „Werbaser Buchdruckerei" des Heinrich Pierl, Novi Vrbas
1935

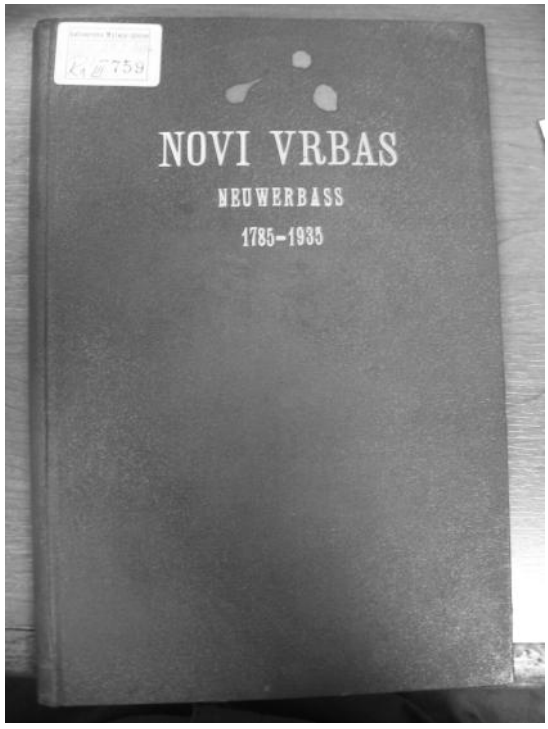
NOVI VRBAS
NEUWERBASS
1785–1935

Нови Врбас 1785–1935.

30 Friedrich Lotz, *Aus der Vergangenheit der Gemeinde Odzaci*, Novi Vrbas 1929, 5.

31 *Wrbaser Zeitung*, 23. XI 1929, 3.

Историја Врбаса, *Novi Vrbas 1785−1935*, својеврстан је пример исцрпног истраживачког рада у историографији. Почев од најстаријих времена и записа који су се могли пронаћи у архивској грађи Државног архива у Будимпешти, Лоц одсликава територију Врбаса пре насељавања Немаца. У предговору, слично као и у предговору монографије о Оџацима, он се обраћа читалачкој јавности са великом дозом емоција и свечано најављује прославу стопедесетогодишњег јубилеја који је непосредан повод за објављивање књиге:

„Ова завичајна књига има леп и одговоран задатак да представи и предочи поводом 150-годишњег јубилеја оснивања насеља мукотрпни почетак, развој и процват, радости и патње врбаских Немаца, и да упозна с тим развојним путем не само ужу околину него и већи простор. Аутор, син овог завичаја, писао је ову књигу из срца и душе; он је сакупио плодове свог истраживачког рада да би их обелоданио као знак своје везаности за родну груду и колонистичке претке. Ако би аутор могао да изрази неку жељу, било би то следеће: Нека читалац прихвати ове странице срцем и нека се увек сећа светлих предака – колониста! Тада ће наш народ остати веран завичајној земљи коју је избраздао швапски плуг, знаће да зној предака није натапао туђе тло, јер ће потомство исказивати поштовање часним прецима, поштоваће њихову одану и снажну природу, немачки матерњи језик, као што ће настојати да буду вредни и истрајни попут њихових предака. То би био, мислим, достојан дар овој 150-годишњој прослави. Аутор је веома срећан што му је било суђено да напише завичајну књигу о Врбасу“.[32]

Као наставак општег историјског контекста у књизи о Оџацима где описује терезијанско доба, у књизи о Врбасу он детаљно описује јозефинско доба са акцентом на колонозацији Немаца и настанком насеља Нови Врбас. Повод за објављивање књиге је стопедесетогодишњица насељавања, што наводи и у самом наслову дела, али исто тако наслови поглавља својом садржином одражавају сваки сегмент живота у Новом и Старом Врбасу. Иако се бави само историјом својих сународника у Новом Врбасу, он успева да обради историјат и живот Немаца који су се населили и у Старом Врбасу, месту његовог рођења. Он прати њихов друштвени и привредни развој у готово свим сегментима живота, прати формирање верских заједница и градњу верских објеката и школа, истиче важност школовања, пише о средњим школама, посебно о гимназији. Такође студиозно пише о Јожефу Кишу, творцу пројекта Француског канала (Великог бачког канала).[33] Лоцу је битан сваки појединац и учесник колонизације, сто-

32 Friedrich Lotz, *Novi Vrbas. Neuwerbass. Aus der Vergangenheit eines Batschkaer deutschen Sprachinseldorfes*. *1785–1935*, Novi Vrbas 1935, 4.

33 Јожеф Киш (1748−1813), хидроинжењер, архитекта, заједно са својим братом Габором био је пројектант тада Француског канала и један од најзаслужнијих људи за исушивање мочварног подручја у Бачкој, што је био основ за колонизацију ових простора. О Јожефу Кишу Лоц је објавио чланак: *Die Entstehung des König Peter Kanals, das Schicksal seines Erbauers*, Volkswart, 1933, Jg. II, H. 5, Oktober−November−December, 19−26.

га он у својој књизи објављује обиман списак врбаских колониста, што данас представља вредан документ којим је повезао животе и историјска дешавања у Немачкој пре колонизације и након колонизације. Посебно треба назначити генеалошку везу значајну за подунавске Швабе. Већ поменута критика Васе Стајића упућена Лоцу на његово недовољно познавање српске историје донекле се може сагледати и у овој књизи, јер пишући о Старом Врбасу он не говори о овдашњим Србима и њиховом животу. Суживот Срба и Немаца на овој територији присутан је од самог почетка насељавања, а Лоц, на пример, описује Русине и њихову богомољу, не помињући српску цркву која је најстарија у месту.[34]

Припремајући књигу за штампу, поводом стопедесетогодишњег јубилеја насељавања Немаца у Нови Врбас, Лоц је тражио одређена новчана средства од општине Нови Врбас. На заседању општинског савета донета је одлука да се Лоцу одобри 10.000 динара за штампање књиге под условом да књигу продаје по повољнијој цени становницима Врбаса.[35]

Ове две монографије постале су срж за писање наредних, јер је у њима детаљно обрађен период колонизације. Тако су за кратко време у јубиларним годинама од колонизације штампане монографије Секића (Ловћенац), Парабуђа (Ратково) и Бачког Доброг Поља (Клајнкер или Кишкер), а у свакој се налази и списак имена колонистичких породица.

Бавећи се историјом Секића, Лоц је не понављајући податке које је у својој књизи објавио Јохан Јаус[36], објавио обрађени списак протокола становника Секића из Бечког дворског архива. Тиме је дао допуну Јаусовој књизи.[37]

Тридесетих година XX века, када се обележавају јубилеји насељавања Немаца у Бачку, поред Лоца појављују се и други аутори са монографијама места. Петер Вак написао је историју насељавања Торже[38], Конрад Фридрих и Корнелијус Вајман су уредили историју насељавања Нових Шова[39], и др. Сви аутори су углавном користили Лоцова дела као литературу. Занимљив случај био је са Николаусом Хепом[40] из Бачке Паланке који је из Лоцових дела преписао читава поглавља и објавио их у својој књизи. Из преписке у *Врбаским новинама* види се да је реч о плагијату на који Лоц реагује и тражи од Хепа да то јавно призна.[41]

34 F. Lotz, *Novi Vrbas*. 1785−1935, Novi Vrbas 1935.

35 Лоц је био члан одбора за обележавање јубилеја. *Wrbaser Zeitung*, 20. I 1934, 4; 24. II 1934, 3.

36 Johann Jauß, *Szeghegy, im ersten Jahrhundert seines Bestandes*, Kula 1886.

37 Heinrich Rez, *Batschkaer Heimatbuch*, Volkswart, Jg. 2, oktober–november−december,1933, 44−46.

38 Peter Wack, *Torža, 1784−1934: eine hundertfünfzigjährige deutsche Gemeinde in Jugoslawien*, Novi Vrbas,1934.

39 Friedrich Konrad, Kornelius Wiaman, *Festschrift zur Hundertfünfzigjahrfeier der Ansiedlungsgemeinden Neu-Altschowe (Batschka) in Jugoslawien: 1786−1936*, Novi Vrbas 1936.

40 Nikolaus Hepp, *150 Jahre Bačka Palanka. Die Geschichte der deutschen Ansiedlung der drei Schwestergemeinden Palanka bis zur Gegenwart*, Neu-Werbaß 1930.

41 *Wrbaser Zeitung*, 19. VII 1930, 2; 14. IX 1930, 4; 20. IX 1930, 3.


Batschkaer Heimatbücher II

Die Sekitzer
Kolonistenfamilien

Von
Friedrich Loth

1932
Selbstverlag des Verfassers

Књига о Секићу

Односе Срба староседелаца и колонизованих Немаца одлично је представио у свом чланку *Срби и Немци у време колонизације*: „[...] Већ више од 150 година живе Срби и Немци у двема посестринским општинама, у Старом и Новом Врбасу. Два различита народа постадоше у време колонизације суседи. Годинама су, једни поред других, обављали мукотрпни свакодневни посао и славили народне обичаје и народне празнике. Природно је и разумљиво да су у заједничком животу много утицали једни на друге. То суседство доносило је и плодове. [...]“.[42]

Лоц је објављивао чланке и прилоге у листовима и часописима који су излазили у Аустрији, Немачкој, Мађарској и Југославији. Међу њима се истичу по бројности објављених прилога: *Volkswart*, *Volk und Heimat*, *Deutsches Volksblatt*, *Südostforschungen*, *Südostdeutsche Vierteljahresblätter*, *Beiträge zur Kenntnis der Donauschwaben*, *Deutsche Zeitung*, *Jahrbuch für auslandsdeutsche Sippenkunde*, *Auslandsdeutschhtum und evangelische Kirche*, *Buch der Deutschen Forschungen in Ungarn*, *Südostdeutsche Rundschau*, *Deutsches Archiv für Landes − und Volksforschung*.[43] У њима објављује чланке о различитим темама. На првом месту обрађује тему насељавања подунавских Немаца на просторе

42 Фридрих Лоц, *Срби и Немци у Врбасу у време колонизације*, Гласник историског друштва у Новом Саду, књ. VII, св. 1−3, 1931, 345.

43 Anton Scherer, *Donauschwäbische Bibliographie, 1935−1955*, München 1966.

данашње Војводине. Места која нису имала материјала за обраду у оквиру монографије Лоц је обухватио опширнијим чланком. Објављивао је спискове насељеника и значајна и занимљива документа из тог периода. У периодици објављује историје места: Црвенка, Каравуково, Чонопља, Бачки Јарак, Нове Шове, Буљкес, Филипово, Пригревица, Бачко Ново Село, Футог, Крњаја, Стари Кер, Апатин и друге. Како је познато да су Немци насељавани и на простору Хрватске и Румуније, обрадио је и историје Осијека, Дарде и Темишвара.[44] У неколико бројева часописа *Volk und Heimat* излазио је у наставцима текст Лоцове књиге о граду Темишвару.[45] Тематски се дотакао и личности Јохана Јакоба Хенемана, др Едуарда Брилија, принца Еугена Савојског и његовог завичаја, личности и дела Филипа Хилкенеа, написавши некролог као и чланак о др Светозару Милетићу. Такође је објављивао чланке везане за етнологију: *Покладе у господској кући у Оџацима пре једног века*, *Народна ношња и празник ношње*, *Како су први швапски колонисти саградили своје куће. Прописане мере и трошкови*, *Апатинско рибарство*.[46] Једно време користио је псеудоним Фриц Вестерфелд.[47] Успеху његовог рада допринели су и многи сарадници. Добра организованост Лоцу је донела одличне резултате. Франц Шрам Шисел преписивао је за њега многе документе у Дворском архиву у Бечу, а директор Архива др Вилхелм и архивар Фишер су му били десна рука приликом истраживања. У Сомбору му је помагао председник суда др Маширевић, а архивар Стралић у Жупанијском архиву. Паул Винклер, библиотекар Бискупске библиотеке у Калочи, Игнац Реш, свештеник из Чиба (Челарево), као и многе друге личности које Лоц наводи, били су му, свако на свој начин, од велике помоћи па им се Лоц одужио помињући са захвалношћу њихова имена у предговорима својих књига.[48]

Својим трудом и квалитетом писања, Лоц је стекао велик углед писца завичајне историје насеља у Бачкој. Поред стручне јавности, његова дела била су изузетно популарна у народу, па је из тих разлога његов рад праћен и о њему је извештавано у штами. Током прикупљања грађе за своја дела Лоц је био у контакту са уредништвом *Врбаских новина*. Тако ће у овом листу бити писано о занимљивим налазима Фридриха Лоца у архивима Аустрије и Немачке као и о најавама нових књига.[49]

---

44 *Исто*.

45 Friedrich Lotz, *Aus der deutschen Vergangenheit der Stadt Temeswar*, Novi Sad 1939.

46 Филип Крчмар, *Изградња националног идентитета војвођанских шваба, 1918−1933*, мастер рад, Зрењанин − Нови Сад − Тибинген 2009, 84−85.

47 Ф. Крчмар, вид. напомену бр. 7, 142.

48 F. Lotz, *Aus der Vergangenheit der Gemeinde Odzaci*, 6.

49 *Wrbaser Zeitung*, 28. IX 1928, 2; 16. VII 1932, 2.

Након пресељења у Немачку Фридрих Лоц је наставио да се бави истраживачким радом на пољу историографије подунавских Шваба и свог завичаја. Са својим сународницима, пријатељима и колегама, Францом Хамом[50] и Михаелом Линденшмитом, објавио је историјат Врбаске гимназије[51]. Окупио их је сто педесети јубилеј постојања ове институције. Далеко од завичаја, аутори су у склопу Завичајног одбора Врбашана обележили годишњицу гимназије[52], а књига је написана на основу сећања и расположиве документације коју су имали у Немачкој. Велику помоћ, може се претпоставити, пружио је професор Линденшмит који је био њен дугогодишњи професор и директор. Веома су значајни подаци везани за период оснивања Латинске школе и прича о оснивачу Андреасу Сколки.[53] Детаљно је описан и рад Гимназије у периоду од 1941. до 1944. о коме код нас нема много доступних података.

Седамдесетих година Лоц, већ у позним годинама, одлучио се да уз помоћ својих сународника прошири причу о Врбасу. Тако је 1975. године објавио књигу *Врбас 1785−1975*, а непосредан повод је била 190. годишњица колонизације. Књигу чини измењен и допуњен текст из 1935. године. Информације за допуну добијао је од својих сарадника на терену који су се били организовали у Врбаском завичајном одбору. Као прилог књизи поклоњен је велик број фотографија прикупљених од некадашњих становника Врбаса. Овим делом Фридрих Лоц је заокружио свој вишегодишњи истраживачки рад о родном месту.

Његова дела данас представљају богату ризницу информација значајних за ове просторе. Огроман труд, воља и неуморан рад на пољу завичајне историје Лоца су довели до самог врха историографије подунавских Немаца. Потврдивши вишеструко квалитет, објављујући бројне монографије, чланке и студије, његово име данас је појам и незаобилазан извор младим истраживачима на овом пољу. Иако по професији није био историчар, показао је квалитете достојне тог звања. Као што је изучавао Ајмана и Котмана, након више од три деценије од његове смрти, он и његова дела постали су предмет вредан истраживања и изучавања.

---

50 Франц Хам, новинар, политичар, народни посланик (Нови Врбас, 18. III 1900 − Бад Боендорф, Немачка, 5. VIII 1988), уредник немачких часописа на тлу Краљевине Југославије, народни посланик у Скупштини Краљевине Југославије, председник пододбора Југословенске радикалне заједнице, секретар Немачке странке, члан Земаљског сабора немачко-евангелистичке цркве у Југославији. После 1944. године радио је као новинар у Немачкој и био активан у Завичајном удружењу врбаских Немаца и сарадник новина *Werbasser Zeitung*.

51 Franz Hamm, Friedrich Lotz, Michel Lindenschmidt, *Eine deutche Schule in der Batschka − Das Gymnasium zu Neuwerbass*, München 1960.

52 Friedrich Lotz, *Werbass 1785−1975*, Stuttgart 1975.

53 Андреас Сколка (Св. Николај, Словачка, 1778 − Нови Врбас, 1816), свештеник, теолог, педагог, оснивач Латинске школе у Новом Врбасу. Вид. у: Марија Орбовић, *Андреас Сколка и гимназија у Новом Врбасу*, Траг, год. VIII, књ. 8, св. 29, 2012, 169−176.

Pavle Orbović
Vrbas

THE WORK OF FRIEDRICH LOTZ AS A SOURCE FOR THE STUDY OF THE HISTORY OF DANUBE SWABIANS

SUMMARY

Friedrich Lotz is one of the most eminent historians among the Danube Swabians in the 20th century. He was born in Old Vrbas in a family of the German colonists' descendants. He left a large number of monographs about the settlements in Vojvodina where the Germans had lived in. His work was accurate, systematic and based on the original sources. A great motivation for his work was a small book by Johann Eimann called "The German colonist" which he had first read at his young age, and later this book "directed" him towards the archives of Austria, Hungary and Germany. In his writings and scientific research, he particularly elaborated the period of the 18th century colonisation. Thus, as an expert in the field of history of his compatriots, he was one of the organizers of the 150th jubilee of the German colonisation, the event that took place in the 1930s. Friedrich Lotz was given positive critiques by the leading historians from Matica Srpska in Novi Sad, and his articles were also published in Serbian language in the renowned historical magazines. After he had moved to Germany in 1944, he continued working on the history of his compatriots and he gained utmost respect for his work. For what he had done, Friedrich Lotz was greatly awarded in Germany with Eimann's and Gutenbrunner's diplomas.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Светозар Матејашев
Нови Сад

БРАНКО БЕШЛИН, *ЕВГЕНИЈЕ САВОЈСКИ И ЊЕГОВО ДОБА*, МАТИЦА СРПСКА, НОВИ САД 2014, 655 СТР.

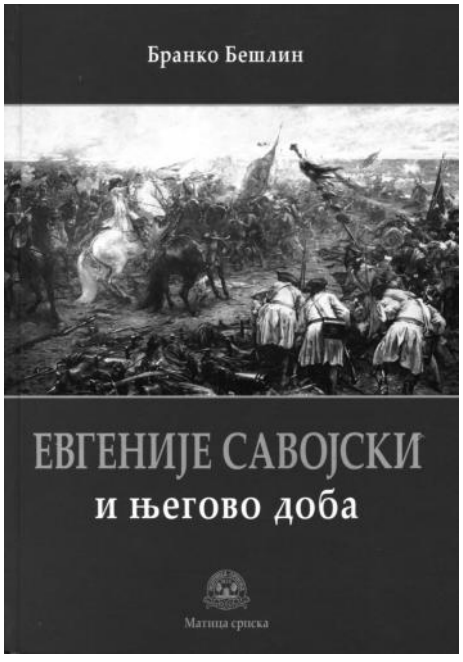

Српски историчари нису пуно писали о принцу Евгенију Савојском. Наше издавачке куће показале су недостатак жеље да се упусте у превођење релевантне стране литературе везане за принчев живот. Дело *Живот и војена дела принца Јевђенија Савојског*, објављено 1873. године, представљало је једину његову биографију на српском језику све до 2014. Управо зато треба истаћи значај књиге Бранка Бешлина, професора Ране модерне историје Европе на Филозофском факултету у Новом Саду. *Евгеније Савојски и његово доба* је прва принчева биографија која посебну пажњу посвећује југоистоку Европе.[1] Принц Евгеније је, како наводи сам аутор, везивно ткиво књиге која обилује изванредним описима читаве епохе. Битке код Сланкамена, Сенте, Хехштет-Бленхајма и Петроварадина прави су примери како су изгледали барокни ратни спектакли. Карневал у Венецији, покладе у Минхену, шатори дипломата у Карловцима и изглед командног француског брода

1 На француском је 2012. објављена збирка текстова о деловању Евгенија Савојског на простору југоисточне Европе: Jean Nouzille, *Le prince Eugène de Savoie et le Sud-Est Européen (1683–1736),* Honoré Champion, Paris 2012.

„Краљевско сунце“ представљају упечатљиве призоре барокне раскоши у мирнодопском периоду. Бешлин је успео да јасним и занимљивим стилом сликовито дочара дух времена, преломног за историју Хабзбуршке монархије и српског народа.

Књига се састоји из предговора у виду уводног разматрања и шест делова, који су подељени на поглавља и тематске јединице. Садржај је конципиран према хронолошком критеријуму. Књига је богато илустрована. На крају се налазе резимеи на енглеском и немачком језику, списак коришћених извора и литературе као и регистри личности и географских појмова.

У *Уводном разматрању* (стр. 9–31), аутор је истакао значајно место које Евгеније Савојски (1663–1736) заузима у историји Европе и Хабзбуршке монархије. Описао је његов импресиван успон у војној хијерархији, популарност коју је уживао у већем делу Европе и размишљања чувених савременика о њему. Указао је на проблеме са којима се суочавају принчеви биографи услед недостатка података и изгубљене приватне архиве. Критички је приказао научне радове и биографије о Евгенију Савојском, од 1702. године до данас, са посебним фокусом на аустријску и немачку литературу. Објаснио је одабрани наслов књиге, проблеме са којима се суочио при транскрипцији имена и географских појмова и своју намеру да, за разлику од осталих биографа Савојског, више пажње посвети југоистоку Европе.

Први део књиге, *Велики краљ и мали опат (1663–1683)* (стр. 31–89), састоји се из два поглавља: *Порекло, породица, детињство и младост у Паризу* и *„Les travaux de Mars“ (Марсов посао)*. Бешлин је излагање започео кратким уводом у историјат династије Савоја, са намером да прикаже принца Савојског као потомка угледне владарске породице. Треба истаћи да је веома тешко пратити родбинске везе унутар династије након смрти Виторија Амадеа I. Читаоцима су представљени родитељи принца Евгенија. Кључни утицај на животни пут Евгенија Савојског Бешлин види у раној смрти оца Евгенија Мориса, изгнанству мајке Олимпије из Француске и тешкој судбини браће и сестара. Сликовито је описао детињство и младост принца Евгенија, његов физички изглед и интелектуална интересовања. Одлично је дочарао атмосферу на двору Луја XIV и објаснио промене на принчевим портретима узроковане порастом његове популарности у Европи. Друго поглавље истражује промене у начину ратовања и француске војне реформе. Аутор је најпре упоредио функционисање и састав војних јединица у средњем веку и раном модерном периоду. Затим је указао на велике промене у њиховој организацији у другој половини XVII века, истакавши значај стајаће војске у развитку апсолутизма. На основу статистичких података, објаснио је константно повећавање француске армије у време владавине Луја XIV. Описао је организацију француске војске, обуку војника, систем снабдевања, војне болнице, изградњу утврђења и флоте. Обратио је пажњу на везу између проблема наслеђивања шпанског престола и жеље Луја XIV да увећа своју личну и државну моћ.

Наслов другог дела је *На истоку (1683–1688)* (стр. 89–221) и чине га поглавља: *Два царства*, *Под Бечом (1683)*, *Од Беча ка Београду (1683–1687)* и *Преломна година (1688)*. Бешлин је објаснио успон Османлија и Хабзбурга, њихове сличности и разлике, узроке међусобних сукоба и однос османских султана према Бечу. Описао је поделу Угарске, политички значај Ердеља, положај српског становништва на угарској и османској територији, важну улогу Срба у одбрани граница, однос обновљене Српске патријаршије и османске владе. Приказао је политичку ситуацију у Влашкој, Молдавији и Венецији до средине XVII века. Одлично је објаснио организацију османске војске, обуку војника и административну поделу царства. Анализирао је формирање и организацију стајаће војске Хабзбуршке монархије и улогу Срба граничара у оквиру генералата. Истакнуто је велико незадовољство у Угарској владавином Хабзбурга након битке код Готхарда 1664. Објашњен је турски план за освајање Беча. Занимљиво су представљени интелектуални и физички портрети цара Леополда, Јана Собијеског, Лудвига Баденског и Максимилијана Баварског. Аутор је указао на значај Леополдовог уговора о савезу са Пољском и тренутак када је Савојски примљен у царску војску. Веома занимљиво и драматично описао је одбрану Беча и битку код Каленберга. Приказао је борбе код Паркања, Ујвара и Острогона, сусрет принца Евгенија са савојским војводом Виторио Амадеом и формирање Аугзбуршке лиге. Сликовито је описао опсаду и освајање Будима, битку код Харшања 1687. године и доделу Ордена златног руна Евгенију Савојском. Објаснио је улогу Срба у Великом бечком рату. Посебно је истакао историјски значај Арсенија III Црнојевића за српски народ и објаснио тежину његовог положаја. Детаљно су описани животни пут Ђорђа Бранковића и опсада Београда 1688. Анализирани су однос државног врха према грофу Бранковићу и последице револуције у Енглеској на ратне планове Хабзбуршке монархије.

Трећи део књиге носи сликовити наслов *„Између сунца и полумесеца“* (стр. 221–333). Састоји се из поглавља: *Почетак рата на два фронта (1689)*, *Врхунац сукоба (1690–1692)*, *Малаксали противници (1693–1696)* и *Победа код Сенте и крај рата (1697–1699)*. Бешлин је описао напад Луја XIV на Царство, ситуацију у Србији 1689. године, одлуке Лудвига Баденског да се Ђорђе Бранковић лиши слободе и изврши притисак на Арсенија III да се изјасни за цара Леополда. Објаснио је последице које је османска победа код Качаника имала на српско становништво. Приказао је неуспешан покушај женидбе принца Евгенија и његову прву годину на италијанском ратишту. Описане су битке на Бојни, код Флериса и Бичи Хеда. Анализиране су Леополдова Инвитаторија и две Привилегије намењене досељеним Србима. Објашњено је османско освајање Београда. Истакнут је историјски значај Велике сеобе Срба и указано на недовољно познате детаље у вези са карактером сеобе и бројем породица које су напустиле Србију. Изузетно детаљно приказана је битка код Сланкамена. За-

тим су описане битке код Намура, Стенкерка и Ла Уга. Аутор је објаснио готово непромењено стање на западном и источном фронту од 1693. до 1696. Указао је на став Леополда и бечких политичара према српским територијалним захтевима. Описао је неуспешну мисију Савојског у Италији и његов однос са Витторио Амадеом. Објаснио је постављање принца Евгенија за главнокомандујућег у Угарској. Сликовито је приказао изглед Петроварадинске тврђаве и насеља Рацка Варош у време похода 1697. Опис тактичког надмудривања Мустафе II и Савојског и спектакуларне битке код Сенте изузетно је упечатљив и интересантан. Приказани су опсада и спаљивање Сарајева, склапање мира у Ријсвику и боравак Петра Великог у Бечу 1698. Детаљно и веома занимљиво описан је изглед и рад мировног конгреса у Карловцима.

Рат за шпанско наслеђе (1701–1714) (стр. 333–471) наслов је четвртог дела који садржи поглавља: *Варљиви мир (1699–1700)*, *Рат почиње (1701–1702)*, *Царство у кризи и прекретница код Хехштет-Бленхајма (1703–1704)*, *Победа у Италији (1705–1706)*, *Борба за Низоземску (1708–1709)* и *Последње раздобље рата и уговори у Утрехту и Раштату (1710–1714)*. Бешлин је објаснио апсолутистичку владавину у Угарској, политичко деловање Леополда Колонића, предности и мане Срба граничара и комплексност проблема шпанског наслеђа. Описао је невероватан прелазак војске преко Алпа под командом Савојског, војне операције у Италији, Фландрији и Немачкој и изузетно упечатљив, авантуристички препад на Кремону. Занимљиво је представио војни и политички успон војводе Од Марлбора. Описао је приступање Португала и Савоје обновљеној Великој алијанси. Анализирао је деловање Савојског на позицији председника Дворског ратног савета и критичну ситуацију у којој се нашао Беч 1704. Енглеску помоћ и долазак Марлборових трупа истакао је као преломни тренутак у рату. Објаснио је историјски значај победе код Хехштет-Бленхајма у процесу уобличавања енглеског националног мита. Упоредио је дочек Марлбора у Лондону и Евгенија Савојског у Бечу. Истакнут је кључни допринос Марлбора на дипломатском плану 1705. Описано је постављање принца Савојског за гувернера Ломбардије и врховног команданта у Рајху. Указано је на критичан положај Срба 1706. године. Аутор је одлично приметио да Винстон Черчил, најодговорнији за напад на Дарданеле, није имао право да критикује неуспех Савојског код Тулона 1707. Објаснио је дипломатски пут принца Савојског у Хаг и Хановер и политичку ситуацију у Италији и Бечу. Описао је битку код Оденарда, опсаду Лила, победу над Ракоцијем и битку код Малплакеа. Истакао је руску победу код Полтаве 1709. као прекретницу у међународним односима и почетак израстања Русије у моћну империју. Изнео је свој став да је Савојски погрешно проценио војну и политичку ситуацију 1710. Објаснио је склапање мира у Сатмару и однос између принца Евгенија и Карла VI. Веома занимљиво описан је боравак Савојског у Енглеској. Указано је на велики утицај епидемије богиња у усмеравању међународне политике. Бешлин је анализирао мировне

споразуме у Утрехту и Раштату и закључио да је први отворио могућност за даљу трговачку и колонијалну експанзију Енглеске, док је други озваничио културно првенство Француске у европској дипломатији.

Пети део књиге *Поново на истоку (1716–1718)* (стр. 471–537) садржи поглавља: *Петроварадин и Темишвар – 1716*, *Београд – 1717*. и *Пожаревачки мир – 1718*. Аутор је изванредно приказао битке код Петроварадина и Београда. Демистификовао је чудо Снежне госпе, легенду везану за битку код Петроварадина. Истакао је значај победе код Београда у „иконографији везаној за Савојског" (стр. 511). Описао је освајање Темишвара, борбе у Влашкој, Босни и Ердељу. Анализирао је преговоре и потписивање мира у Пожаревцу. Објаснио је аустријску управу над Србијом и Банатом. Изузетно добро анализирао је процес барокизације српског друштва, истакавши улогу православне цркве у спровођењу друштвених и црквених реформи. Описана је планска колонизација Баната и објашњен утицај досељених Шваба на Србе и остале народе.

Државник, *Градитељ и мецена*, *Последњи рат* и *Крај* поглавља су последњег дела *Државник, градитељ, поклоник уметности и науке* (стр. 537–595). Описана је дипломатска активност Евгенија Савојског, његов сукоб са „Шпанском странком" и гувернерско управљање Низоземском. Сликовито су представљени Доњи и Горњи Белведере, дворац на Моравском пољу, колекција слика и библиотека принца Евгенија. Бешлин је испитао подобност надимка „ратник-филозоф" и сличности Савојског са Александром Македонским. Објаснио је заоштравање односа са Француском, политичке заплете у Пољској и војне походе Евгенија Савојског 1734. и 1735. Описао је његове последње тренутке и погреб. На крају је истакао чињеницу да је „материјална заоставштина принца Евгенија прешла у руке династије којој је служио више од века".

Аутор се није бавио спекулативном реконструкцијом психолошког профила Евгенија Савојског. Није обратио пуно пажње на легендарне приче и занимљиве, али непроверене податке. Принц Евгеније представљен је као амбициозан и способан војсковођа, мајстор за организовање обавештајне службе, одличан дипломата, љубитељ уметности и науке.

Бранко Бешлин користио је релевантна дела српске историографије и богату литературу на енглеском и немачком језику. Нови поглед на улогу Виљема III Оранског у Великом бечком рату један је од резултата његовог опсежног истраживања. Много труда и времена уложио је како би написао изузетно историографско дело које одликују модеран приступ и јасан стил. Књигу је пре свега намењо студентима историје. Али, то не треба да уплаши потенцијалне читаоце. Љубитељи научног приступа историји, ослобођеног сензационалних прича, са уживањем ће читати ову изванредну монографију.

Мр Дејан Јакшић, виши архивиста
Архив Војводине, Нови Сад

ЕДИЦИЈА „НАУЧНОИНФОРМАТИВНА СРЕДСТВА О АРХИВСКОЈ ГРАЂИ“ – *СЛОБОДНИ ВОЈНИ КОМУНИТЕТ ПЕТРОВАРАДИН*

Данијела Бранковић, *Слободни војни комунитет Петроварадин (1702–1918) – Петроварадински провизорат и Слободна стрељачка компанија (1702–1787)*, Каталог одабраних садржаја докумената из фонда број 7, Архив Војводине, Нови Сад 2013, 243 стр.

Едиција „Научноинформативна средства о архивској грађи“ Архива Војводине богатија је за још једну серију књига која доноси садржај фонда број 7 – Слободни војни комунитет Петроварадин (Peterwaradeiner Militär Kommunität). Један од најзначајнијих фондова Архива садржи архивску грађу која обухвата период од 1702. године до 1918. године. Категоризован је као фонд од изузетног значаја, састоји се од 852 кутије списа и 253 књиге. Документа су углавном написана на немачком језику, готицом, а мањи део грађе је написан на латинском и другим језицима. Значај архивске грађе овог фонда определио је Архив Војводине да, након сређивања и израде сумарног инвентара, приступи изради аналитичког инвентара – научноинформативном средству ужег типа које описује сваки предмет. Такође, Архив се определио да публикује одабране описе у виду Каталога одабраних садржаја докумената из овог фонда.

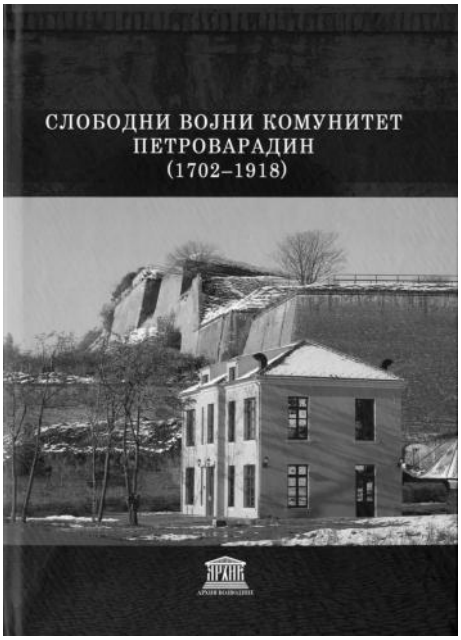

Садржај грађе овог фонда чине документа везана за градску управу: наредбе, уредбе и нацрти Магистрата, подаци о оснивању и унутрашњој организацији, изводи из записника са седница, избори и именовања чланова магистратске управе, нормативна акта о регулисању надлежности и задатака магистратске управе, записници са седница Магистрата, деобе и издавања у закуп магистратског земљишта и спорови у вези с тим, месечни извештаји о стању пољопривреде, спорови око разреза пореза и намета, извештаји о раду болнице и подаци о организовању здравства, завршни рачуни и извештаји о организацији занатских и трговачких удружења, оснивање и делатност задужбина, школска питања, разграничења, заоставштине, итд.

Грађа је сређена према првобитном поретку и сигнатурама исписаним на полеђини сваког предмета, док су списи без сигнатуре сређени хронолошки. Списи су разврстани по тематским групама, којих има, како нас ауторка обавештава, укупно 67, нпр. тематска група бр. 12 означава документа која припадају привреди, трговини, занатима и саобраћају; број 13 означава сирочадску имовину; број 20 представљају оставински предмети; број 21 списи о црквама и школама; број 36 кривични предмети, број 51 туторство. Предмети који имају деловодни број груписани су у зависности од сигнатуре на полеђини и година којима припадају у следеће групе: Судски списи, Економски списи, Црквено-школски фонд и Болнички фонд.

Прва свеска аналитичких описа одабраних садржаја докумената за Ф. 7 Слободни војни комунитет Петроварадин обухвата списе од 1702. до 1787. године, тј. од године у којој је Петроварадин добио статус коморске вароши до године када је донет Регуламент којим је престала да постоји Слободна стрељачка компанија. Петроварадин је тада и фактички и формално добио статус слободног војног комунитета. Уочава се одмах да је распон година грађе у називу фонда шири од година постојања конкретног творца фонда па би се строго формално али не и суштински гледано овај сегмент фонда могао посматрати као *предписи*. Град је, наиме, прошао кроз неколико облика градске самоуправе која се прожимала са војном улогом утврде. Прво је био коморско место са делимичном војном влашћу, затим је имао специфичан облик слободне стрељачке компаније, а најдуже је деловао као и други слободни војни комунитети у Војној граници. Напослетку, при њеном укидању, прерастао је у слободни град са проширеном општинском самоуправом.

*

Након Великог бечког рата (1683–1699) и Карловачког мира Хабзбуршка монархија је постала респектабилна политичка и војна сила у централној и

југоисточној Европи. Ипак, опасност од новог рата са Турском је била и даље присутна, па су Хабзбурзи на овим новоослобођеним територијама увели систем војних граница, да би предупредили могућу турску најезду. Убрзо после ослобођења, због евидентне стратешке важности, на месту старе турске је подизана нова Петроварадинска тврђава за чијег је команданта постављен генерал барон Јохан Кристијан фон Нехем. Под његовом влашћу био је не само Петроварадин, тврђава и место, него и његово залеђе, са обе стране Дунава. На предлог Дворске коморске комисије, која је била упућена у Славонију и Срем да заведе државни поредак у крајевима ослобођеним од Турака, цар је 16. маја 1698. наредио да се у Петроварадину оснују Коморски провизорат и Царински уред. У петроварадинском насељу је у то време живело свега тридесетак породица, претежно немачке народности.

Дворска коморска комисија је 1. јануара 1702. усвојила *Седамнаест тачака ослобођења* које су поднели петроварадински становници. Усвајањем ових тачака становницима Петроварадина је било дозвољено да се конституишу у општину и оснују насеље градског типа – комунитет. Тако је Петроварадин постао коморска варош над којом је због значајних фортификација Тврђаве, војну власт али делимично, и даље имао петроварадински командант. Петроварадин би остао коморска варош да након аустријског губитка Београдске тврђаве поново није порастао војностратешки значај Петроварадинске тврђаве и њеног залеђа.

После закључења Београдског мира, а због одбране нових граница према Турској, реорганизована је Војна граница. Године 1747. образоване су на пограничном славонском и сремском подручју уз реку Саву три граничарске регименте: Петроварадинска, Бродска и Градишка. Извршена је потпуна милитаризација новоформираних граница, при чему су српски народни официри замењени немачким, а немачки језик постао основно и једино средство комуникације, и услов даљег напредовања у служби. Како би се побољшао положај граничара, а уједно и омогућило самостално финансирање нових војних граница, створене су нове граничне комуне: Земун, Градишка и Сремски Карловци. Идеја о стварању војних комунитета и слободних стрељачких компанија у оквиру Славонско-сремске војне границе је требало да побољша економски статус Границе, односно да се у њима развија неаграрна привреда, и да истовремено комунитети буду главна тржишта за граничарске производе. Тако су у комунитетима створени повољни услови за рад пре свега занатлија и трговаца, као и за повећање градског становништва у целини. Пре свега, насељавани су у великој мери немачки трговци и занатлије, који је требало да својим знањем европских заната поведу целокупну привреду Војне границе напред. Такође, комунитети су добили грађанску управу и своје магистрате као извршне органе власти, а њихово грађанство било изузето од војних обавеза, осим у случају непосредне ратне опасности.

У Петроварадину је 1748. године била основана Слободна стрељачка компанија (Frei Schützen Compagnie). Она је била укључена у Петроварадинску регименту, али је непосредну јурисдикцију над њом имао Дворски ратни савет у Бечу, коју је остваривао преко команданта Петроварадинске тврђаве. Регламент барона Енгелсхофена, комесара задуженог за уређење Границе, потврдио је Дворски ратни савет 10. марта 1751. Тај правни акт састојао се од 21 члана, а односио се на дотадашњу коморску варош Петроварадин и мајуре који су му припадали. Регламентом је петроварадинским становницима била загарантована унутрашња управа. Слободни стрелци – грађани, њих 220, и даље су могли да се баве својим грађанским занимањима и били су ослобођени војне службе. Једино су били дужни да у случају напада бране Тврђаву од непријатеља и помажу регуларној војсци. У име грађана-стрелаца је одлучивао Градски савет као њихов орган самоуправе. После увођења Регламента, становништво у Петроварадину се делило на грађане и бећаре. Грађани су били дужни да плаћају порез у зависности од имовине коју су поседовали бавећи се својим занимањем, док су бећари, лица привремено насељена у Петроварадину због посла, плаћали бећарску главарину (Schutzgeld). Становници Петроварадина тог доба су били Немци, Чеси, Хрвати односно Славонци – католици, а у мањем броју Срби и други народи.

Према Регламенту донетом 1. новембра 1787. било је предвиђено да војни комунитети буду привредни центри, насељени трговцима и занатлијама, у којима ће се откупљивати и прерађивати пољопривредни производи граничара. Комунитети су након доношења Регламента остали потчињени Славонској генералној команди. Становништво се према Регламенту делило на грађане и контрибуенте. Грађанима су се сматрала сва она лица која су поседовала грађанско право (Bürgerbrief), док су контрибуентима припадали људи који нису испуњавали услове да стекну грађанско право. У Петроварадину је био у употреби немачки језик, а у Буковцу српски и немачки језик. Регламентом из 1787. године престао је да постоји издвојен, посебан и привилегован облик Слободне стрељачке компаније, а Петроварадин је и фактички и формално добио статус комунитета, а његово уређење је било усклађено са уређењем других комунитета. Петроварадин је 80-их година XVIII века постао средиште Славонско-сремске војне границе. Поред Генералне команде у Петроварадину су се налазили: Апелациони суд, Делегирани војни суд, Тврђавска команда и друге високе војне установе.

Најважније привредне гране у Комунитету су биле: трговина, занатство и виноградарство. Петроварадински *трговци* су извозили житарице, брашно, вино, со, мануфактурне и фабричке производе, док су увозили кафу, текстил и говеђу кожу. Захваљујући успешним интервенцијама код Дворског ратног савета, царица Марија Терезија је 1. септембра 1768. подарила занатлијама *Еснафску привилегију* у Славонско-сремској граници. Тако су занатлије свих

струка биле уједињене у главно еснафско удружење и у својим правима се изједначавали са осталим занатлијама у наследним земљама и Угарској. За седиште Главног еснафског удружења био је одређен Петроварадин, док су у осталим војним комунитетима и штапским местима основани филијални еснафи који су били потчињени главном еснафском удружењу у Петроварадину. Према *Еснафској привилегији* петроварадинске занатлије су распоређене у 12 еснафских удружења.

Такође, важно је истаћи узајамну везу Петроварадина са млађим суседом на левој обали Дунава иза тврђавског мостобрана – Новим Садом, која се испољавала на разне начине. Са опадањем значаја Петроварадинске тврђаве у XIX веку као војностратешког центра на југу Аустријске монархије према Турској, почео је замирати и привредни живот у Петроварадину. Ово привредно умирање Петроварадинског војног комунитета још више је убрзао његов сусед, слободни краљевски град Нови Сад, који се из некадашњег малог насеља Рацког Шанца, преко пута Петроварадинске тврђаве, развио у моћан трговачки, занатски, културни и политички центар.

*

Ова серијска публикација (инвентар) садржи следеће целине:

– *Предговор*, након обавезних делова из серије оваквих публикација: *насловна страница*, *садржај*, *напомене корисницима*, *списак скраћеница* и *Речника мање познатих речи и појмова*, даје основне податке о фонду и књизи. *Историјска белешка о фонду* говори о историји Петроварадина и његовом организационом развоју током XVIII века у оквиру Војне границе.

– *Каталог одабраних садржаја докумената*

Начин приказа: Аналитички описи су груписани по годинама евидентирања предмета и по инвентарним јединицама (кутијама). Код сваког аналитичког описа, број с леве стране, испред текста описа садржаја предмета, представља архивски број предмета. Комбинација броја инвентарне јединице и броја предмета у оквиру ње, архивска је сигнатура предмета. У доњем левом углу, испод описа садржаја предмета, дата је атрибуција о језику, у доњем десном углу налази се податак о броју листова у предмету. У горњем левом углу аналитичког описа, изнад описа садржаја предмета, дати су подаци о датуму и месту настанка, а у горњем десном углу изворна сигнатура предмета.

У наставку текста садржаја предмета често је дата *напомена* којом обрађивач износи своја запажања која се тичу аналитичког описа и која помажу лакшем схватању предмета, али нису саставни део текста документа. Важнији прилози предмета су такође наведени посебно у наставку текста садржаја описа.

Садржај: Свеска аналитичких описа одабраних садржаја докумената обухвата списе (15 кутија) од 1702. до 1787. године, тј. одабир сачуваних докумената из периода Петроварадинског провизората и Слободне стрељачке компаније, кутије: 1 (1702–1759), 2 (1760–1766), 3 (1767–1769), 4 (1770–1772), 5 (1773–1775), 6 (1776–1779), 7 (1780–1782), 8 (1783–1784), 9 (1785), 10–14 (1786), 15 (1787).

Садржај докумената и аналитичких описа у овој свесци обухвата све оне теме које смо навели као присутне на нивоу целог фонда. Садржај је исказан сасвим примерено форми аналитичког описа: концизно, језгровито, прегледно и јасно.

– *Регистри*

На крају књиге налази се помоћни научноинформативни апарат, који веома олакшава пут до документа: Именски, Географски, Предметни и Предметно-тематски регистар. Регистри упућују на аналитичке описе, тако што су код сваке одреднице наведене сигнатуре предмета (број кут. / број предмета) у којима се она налази, а одреднице су наведене по азбучном реду.

Именски регистар садржи азбучни списак презимена и имена лица која се наводе у описима, са прецизираним својствима (занимање, функција, чин и др.) значајним за описе докумената у којима се појављују. Презимена су транскрибована, а за страна презимена је у заградама дат оригиналан начин њиховог писања, онако како су она записана у предметима. Имена су делом транскрибована, а делом су наведена према језику народа којем особа припада, ако је то било могуће утврдити на основу презимена и детаљном обрадом грађе.

Географски регистар је по азбучном реду сређен списак географских појмова (насеље, река, област, земља) у српској транскрипцији. Код појединих географских одредница је у загради наведено ближе географско одређење или алтернативни назив.

Исте предметне одреднице су дате у два регистра. У *Предметном регистру* су сређене азбучно, а *Предметно-тематски регистар* садржи одреднице класификоване тематски по ширим и ужим групама, које су унутар група уазбучене. Шире групе су: *Верске установе и организације*, *Властелинства и урбаријал*, *Војска*, *Здравство*, *Образовање и култура*, *Привреда*, *Територија и становништво*, *Управа, правосуђе и јавне службе*. У *Предметно-тематском регистру* је избегнуто гломазно понављање ознака аналитичких описа уз одреднице, с обзиром на то да су ове ознаке већ дате у *Предметном регистру*. На тај начин се два предметна регистра могу користити комбиновано, као допуна један другом.

*

Структура књиге је као и код осталих серија у оквиру Едиције „Научноинформативна средства о архивској грађи“ Архива Војводине. Међутим, у техничкој, графичкој и ликовној опремљености, прве књиге из ове серије, начињен је велики напредак. Књига је у тврдом повезу, и садржи као прилог *Одабрана документа* (16) која изгледом и бојом на веродостојан начин приказују одабрану архивску грађу из тог времена, а која на функционалан начин илуструје књигу.

Каталог одабраних садржаја докумената који се налази пред нама представља велик прегалачки рад Архива Војводине, превасходно Данијеле Бранковић, архивског саветника, као и других сарадника који су учествовали у његовом обликовању, садржајном допуњавању и припреми за публиковање. Ово је прва књига у серији која прати прошлост Петроварадина од његових почетака као дела Војне границе у Хабзбуршкој монархији, преко докумената фонда од непроцењиве вредности за проучавање историје данашње територије АП Војводине и праћења економског развоја и укупног просперитета заједница градског типа.

Сигурни смо да ће ова књига бити огроман подстицај и велика помоћ истраживачкој јавности за проучавање свих аспеката прошлости Петроварадина, Новог Сада и више грана историје. Жеља нам је да се она што чешће нађе у рукама научних радника, истраживача и других корисника архивске грађе као веродостојан путоказ за њено истраживање, коришћење и тумачење.

Др Предраг М. Вајагић
Бачка Паланка

ХЕРОЈИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Константин Александрович Филатов, *Первая мировая война в биографиях её героев*, Самиздат, Барнаул 2014.

Обележавању стогодишњице почетка Првог светског рата пригодним издањима прикључила се и руска историографија. Међу њима вреди истаћи историчара и публицисту Константина Александровича Филатова који је написао књигу *Први светски рат у биографијама његових хероја*.

Током Првог светског рата на бојним пољима Русија је оставила преко милион и по својих војника и официра, порази и сјајне победе у „епским биткама“ овенчали су руско оружје „неумирућом славом“. Данас се о Великом рату и његовим херојима у Русији врло мало зна. Први светски рат је остао у сенци догађаја везаних за револуцију и грађански рат који су били у фокусу интересовања совјетске историографије. Маргинализација ове историјске теме изведена је под окриљем бољшевичке идеологије коју су спроводиле совјетске власти. Основно полазиште била је Лењинова оцена Првог светског рата написана у уводу његове студије *Империјализам: највиши стадијум капитализма*. Он је тврдио да је рат за обе стране био империјалистички (рат анексиониста, грабљиваца и отимача), да је вођен за нову поделу света, односно за расподелу и прерасподелу колонија и утицајних сфера финансијског капитала. Идеологија нових власти постепено је створила у друштвеној



свести негативно историјско сећање везано за догађаје и хероје Првог светског рата. Брисањем свих образаца јунаштва развијених на фронтовима, односно настојањем да се „искорене“ све позитивне оцене рата, Први светски рат је нестао из сећања обичних људи. Средства пропаганде су као херојске приказивала акције бољшевичких агитатора, који су чинили све да ослабе војску, при чему је дезертерство било изједначено са херојским чином. Истински хероји Првог светског рата током совјетског периода су на тај начин заборављени, а догађаји из октобра 1917. године избрисали су улогу Русије у том рату, одузевши руским војницима право на заслужену победу.

Као мотив за писање аутору је послужила жеља да у години обележавања века од почетка Првог светског рата ода признање његовим херојима. Пажњу завређује то што је он признање одао херојима свих зараћених страна, не правећи разлику међу војницима који нису штедели своје животе у одбрани части и интереса домовине. Основу књиге чине есеји о животу и подвизима 35 хероја рата који су се борили у војскама Русије, Француске, Енглеске, Сједињених Америчких Држава, Србије, Белгије, Италије, Португала, Немачке, Аустроугарске и Турске. Избор личности чије су биографије приказане заснован је на историјском сећању које постоји у њиховим државама. За увод у приказ ових биографија послужио је кратак есеј руског војног историчара Антона Керсновског, који иако је написан 1939. године није изгубио на својој актуелности.

Према националној структури представљено је 11 биографија ратних хероја Русије, 7 Немачке, 6 Велике Британије, са по две биографије заступљене су Француска, САД и Аустроугарска, а са по једном биграфијом Србија, Турска, Италија, Белгија и Португал. Ако ратне хероје посматрамо по родовима војске у којима су служили, највише су заступљене пешадија и авијација са 12 биографија, 5 је припало морнарици, 2 је добила коњица (козаци), а са по 1 су заступљени санитетска служба и војни свештеници. Занимљивост представља то што су биографијама представљене и жене које су служиле у руској војсци, једна као медицинска сестра, а друга као борац.

Сви хероји руске империјалне војске чије биографије нам је аутор приредио били су носиоци Ордена Светог Ђорђа који је установила царица Катарина Велика 1769. године. Орден од четири степена важио је за најпоштованију и најважнију награду у Русији, јер се додељивао за личну храброст, показану на бојном пољу, где је могао бити награђен само онај ко је „лично предводивши војску, извојевао победу над непријатељским силама“.

У јединицама козака својим подвигом истакао се Козма Кручков који је једини војник одликован Крстом Светог Ђорђа. Орден је заслужио када је у краткотрајној борби успео сабљом да убије 22 непријатељска војника, при чему је и сам задобио 16 рана. Велики подвиг је извео и козачки старешина, потпоручник (хорунжий) Григорије Михајлович Семјонов, који је командујући десетином успео да заустави напад непријатеља и том приликом зароби око 400 не-

мачких војника. Случај подофицира Алексеја Даниловича Макуха указао нам је на спремност руског војника да се жртвује за своје саборце. Овај везиста био је упознат са распоредом јединица руске војске на фронту, после заробљавања подвргнут је страшном мучењу од стране аустроугарских официра али није одао ништа. За казну су му одсекли језик, а затим је био пуштен назад у руске линије фронта. Његов случај је у Русији приказан као нечувено дивљаштво „цивилизованих Европљана", што је било у супротности са појмом хуманости, односно законима и обичајима рата.

Са по два Ордена Светог Ђорђа (II и IV степена) током Првог светског рата било је одликовано неколико официра и подофицира. Међу њима се истицао морнарички подофицир Петар Семенишцев који је први орден добио када је рукама зауставио мину која је претила да сруши мост на реци Висли. Други орден је добио лично од цара Николаја II Романова када је сам на линији фронта зауставио 8 непријатељских минера, а током те борбе задобио је 7 убода бајонетом. Ипак као вишеструке носиоце Ордена Светог Ђорђа морамо да истакнемо две жене. Добровољна болничарка Рима Михајловна Ивановна први орден је добила за спасавање преко 600 официра и војника са прве линије фронта 1915. године. Други орден је добила постхумно за показано јунаштво у борби када је после погибије свих официра преузела команду над својом четом, а затим је извела из непријатељског окружења. Том приликом је и сама погинула. Жена официр[1] Марија Леонтевна Бокарева је у рат ступила такође као болничарка, а затим се обратила личном молбом цару да ступи у борбене јединице. Током борби на фронту марта 1916. године погинуо је командант њене јединице, она је преузела команду и повела војнике у контранапад који је зауставио напредовање непријатеља. За овај подвиг добила је свој први Орден Светог Ђорђа и унапређење у официрски чин. До краја рата постала је командант борбене јединице састављене од руских жена, које су се под њеном командом равноправно бориле са мушкарцима.

Остале биографије су посвећене руским херојима попут штапског капетана Павела Васиљевича Гурдова, пионира оклопних јединица, капетана Александра Александровича Козакова, пилота који је у директним борбама оборио 17 непријатељских авиона, пуковског свештеника јеромонаха Евтихија који је са крстом у руци погинуо предводећи јуриш својих војника, старијег лајтнанта Михаила Александровича Китицина, заповедника руске подморнице Тјулен, односно потпоручника Карела Вашатка, по рођењу Чеха, вишеструког носиоца Ордена Светог Ђорђа који се истакао храбрим командовањем прво у Чешкој дружини, а касније у I чехословачком стрељачком пуку руске војске. Заједничко у биографијама свих хероја руске војске био је крај њиховог живота на бојном

1 Имала је чин *прапорошчика* који је у руској империјалној војсци био нижи од чина потпоручника.

пољу за време рата, односно у грађанском рату, где су се борили на страни контрареволуционарних снага.[2]

Први светски рат донео је нови начин ратовања у виду фронтовске борбе, где су до изражаја долазила моћна оружја као што су митраљези или бојни отрови, онемогућивши појаву појединачних хероја. Ратно поприште постаје ваздух где су се појавили бомбардери и ловци чији пилоти су понели највећу ратну славу. Међу херојима војски Централних сила аутор је приказао биографије немачких пилота поручника Макса Имелмана, капетана Освалда Белкеа, утемељивача ловачке авијације, капетана Манфреда фон Ритхофена – Црвеног барона, пилота са највише ваздушних победа, а као пилоте авијације Аустроугарске капетана Годвина фон Брумовског и наредника Јозефа Киша. Рат на мору обележиле су акције немачких подморница и њихових команданата попут капетана Ота Ведигена, који је у једној мисији 1914. године потопио 3 британске крстарице, и капетана Лотара фон Арно де ла Прера, који је током рата потопио укупно 195 противничких бродова, при чему је поштовао законе рата тако што је цивилима пружао могућност за евакуацију. Међу немачким пешадијским официрима изабране су биографије поручника Ернста Јингера и пуковника Паула фон Летов-Форбека. Први је током рата рањен 14 пута и био је последњи живи носилац највишег немачког одликовања − Ордена за заслуге (Pour la Mérite – Плавог Макса), док се други истакао командовањем у источној Африци. Оба официра су били велики противници националсоцијализма, Ернст Јингер је учествовао у припреми атентата на Адолфа Хитлера, а од смрти га је спасло поштовање које је Немачка имала према њему као ратном херојy.

Турска војска је представљена биографијом морнаричког онобашија (каплара) Сејита Али Чабука који је током искрцавања војника Антанте на Галипољу рукама пренео 3 гранате тешке по 275 килограма помоћу којих је потопљен британски бојни брод.

Међу британским ратним херојима одабране су биографије носилаца највишег одликовања − Викторијиног крста. Наредник Мајкл О'Лири, родом Ирац, током битке на Западном фронту сам је уништио немачка митраљеска гнезда притом заробивши њихове посаде. Његов лик се нашао на пропагандним плакатима уз натпис „Један Ирац вреди десет Немаца". Доктор Ноел Чавас први је масовно почео да примењује терапију инјекцијом тетануса на рањеним војницима. Забележен је његов подвиг када је под снајперском ватром и сам рањен са прве линије извукао 20 рањеника. Делећи судбину бораца у рововима, погинуо је од дејства гранате која је погодила санитетски чвор. У

2 Од наведених хероја руске војске Први светски рат и Грађански рат преживели су једино Г. М. Семенов и М. А. Китицин. Први је емигрирао у Јапан и јединице Црвене армије су га ухапсиле у Манџурији 1945. године, после чега је осуђен на смрт, док је други емигрирао у САД, где је умро у дубокој старости.

редовима британске војске борили су се и Канађани, међу којима се својим херојством истичу мајор Вилијем Бишоп, пилот са 72 ваздушне победе, и каплар Филип Коновал. Улазак САД у рат дао је прилику да се и њихови војници упишу у редове хероја. Наредник Елвин Јорк је успео да током борбе уништи више митраљеских положаја и зароби 132 немачка војника и официра, док се капетан Едвард Рикенбакер као пилот ловац истакао у ваздушним борбама. Прослављене су и ратне биографије двојице француских пилота: капетана Жоржа Гинемера, који је пре него што је оборен однео 54 победе, као и капетана Ренеа Фонка, пилота који је као победник из ваздушних битака изашао 75 пута, што га је учинило највећим асом Антанте.

Остале државе које су се бориле на страни Антанте представљене су биографијама капетана Франческа Барака, италијанског пилота, лајтнанта Вилија Копенса, белгијског пилота, и португалског редова Ханибала Милјаиша, који се борио на Афричком и Западном фронту. Међу овим ратним херојима нашла се и биографија мајора српске војске Драгутина Гавриловића, који је бесмртност стекао командовањем у одбрани Београда 1915. године.

Од прилога у књизи се нашао извештај Трофејне комисије руске војске о подвизима 17 руских војника и официра током 1916. године, као и кратки искази руских генерала и официра о 5 ратних хероја. На крају је дата шема највишег војног одликовања Руске империје − Ордена Светог Ђорђа, и војничких медаља његовог реда. Књига аутора Константина Александровича Филатова представља занимљив одабир биографија хероја Првог светског рата, где су на једном месту приказане војске свих зараћених земаља. Већина ових хероја потпуно је непозната нашој стручној јавности. Угледајући се на ово дело, изражавамо наду да ће поводом стогодишњице Великог рата неко од домаћих историчара доћи на идеју да приреди нешто слично и тако допринесе обележавању јубилеја.

Мр Александра Новаков
Матица српска
Нови Сад

СЛАВИША НЕДЕЉКОВИЋ, *СРБИЈА И КОСОВО И МЕТОХИЈА (1856–1897)*, ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ, НИШ 2012, 413 СТР.

На научним скуповима поводом обележавања 100 година од Првог балканског и Првог светског рата чула се једна мисао, а то је да данашњи Срби као да нису потомци оних Срба који су ослобађали своје саплеменике у Османском царству. И међу историчарима се та мисао често и са сетом понавља. Ванредни професор Нишког универзитета Славиша Недељковић је добар пример да то није сасвим тачно. Он је један од оних потомака својих предака, баш тих из 1912. и 1914. Након десетогодишњег истраживања написао је и одбранио волуминозну докторску тезу а са нешто мање измена и објавио своје капитално дело. Његов труд и ентузијазам и жеља да на основу архивске грађе расветли готово пола века живота Срба на Косову и Метохији и њихове везе са државом Србијом су за свако поштовање и дивљење.



Историографско дело др Славише Недељковића одликује се веома оригиналним научним опусом. Његова библиографија броји више десетина јединица, насталих углавном на основу архивске грађе а тема је готово увек Стара Србија и Македонија.

Аутор је у хеуристичком погледу утемељио своју монографију на основу богате изворне грађе Архива Србије и Архива САНУ. Посебан куриозитет представља истраживање у Архиву Косова. Лични фонд

Јована Јовановића Пижона, Varia – V, Збирка Стојана Зафировића, Збирка Душана Некића, Збирка Петра Петровића, данас су готово недоступни истраживачима и зато је ова књига од непроцењиве важности за српску историографију али и од великог националног значаја.

Књига је концептуално добро осмишљена и смештена у временски оквир од Париског мира 1856. до грчко-турског рата 1897. Овај период је подељен у четири целине: I део, од 1856. до 1876. године, II део, од 1878. до 1885, III део од 1885. до 1895. и IV и последњи део од 1895. до 1897. године. Свако поглавље представља целину која се може сасвим независно и засебно читати.

У првом делу, 1856−1876 (стр. 45–151), аутор говори о првим годинама после Париског конгреса, о догађањима на Косову и Метохија од 1856. до 1878. године, о привредним приликама, о политичком и националном раду Кнежевине Србије, као и о међусобном односу Срба и Арбанаса у том периоду. У овој првој глави професор Недељковић анализира културно-просветна дешавања, и посебно истиче отварање богословије у Призрену, прве српске средње школе, и њен рад. Констатује да је главно обележје политичке ситуације на Косову и Метохији била анархија и да јавна безбедност скоро није ни постојала. Као пример за то наводи да је у том периоду био забележен велики број отмица и насилне исламизације српске деце и девојака. Аутор тиме није ни био изненађен јер констатује „да је у Турској све до 1854. године постојала легална трговина робљем“. С друге стране, аутор подсећа да је од оснивања Кнежевине Србије њен главни политички циљ био ослобођење и уједињење српског народа, посебно од поновног доласка династије Обреновић. Како су власти у Србији биле свесне да је готово немогуће отворено политичко деловање у Османском царству, сву енергију су усмериле ка просветно-културном раду. Та делатност је представљала главно оружје у ширењу српске националне идеје. За готово двадесет година делања Кнежевине Србије на простору Косова и Метохије резултати на културно-просветном плану били су значајни. Србија је слала сталну помоћ и све је то утицало на преображај друштва. Нове световне школе и долазак школованих учитеља значили су велик искорак. Од велике важности било је и школовање Срба из Османског царства у Кнежевини Србији. Основана је јака мрежа српских школа широм Старе Србије, отворена Православна српска богословија у Призрену, основани први листови, школски фондови, друштва и народне књижнице. Аутор напомиње да се до српско-турских ратова (1876–1878) српска просвета на Косову и Метохији развијала у релативно мирним условима.

У другом делу, 1878–1885 (стр. 167–225), аутор се бави оснивањем Призренске лиге, зулумима Арбанаса и турских власти, као и политичко-просветним плановима Србије према Косову и Метохији. Као и у првој глави, велику пажњу посвећује школама, књигама, као и помоћи коју добијају цркве и манастири. Професор Недељковић је констатовао да су Срби, након Велике источне кризе, били суочени са активностима Призренске лиге а нешто касније и са

деловањем турских преких војних судова. Подсећа да су власти на сваки начин покушавале да спрече контакт српског становништва из Османског царства са Србијом. То је оставило велике последице, пре свега на школство, јер осим школа у Призренској нахији друге школе на Косову и Метохији нису радиле. Ипак, културно-просветна делатност Србије у овим крајевима није потпуно стала. Чим су се политичке прилике у Старој Србији мало стабилизовале, српска влада је појачала своју културно-просветну и националну делатност у овој турској провинцији. Један од првих успеха био је добијање дозволе од стране турске државне цензуре за слободно коришћење српских уџбеника у Турској. То је представљало велик успех и значајан корак Краљевине Србије у њеним настојањима да на легалан начин обезбеди средство за ширење своје културно-просветне и националне делатности у Османском царству.

У трећем делу, 1885–1895 (стр. 231–343), у првој глави професор Недељковић говори о политичким приликама на Косову и Метохији а у другим главама бави се искључиво просветно-културним приликама. За овај период је карактеристично добро организована и плански осмишљена културно-просветна акција Србије. Оваква акција је донела многе резултате. Повећање броја школа је био један од најочигледнијих помака. Аутор истиче да је с јесени 1894. године на простору Косова и Метохије настава била извођена у 41 основној школи и у богословији у Призрену, док је наставу у њима пратило преко 2000 ученика. То је било време интензивне политичке борбе коју је српска влада водила са турским властима, како би српске школе на Косову и Метохији биле признате и добиле иста она права која су имале бугарске и грчке школе у Турској.

У последњој глави, од 1895. до 1897 (стр. 349–381), аутор говори о стању на терену уочи грчко-турског рата и акценат ставља на културно-просветни рад од 1895. до 1897. године. Професор Недељковић подсећа да је у друштвеном и духовном животу хришћана у Турској црква имала изузетно велик значај јер је национално окупљање Срба у Османском царству било једино могуће само под окриљем цркве. Због тога је борба за добијање митрополитских столица, тј. постављења Срба за митрополите, била готово најважније питање српске дипломатије. Избор Дионисија Петровића за рашко-призренског митрополита био је значајан дипломатски успех Србије. И не само то, тиме је ојачана национална и политичка активност Србије. С друге стране, аутор говори о великим политичким превирањима, о избијању грчко-турског рата и о јерменском питању. Ово поглавље, а самим тим и рад, завршава се констатацијом: „Отворени терор и размах анархије која је настала после грчко-турског рата 1897. године, запретили су да ће српско становништво на Косову и Метохији снаћи судбина Јермена у Малој Азији. Све је ово наговештавало почетак једног опасног периода који је српски народ на Косову и Метохији ставио на бројна искушења и скоро довео у питање његов опстанак у овим областима“.

Посебно истичемо закључак који је написан информативно, притом веома концизно и прегледно. Може се рећи да је закључак синтеза у синтези. Књига је снабдевена илустративним материјалом и регистром личних имена. Посебно истичемо илустрације на корицама књиге и њихову симболику.

Српском историчару, Приштинцу, у овом времену, није било једноставно да се бави овом темом. Он је успео да остане објективан историчар и да на основу научно проверљивих доказа напише историјат односа Србије и Косова и Метохије у датом периоду.

Монографија коју препоручујемо научној јавности, али не само научној јавности, јер је тема актуелна и занимљива свим мислећим људима, представља темељно промишљено и модерно конципирано историографско дело. Аутор је показао интерпретативну способност тумачења историјских чињеница, појава и процеса.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

93/94(497.113)

СПОМЕНИЦА Историјског архива “Срем” / одговорни уредник Ђорђе Ђурић. - 2002, 1- .- Сремска Митровица : Историјски Архив “Срем”, 2002-. - 24 cm.

Тираж 500.

ISSN 1451-3676

COBISS .SR-ID 186901511

ISSN 1451-3676

